

Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne. (Thijs Ameye)

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

WOORD VOORAF

«*Expleto libro, referatur gratia Christo; Nomen scriptoris non pono, quia ipsum laudare nolo.*»[\[1\]](#)

In tegenstelling tot de kopiïst in bovenstaande citaat, wil ik hier niet Christus maar wel de mensen die me bij het schrijven van deze scriptie met raad en daad hebben bijgestaan "laudare". Net als een middeleeuws handschrift was deze verhandeling immers niet het werk van één maar wel van velen.

Een eerste woord van dank gaat uit naar mijn promotor, Professor Dr. de Hemptinne, wiens motivering van het onderwerp me meteen aansprak en op wiens deskundige advies ik gedurende twee jaar kon terugvallen.

Ook de medewerkers van het Grootseminarie in Brugge zijn mijn dank verschuldigd. Antoon Vanhuyse, een goeie kennis en zelf werkzaam in het Grootseminarie, wees mij er de weg. Verder werd ik er steeds goed onthaald en dankzij de bereidwilligheid van Professor Priem kon ik er een schat aan handschriften raadplegen.

Ten slotte ben ik mijn ouders dankbaar. Hun financiële maar vooral emotionele steun gedurende mijn vier jaar durende opleiding Geschiedenis, maakten het mij mogelijk deze scriptie tot een goed einde te brengen. De corrector, mijn "moe", dank ik in het bijzonder voor het nalezen én corrigeren van voorliggende verhandeling.

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

[\[1\]](#) MEINSMA, K.O., *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 47.

Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne. (Thijs Ameye)

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

INLEIDING

Doel van het onderzoek en finaliteit

Onze studie situeert zich in de monastieke geschiedschrijving van de Middeleeuwen. We beogen meer bepaald een onderzoek naar de middeleeuwse kloosterscriptoria. Gegeven de inconsequente en ongedefinieerde invulling van het begrip scriptorium in de wetenschappelijke literatuur leek ons de reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium een origineel uitgangspunt voor een voortgezet onderzoek. Vanuit onze uitdaging dit begrip wetenschappelijk te benaderen is het idee gegroeid een driedelige finaliteit na te streven. In Deel I zullen we trachten duidelijkheid te scheppen rond het begrip "scriptorium". Een eigen invulling en definiëring van het begrip moet het vervolgens mogelijk maken het scriptorium in al zijn aspecten te reconstrueren. In Deel II zal aan de hand van een dubbele case study de laatmiddeleeuwse situatie op twee Vlaamse kloosterscriptoria worden toegepast. In Deel III tenslotte zullen, bij wijze van een vergelijkende synthese waarbij de link wordt gelegd tussen Deel I en Deel II, de belangrijkste bevindingen betreffende beide scriptoria in een comparatief kader worden opgenomen. Hierbij moet gewezen worden op het ontbreken van een comparatief perspectief in de bestaande wetenschappelijke kloosterliteratuur. Als vorser valt meteen het overvloedig aantal studies op betreffende éénzelfde klooster of orde, terwijl vergelijkende studies, over de grenzen van de orde heen, zo goed als onbestaande zijn.

Bronnen en begrenzing van het onderzoeksgebied

Daar we beseffen dat het verwezenlijken van de vooropgestelde doelstellingen een nogal ambitieuze onderneming wordt, blijven we dienovereenkomstig realistisch wat betreft de mogelijkheden en de beperkingen van ons onderzoek. Een reconstructie van hét typische, middeleeuwse kloosterscriptorium of het totaalbeeld van de verschillende kloosterscriptoria is hier dan ook niet aan de orde. Veeleer stellen we een reconstructie van het scriptorium voorop door te streven naar de belangrijkste determinanten in de brede benadering van het gedefinieerde begrip scriptorium. Als belangrijkste bronnen zullen hiervoor in het eerste deel de iconografische overlevering en normatieve kloosterteksten betreffende de organisatie in het

scriptorium worden geraadpleegd.

Het laatste hoofdstuk in Deel I zal als brug dienen tussen het eerste en het tweede deel. Daarin zal een bijkomende vraagstelling naar de productiviteit in de Vlaamse kloosterscriptoria van de Late Middeleeuwen worden geïntroduceerd.

Deze problematiek zal in Deel II aan de hand van een case study van twee laatmiddeleeuwse Vlaamse scriptoria van enerzijds de Cisterciënzerabdij Ter Doest en anderzijds het Kartuizerklooster Herne kritisch worden benaderd. In dit deel moeten we bovendien rekenen houden met een andere begrenzing van ons onderzoek. De keuze voor een brede benadering van het scriptorium en de keuze voor twee casussen brengt onvermijdelijk met zich mee dat we eerder naar bevattelijke volledigheid zullen streven dan dat we in een detailstudie één van de aspecten van het scriptorium zullen uitdiepen. Concreet zullen in Deel II als bron vooral de overgeleverde handschriften uit de scriptoria van Ter Doest en Herne centraal staan, wat niet wil zeggen dat we deze handschriften aan een uitgebreid paleografisch, codicologisch of miniatuurhistorisch onderzoek zullen wijden. Dit ware een onmogelijke opdracht in het tijdsbestek van deze verhandeling. Daarnaast zullen verschillende andere bronnen die overwegend uit de scriptoria van beide abdijen kwamen, aan bod komen. We hebben het hier over kloosterkronieken, oorkonden en rekeningen. Daar deze bronnen vrijwel uitsluitend in het Latijn zijn overgeleverd, vergde niet enkel de transcriptie (enkel bij de onuitgegeven bronnen), maar bovendien de vertaling ervan de nodige inspanningen. Hierbij zijn mijn Latijnse opleiding in de middelbare school en het Koenen Woordenboek Latijn-Nederlands dan ook handig van pas gekomen[2].

Een belangrijke opdracht wordt tevens het verwerken van de overgeleverde informatie uit secundaire literatuur. Vooral over de handschriften van beide scriptoria zijn reeds enkele detailstudies verschenen. De resultaten hieruit zullen, met de handschriften als bewijsmateriaal, op hun waarheid worden geanalyseerd en zullen indien waarheidsgetrouw de reconstructie van beide scriptoria helpen opbouwen. In het derde deel is het – zoals gezegd – onze bedoeling de 'gereconstrueerde' scriptoria op te nemen in een comparatief kader waarbij de belangrijkste kenmerken en grote lijnen nog eens op een rij worden gezet.

Indien in ons onderzoek dankzij de reconstructie van het scriptorium en haar toepassing op twee laatmiddeleeuwse, Vlaamse kloosterscriptoria een duidelijk en betrouwbaar beeld van het scriptorium is gevormd, dan zal onze grootste en belangrijkste doelstelling verwezenlijkt zijn.

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

[2] MULLER, F. en RENKEMA, E.H., *Koenen Woordenboek. Latijn-Nederlands*, 12^e druk, Koenen Woordenboeken, Antwerpen, 2002.

Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne. (Thijs Ameye)

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

DEEL I HET SCRIPTORIUM: EEN RECONSTRUCTIE

1. Nomen est Omen: het woord scriptorium

Omdat deze verhandeling staat of valt met een gepaste benadering van het scriptorium is het noodzakelijk even stil te staan bij het woord "scriptorium". Een onderzoek naar de verschillende betekenislagen ervan zou op zich al een interessante studie vormen. Het is hier echter onze bedoeling duidelijkheid te scheppen rond dit vaak slordig gehanteerde begrip en aldus tot een handige werkdefinitie van "het scriptorium" te komen.

Vooreerst valt op dat het scriptorium in wetenschappelijke studies dikwijls een andere betekenis wordt toegekend dan deze die wij kennen als zijnde de ruimte in een klooster waar handschriften worden gekopieerd. Deze 'authentieke' betekenis vinden we ook terug in gezaghebbende woordenboeken als de Dikke Van Dale[3]. In wetenschappelijke context echter wordt het "scriptorium" vaak heel arbitrair en zonder enige motivering gehanteerd als de verzamelnaam voor de literaire overlevering van een klooster. Het woord wordt als het ware losgekoppeld van zijn ruimtelijke aspect en krijgt een creatievere maar bovendien meer onderzoeksgebonden lading. Het scriptorium staat niet enkel meer voor de ruimte waar geschreven werd maar tevens, al naar gelang de studie, voor het aantal handschriften dat een klooster overleverde, de kopiisten die er actief waren, de inhoud, ja zelfs de paleografische en codicologische kenmerken van de handschriften. Paleograaf Stiennon bijvoorbeeld heeft het bij zijn beschrijving van het scriptorium van het Kartuizerklooster te Luik niet over de werkomstandigheden en de ruimte waar handschriften werden gekopieerd, maar wel over de kopiisten en hun producten zelf [4]. Simpelweg kunnen we zeggen dat wanneer er heden ten dage in wetenschappelijke studies gesproken wordt over een 'groot' scriptorium daar meestal niet de oppervlakte van het schrijfvertrek mee bedoeld wordt, maar wel de grote literaire waarde en rijke handschriftentraditie van het klooster.

Een verklaring voor deze klemtoonverschuiving van het ruimtelijke naar het literaire aspect is het gebrek aan geschreven alsook iconografische bronnen over deze werkruimte en de activiteit van het schrijven zelf. Zo zijn rekeningen en normatieve bronnen over scriptoria niet in groten getale overgeleverd. De talrijke miniaturen van hun kant tonen vaak een stereotiep beeld van de kopiist aan zijn schrijftafel. Wat de archeologische overblijfselen van kloosterscriptoria betreft, bestaat er de nodige

onduidelijkheid. In veel gevallen is de locatie van het scriptorium, indien er al één was, in het totale kloosterplan twijfelachtig. De belangrijkste reden hiervoor is het verschil in ligging van het scriptorium, afhankelijk van orde tot orde én van klooster tot klooster. Deze bronbeperkingen, waarmee een onderzoeker van kloosterscriptoria te maken heeft, kunnen we samenvatten in een veelzeggend citaat van E. Lesne:

«Ces ateliers [scriptoria] ne nous sont connus en général que par les manuscrits qui en sont sortis, dans la mesure où ceux-ci subsistent et à la condition qu'ils puissent être identifiés»^[5].

Dat de overgeleverde handschriften van een klooster de belangrijkste bronnen voor een reconstructie van het scriptorium van dit klooster vormen, kunnen we niet ontkennen. Toch is het geenszins het geval dat de benadering van het scriptorium in ons onderzoek beperkt zal blijven tot een onderzoek naar deze overgeleverde handschriften.

Zoals we het in onze inleiding reeds aanhaalden, willen we naast het literaire aspect dus tevens het ruimtelijke en spirituele aspect van het scriptorium onder de loep nemen. Daarom menen we dat zowel de Engelse, Franse als Nederlandse vertaling van het Latijnse woord "scriptorium" zijnde respectievelijk "*writing room*", "*lieu d'écriture*" en "schrijfvertrek" tekortschieten en oneer doen aan de vele betekenissen van het woord. De brede benadering die we voorop hebben gesteld is dan ook gebaat bij een handige werkdefinitie van het scriptorium in functie van ons onderzoek. Aldus zullen we het woord scriptorium in wat volgt benaderen als:

De ruimte(s) in een klooster waar door bevoegden handschriften werden vervaardigd en gekopieerd evenals de producten en hun producenten, de specifieke omstandigheden en dieperliggende betekenis van deze arbeid.^[6]

2. Opkomst en bloei van het middeleeuwse scriptorium

De opkomst van de middeleeuwse kloosterscriptoria hangt ontegensprekelijk samen met de opkomst van het Christendom in de vroege Middeleeuwen. Voor een geschreven religie als het Christendom, dat gebaseerd is op de Heilige Schriften, was het vanzelfsprekend dat de productie van boeken als één van de grote aandachtspunten werd aanzien. De nood aan deze geschriften zetten de eerste monastieke huizen in het begin van de zesde eeuw vervolgens aan tot het verzamelen én kopiëren van handschriften.

De eerste die de spirituele waarde van het kopiëren van handschriften in een scriptorium benadrukte, was Cassiodorus van Vivarium (ca. 490-580)^[7]. Naar het

voorbeeld van Benedictus' abdij te Monte Cassino richtte deze gewezen Romeinse staatsman nabij Vivarium een nieuwe abdij op. In zijn *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*, geschreven tussen 543 en 555, zong hij de boekkunst lof toe en voorspelde hij geluk aan diegenen die zich bezighielden met het kopiëren van de Heilige Schriften[8]. Daarenboven zette hij enkele regels uiteen voor het corrigeren van een tekst.

Benedictus van Nursia, die als oprichter van de Benedictijnse orde algemeen beschouwd wordt als de 'vader van het Westerse monnikendom', schreef in het 48ste hoofdstuk van zijn gezaghebbende *Regula* de noodzaak van regelmatige lectuur en dus de creatie van een bibliotheek in elk klooster voor[9]. Overtuigd van het verderfelijke der ledigheid, achtte Benedictus het noodzakelijk handenarbeid af te wisselen met studie, lectuur en meditatie[10]. Over de manier waarop men aan handschriften, essentieel voor studie en lectuur, kon geraken zwijgt de tekst. Maar hoewel geen woord wordt gerept over het afschrijven van handschriften, een werkzaamheid die nochtans de overgang vormt tussen handenarbeid en geestesoefening, vloeit de veronderstelling van een kloosterscriptorium fataal uit de *Regula* voort.

In hun beginperiode was het voor de kloosters in de eerste plaats van belang hun hoofd boven water te houden. Wilde een klooster zijn overlevingskansen gehandhaafd zien dan moesten de monniken worden ingezet om op het land te gaan werken[11]. De Heilige Ferreolus meende in zijn kloosterregel (c. 550) dat enkel de monniken die te zwak waren om aan veldarbeid te doen in aanmerking kwamen om te schrijven[12]. Waar Benedictus zweeg over het aanmaken van handschriften en volgens Ferreolus enkel de fysiek minderbegaafde monniken zich konden inlaten met kopiëren van handschriften, is het Cassiodorus' grote verdienste dat hij intellectuele arbeid promootte als belangrijkste taak van de monniken.

Naarmate de kloosters meer en meer rijkdom verwierven, konden de monniken het veldwerk door leken laten verrichten. Dit bracht een verandering teweeg in het profiel van de scribent. Geheel naar Cassiodorus' opvattingen werd het schrijven een taak voor de bekwaamste en meest intelligente monniken. Als abt van het Saint-Martin klooster te Tours[13] vergeleek Alcuinus de functie van de scribent als zijnde nobeler en verdienstelijker dan deze van een wijnboer:

*Est opus egregium sacros jam scribere libros
Nec mercede sua scriptor et ipse caret.
Fodere quam vites melius est scribere libros,
Ille suo ventri serviet, iste animae.[14]*

Aldus wees Alcuinus de monniken de weg van het veld naar het scriptorium met het heilzame karakter van het schrijven als overtuigende argument. Toch was het pas in 1277 dat een generaal kapittel van de Benedictijnen de monniken opriep, al

naargelang hun capaciteiten, eerder boeken te bestuderen, te schrijven, te corrigeren, te illumineren en te binden dan op het veld te werken[15].

De evangelisatiegolven in de vroege Middeleeuwen zorgden voor een snelle verspreiding van het primitieve "Italiaans scriptorium"-model der eerste (Benedictijnen)kloosters. In de Karolingische periode bereikte het scriptorium zijn volle wasdom. Zoals gezegd maakte de toegenomen welvaart het de monniken mogelijk de zware handenarbeid op het land over te laten aan leken waardoor zij zich meer konden toeleggen op de lichtere geestesarbeid. Daarenboven was sedert de 8ste eeuw in het licht van de Karolingische Renaissance de interesse voor kennis en wetenschap en daarmee ook de vraag naar boeken sterk gegroeid. Dit resulteerde in een toename van de schrijfactiviteit en een ongekende bloei van het scriptorium. Verschillende kloosters, waaronder Saint-Martin de Tours, Corbie[16], Skt. Gallen[17] en St. Albans[18], verwierven grote bekendheid door hun handschriftencollectie en scriptoriumactiviteit[19].

Doordat intellectuele arbeid zo'n aanzien verwierf, kon men bij de bouw van een nieuw klooster niet meer voorbij aan de inrichting van een ruimte voor het schrijven en kopiëren van handschriften; een scriptorium werd onontbeerlijk. In ons volgende hoofdstuk zal blijken dat het antwoord op de vraag naar de locatie van het scriptorium in het middeleeuwse kloostergebouw niet vanzelfsprekend is.

3. Het scriptorium als ruimte

3.1. The 'Production of space' toegepast op het scriptorium

Het scriptorium als ruimte is doorheen de geschiedenis gevuld met de verschillende betekenissen die de mensen eraan hebben gegeven. Zoals Pierre Nora het in zijn *Les Lieux de mémoire* stelde, kan deze betekenisgeving van ruimte, de 'Production of Space'[20], kwalijke gevolgen hebben voor de herinnering van een ruimte. Zo meent hij dat historici en de academische historische discipline verantwoordelijk zijn voor het feit dat het verleden in het geheugen van de mensen gedomineerd wordt door gemeenplaatsen. Als voorbeelden van deze *lieux de mémoire* ziet Nora onder andere de musea, kerkhoven, monumenten, archieven, enz. Het is thans de schuld van de historici dat deze sites uitgegroeid zijn tot artificiële creaties die de geschiedenis representeren als de ruimtelijke veruitwendiging van het collectief geheugen[21].

Een toepassing op de scriptoriumruimte geeft Nora's visie voor een groot deel gelijk. Het scriptorium is in ons collectief geheugen immers evenzeer een artificiële creatie die doorheen de geschiedenis, al dan niet mede door historici, gecreëerd is. Het

kunstmatige beeld van een grote zaal vol monniken die handschriften kopiëren en miniaturen aanbrenge is bij de benadering van de scriptoriumruimte gaan overheersen. Een passend voorbeeld is de romantische, maar weinig waarschijnlijke verbeelding van het kloosterscriptorium in Umberto Eco's alom geprezen roman 'De Naam van de Roos'[22].

In zijn kritiek op de 'Production of Space' besluit Nora ten slotte dat een ruimte in ons geheugen drie karakteristieken bezit: een materialistische, een symbolische en een functionele. Onze analoge definitie van het scriptorium in gedachten houdend, willen we het in dit hoofdstuk enkel hebben over het materialistische karakter van het scriptorium, namelijk de effectieve plaats in het kloostergebouw. Het symbolische karakter – de vraag naar de dieperliggende betekenis – en het functionele karakter – de vraag naar product, producent en specifieke werkomstandigheden – zullen in de volgende hoofdstukken aan bod komen.

3.2. Definitie van de scriptoriumruimte

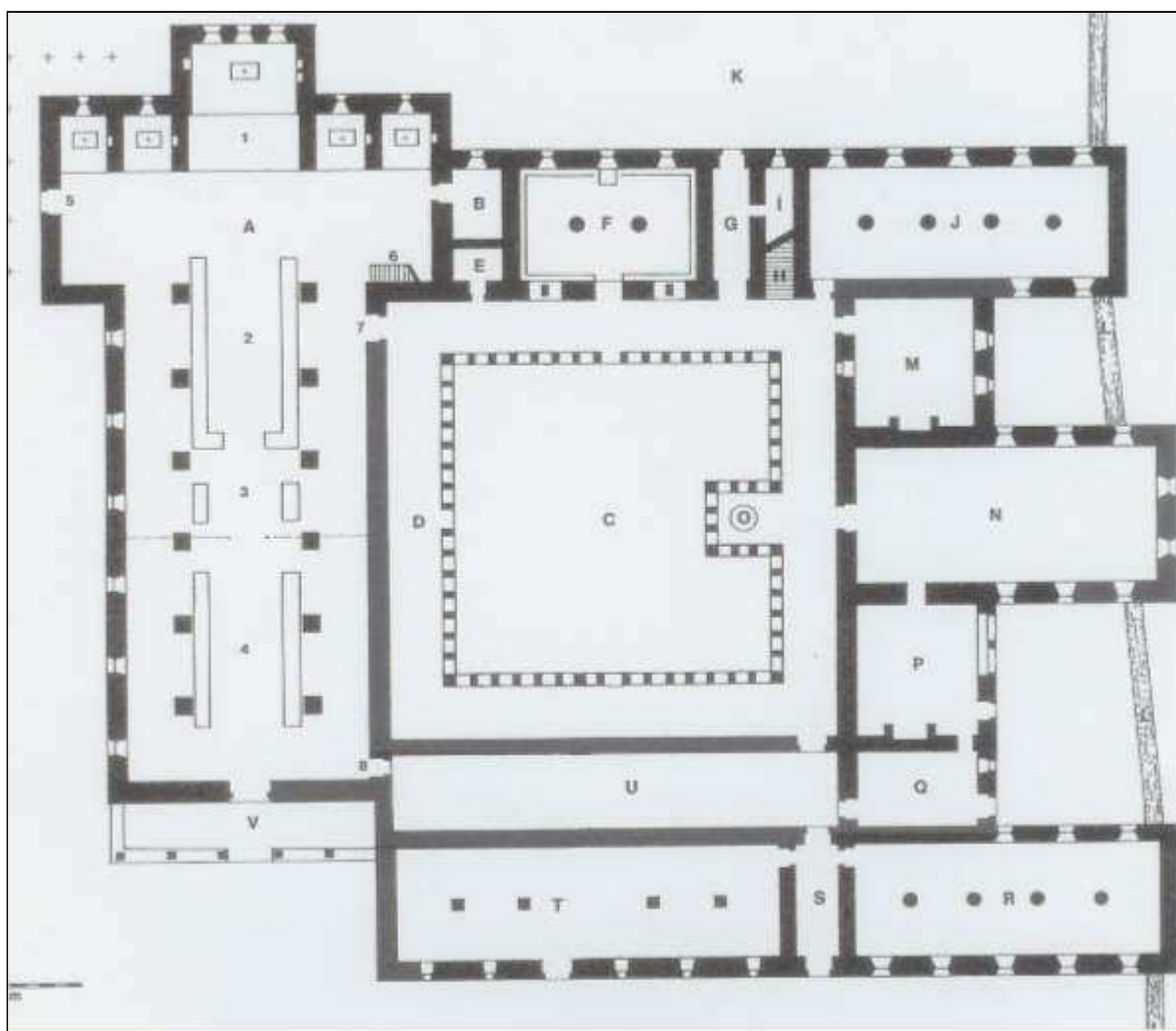
Het scriptorium als 'schrijfvertrek', '*lieu d'écriture*' en '*writing-room*' veronderstelt een ruimte in het klooster die het mogelijk maakte handschriften te kopiëren. Verschillende historici waagden zich reeds aan een definitie van deze ruimte. De zeventiende-eeuwse historicus Charles Dufresne Du Cange omschreef het scriptorium als een kamer in een klooster voor het schrijven van boeken (*cella in monasteries scriptioni librorum destinata*)[23]. Volgens Maitland was elke onbestemde ruimte, ongeacht haar oppervlakte, een scriptorium, aangezien hij meende dat kleine cellen of kamers zonder functie gewoonlijk scriptoria werden genoemd, ook al werden er geen handschriften gekopieerd[24]. De Belgische historiograaf-archeoloog Thomas Coomans ging nog een stap verder en beweerde in 1990 dat het scriptorium een meubelstuk was, namelijk de schrijftafel die de kopiist in samenspraak met de abt installeerde op de plaats die het meest geschikt was voor zijn arbeid[25].

Geen van vorige definities is volledig maar in elk van hen schuilt een deel van de complexe waarheid. Een algemeen aanvaarde plaatsbepaling, die het scriptorium van een vaste locatie in het kloostergebouw voorzag, is er in de Middeleeuwen immers nooit geweest. Laat staan dat de monniken aan het scriptorium een eenduidige definitie hebben gegeven. Waar eet- en kapittelzaal doorheen de eeuwen een opvallende geografische constante kenden[26], was de lokalisatie van het scriptorium in het middeleeuwse kloosterplan allerm minst een vaststaand gegeven. In wat volgt, zullen we pogen de belangrijkste determinanten voor de scriptoriumlokalisatie doorheen de Middeleeuwen te achterhalen.

3.3. Het middeleeuwse kloosterplan

Hét ideaaltypische kloosterplan is bij de Benedictijnen, noch bij de Cisterciënzers

gekend. De heilige Benedictus voorzag in zijn Regel de inrichting van een keuken, een slaapzaal, een ziekenzaal, een kerk, een noviciaat, een gastenhuis, een kapittelzaal en enkele opslagruimtes, maar hij stelde geen model voor een kloosterplan op. De Cisterciënzers kenden wel een typische, sobere Cisterciënzerarchitectuur maar van een algemeen aanvaard Cisterciënzer kloosterplan was er in de voorschriften al evenmin sprake. Deze voorschriften, de *Ecclesiastica Officia*, veronderstelden in hoofdstuk 55 wel de aanwezigheid van een kerk, een kloosterpand, een kapittelzaal, een auditorium, een slaapzaal, een calefactorium, een eetzaal, een keuken en een opslagruimte[27]. Toch valt bij de Cisterciënzerstichtingen – in tegenstelling tot de Benedictijnen – een grote overeenkomst op wat betreft het kloosterplan.

Afbelding 1: Karakteristiek Cisterciënzer kloosterplan

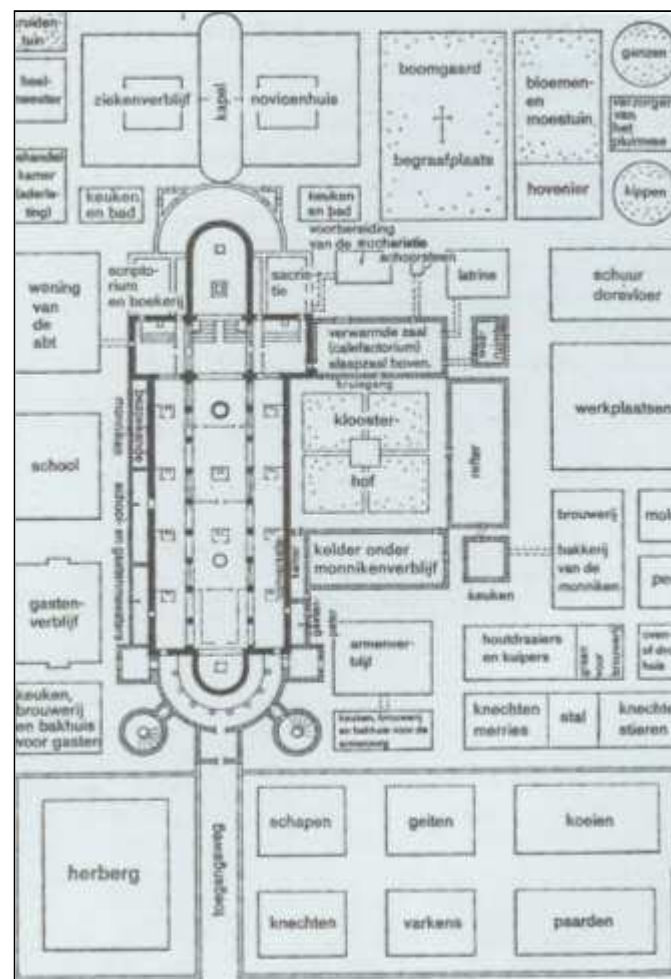
Een ideaaltypisch plan is er niet maar *afbeelding 1* (zie *bijlage nr.1*) toont ons wel een modelplan waar menig Cisterciënzerklooster gelijkenissen mee vertoont. Grote afwezigheid op dit plan is echter het scriptorium.

Gegeven het gebrek aan consensus bij de oprichting van een nieuw kloostergebouw en de specifieke omstandigheden (ligging, klimaat, geldmiddelen,...) bij de bouw ervan, lijken de scriptoria wel *sicut placent* te zijn ingepast in het kloosterplan. De ruimtelijke

variëaties van het scriptorium zijn naderhand haast onoverzichtelijk en geen van hen kan als referentie doorgaan.

3.4. Het scriptorium: een ruimtelijke reconstructie

Het kloosterplan van Sankt-Gallen (*afb. 2, zie bijlage nr. 2*), dat model stond voor de bouw van de abdij in 830, toont het scriptorium als deel van de abdijskerk, gelegen vlak naast het koor aan de noordoostelijke zijde [28]. Deze rechthoekige ruimte had dezelfde oppervlakte als de sacristie die zich symmetrisch ten opzichte van de kerk bevond. Op de verdieping boven het scriptorium lag de bibliotheek. De koppeling scriptorium/bibliotheek en hun rechtstreekse verbinding met de kerk, zoals het plan voorzag, moest voor het praktische voordeel zorgen dat de productie, bewaring en het liturgische gebruik van handschriften zich op een kleine oppervlakte concentreerden.

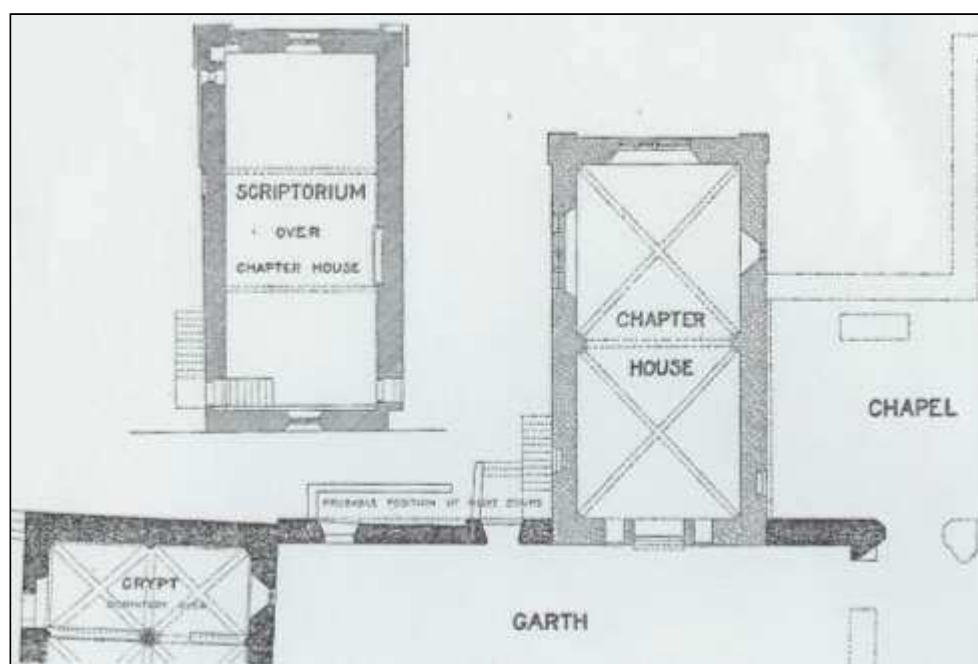

Afbeelding 2: Kloosterplan van Sankt-Gallen

Hoewel de concentratie van deze functionele ruimtes in verscheidene andere abdijen voorkwam, is het kloosterplan voor het scriptorium van Sankt-Gallen mogelijk slechts een model gebleven. Volgens koninklijke vertegenwoordigers die de abdij in 966

bezochten, bevond de bibliotheek zich immers op het gelijkvloers, terwijl het scriptorium nabij de warmkamer of het *calefactorium* lag (*proximum pirali scriptorium*)[29].

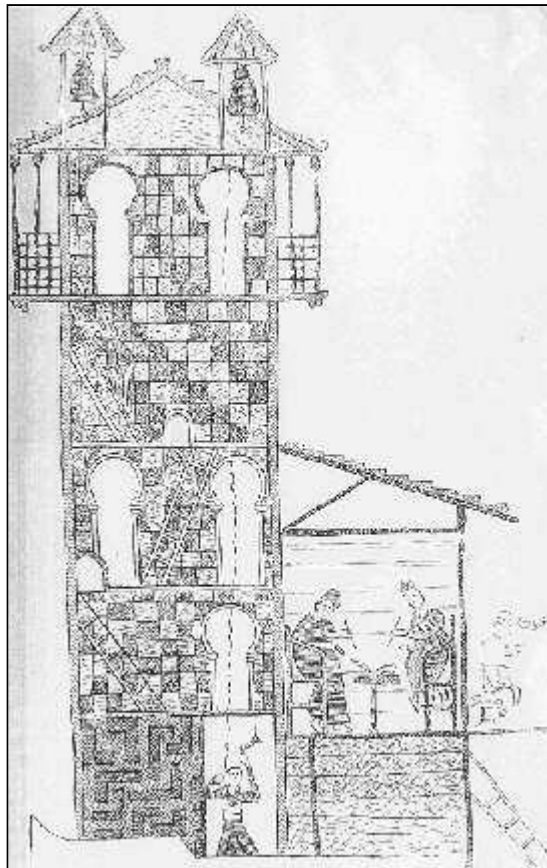
De inrichting van een geschikt lokaal tot scriptorium zal veelal afhankelijk zijn geweest van de geldmiddelen en beschikbare ruimte in de abdij. Grote kamers of zalen bestemd voor scriptoriumactiviteit kwamen in verschillende kloosters voor, maar waren geenszins de algemene regel. In St. Albans was abt Paul de Caen naast bouwheer van de nog steeds bestaande kathedraal in 1077 ook verantwoordelijk voor de inrichting van een scriptorium. Deze ruimte bevond zich evenals te Crockersand Abbey en Birkenhead Priory (1375) boven de kapittelzaal (*afb. 3*).

Afbeelding 3: het scriptorium van Birkenhead Priory

Na Paul de Caen volgden de bibliofiele abten elkaar op. Dit resulteerde in de bouw van een nieuw scriptorium op kosten van abt Thomas de la Mare (1349-96) in samenwerking met de toenmalige scriptoriumverantwoordelijke, Thomas of Walsingham[30]. Naast St. Albans beschikten omstreeks het jaar 1100 onder andere de welvarende kloosters Saint-Martin de Tours, Sint-Maartens te Doornik[31] en Fulda over een grote scriptoriumruimte[32]. In Saint-Martin de Tours werden, tijdens het bewind van Alcuinus, een boek- en een 'scribentenruimte' gesignaleerd. Alcuinus zelf stelde inscripties op die deze plaatsen als bibliotheek en scriptorium aanduidden[33]. De praktische, rechtstreekse verbinding scriptorium/kerk, zoals het kloosterplan van Sankt-Gallen voorstelde, vinden we tevens terug in de abdijen van Sint-Bertijns[34] te Sint-Omaars en Lobbes[35] en in het scriptorium van de Luikse kathedraal[36]. Een ander origineel voorbeeld van architecturale aanpassing aan de praktische noden is de inrichting van het scriptorium San Salvador de Tavera (10de eeuw). In een land dat grotendeels bezet was door de Arabieren werd – wegens de omstandigheden – de

ruimte van het scriptorium gekoppeld aan een verdedigingstoren. Een miniatuur uit de *Apocalypse* van Beatus, een product uit het eigen scriptorium, toont ons dat de abdij gedomineerd werd door een grote defensietoren bestaande uit 4 verdiepingen (afb. 4). Aanleunend tegen de toren, was het scriptorium een ruimte van twee verdiepingen die plaats bood aan ten minste twee scribenten en een tafeltje[37].

Afbeelding 4: kopiïsten aan het werk in de scriptoriumruimte van San Salvador de Tavera

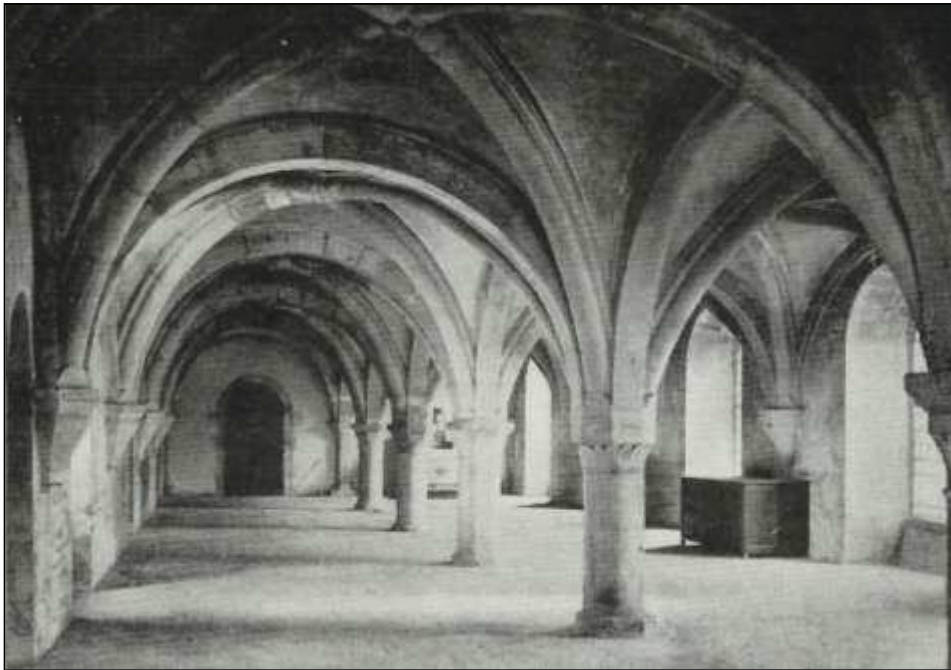
Abdijen die zich de luxe van een groot scriptorium niet konden veroorloven, kenmerkten zich vaak door hun praktische eenvoud. In plaats van één apart schrijfvertrek bevond het scriptorium in deze abdijen zich in een multifunctionele ruimte. Zo gebeurde het dat de bibliotheek en het scriptorium zich in éénzelfde ruimte bevonden. De boeken zaten dan in gesloten kasten die voor de nodige lichtinval verticaal tegen de muur waren opgesteld. In het midden van de ruimte stonden lange tafels of afzonderlijke schrijftafels en soms waren er ook tafeltjes tussen de boekenkasten. In de Cisterciënzerabdij van Furness in Engeland bevond de bibliotheek/scriptoriumruimte zich boven de kapittelzaal. Wanneer bibliotheek en scriptorium één ruimte vormden, was deze vaak – vooral in de Ierse abdijen – gelegen naast de keuken of het *calefactorium*, waar de monniken zich konden verwarmen.[38].

Het belang van verwarming bij het schrijven vinden we ook terug in de Cisterciënzerabdij van Villers in Brabant[39] alwaar onder het abbatiaat van Jacques

de Bomal (1276-1283) en Jacques de Placenoit (1310-1315) kleine scriptoriacellen werden ingericht rond het *calefactorium*[40]. Naast de combinatie bibliotheek/scriptorium kwam de koppeling calefactorium/scriptorium, zoals te Villers in Brabant, frequent voor en dan vooral in Cisterciënzerkloosters. Volgens de *Ecclesiastica Officia*, was het *calefactorium* de ruimte waar de monniken schoenen konden smeren, zich verwarmen en waar de aderlating gebeurde[41]. Het staat echter vast dat vaak ook scriptoriumactiviteiten plaats vonden in het calefactorium. Meestal werd de warmte enkel gebruikt voor het klaarmaken van de inkt en het perkament maar het gebeurde dat calefactoria ingericht waren als heuse scriptoria. Mooie voorbeelden hiervan zijn de calefactoria van de Provençaalse Cisterciënzerabdijen te Senanque[42] en Sylvacane[43]. De stelling van Marcel Aubert dat de kopiïsten ontegensprekelijk werkzaam waren in het calefactorium moet hier worden herzien [44]. De kopiïsten hadden inderdaad nood aan vuur om hun inkt te doen vloeien en hun perkament te drogen, maar deze behoefte mag ons niet doen concluderen dat het schrijven van handschriften daarom uitsluitend in het calefactorium gebeurde.

Het schrijven kon bovendien gebeuren in een andere multifunctionele ruimte: de monnikenzaal of *salle des moines* of *day-room*. Deze typische Cisterciënzerruimte lag gewoonlijk in het verlengde van de kapittelzaal en naast het calefactorium (zie *afb. 1, bijlage nr. 1*). Erboven bevond zich de slaapzaal, vandaar de Engelse term (*dormitory*) *undercroft* als synoniem voor *day-room*. Daar normatieve teksten als de *Ecclesiastica Officia* de monnikenzaal niet expliciet vermelden, is er heden ten dage weinig over geweten, behalve dat het een ruimte was waar vele activiteiten plaatsvonden[45]. In Kirkstall Abbey[46] en Bonport[47] deed de monnikenzaal naast werkruimte ook dienst als noviciaat. Volgens A. Dimier werd de ruimte van de monnikenzaal meestal ingedeeld in een scriptorium en noviciaat met tussenbeide een muur die voor afscheiding zorgde[48]. Wanneer de abdij echter over een apart noviciaat beschikte, werd de monnikenzaal vooral gebruikt voor allerhande binnenwerken waaronder het kopiëren van handschriften. De *salle des moines* van Fontenay[49], Noirlac[50] en Vaucelles[51] geven ons een schitterend beeld van dit soort ruimte waar scriptoriumactiviteiten konden plaatsvinden (*afb. 5*).

Afbeelding 5: de salle des moines van Fontenay

Het grote, aparte scriptorium was zoals gezegd geen *conditio sine qua non*. De inrichting rond het *calefactorium* zoals in de Cisterciënzerabdij Villers, veronderstelde zelfs geen afgesloten ruimte meer. De abdij van Sint-Maartens te Doornik, behorend tot de orde van Cluny, bezat evenmin een gesloten ruimte voor de productie van handschriften. Hier was het scriptorium gelegen in het open kloosterpand. Een beschrijving van Herimann, de derde abt, over de eerste abt, Odo, geeft ons een beeld van de scriptoriumruimte in de abdij van Sint- Maartens te Doornik in de tweede helft van de elfde eeuw:

... en hij (Odo) verheugde er zich over dat de Heer hem zoveel scribenten had toevertrouwd. Wanneer je het kloosterpand binnentrad, kon je over het algemeen twaalf jonge monniken zien die gezeten waren op een schrijfstoel en, in alle stilte, aan de met zorg en kunde gebouwde tafels schreven...[\[52\]](#).

De regel van de abdij der reguliere kanunniken van St. Victor te Parijs[\[53\]](#), de *Consuetudines Regula Sancti Victoris Parisiensis*, omschrijft het scriptorium als volgt:

Loca etiam determinata ad eiusmodi (sc.scribendi) opus seorsum a conuentu, tamen intra claustrum praeparanda sunt, ubi sine perturbatione et strepitu scriptores operi suo quietus intendere possint. Ibi autem sedentes et operantes silentium diligenter seruare debent, ... [\[54\]](#)

Net als te Sint-Maartens hebben we hier dus ook te maken met de inrichting van een scriptorium in het kloosterpand. Ondanks hun centrale plaats in het kloosterpand

moesten de scribenten van St. Victor van de kloostergemeenschap afgezonderd worden (*seorsum a conuentu*) zodat ze zich ongestoord en in alle rust konden toewijden aan hun arbeid (*sine perturbatione et strepitu scriptores operi suo quietus intendere possint*).

Het schrijven in een open kloosterpand kende vooral vóór 1200 veel succes maar had ongetwijfeld ook zijn nadelen. Zo zijn er tal van klachten bekend waarin monniken hun ongenoegen uitten over de moeilijke omstandigheden waarin moest worden gewerkt. Een Latijns couplet van een anonieme Benedictijner monnik van Ramsey Abbey in Huntingdonshire heeft als boodschap dat elk seizoen even nefast is voor het schrijven of studeren in het kloosterpand:

*In vento minime pluvia nive sole sedere
Possumus in claustro nec scribere neque studere*[\[55\]](#)

Waar de Benedictijnen blijkbaar de voorkeur gaven aan een grote, vaak afgesloten scriptoriumruimte die al dan niet ook als bibliotheek was ingericht, trad met de monastieke hervormingen vanaf het begin van de 12de eeuw bij Cisterciënzers en Kartuziers een ander soort scriptorium op de voorgrond: de kleine cellen of individuele scriptoria. Een buitenbeentje zijn de schrijfruimtes in veel Benedictijnerabdijen uit het laatmiddeleeuwse Engeland. Deze abdijen kenden kleine studieruimtes of 'carrells', gelegen in de kloostergang, alwaar geschreven en gelezen kon worden[\[56\]](#). *The Rites of Durham* geven ons een mooi beeld van deze *carrels*:

In the north syde of the Cloister, from the corner over against the Church dour to the corner over againste the Dorter dour, was all fynely glased fom the hight to the sole within a litle of the grownd into the Cloister garth. And in every wyndowe iij Pewes of Carrells, where every one of the old Monks had his carrel, severall by himselfe, that, when they had dynded , they dyd resorte to that place of Cloister, and there studied upon there books, every one in his carrel, all the after nonne, unto evensong tyme. This was there exercise every daie.

All there pewes or carrels was all finely wainscoted and verie close, all but the forepart, which had carved wourke that gave light in at ther carrel doures of wainscot. And in every carrel was a deske to lye there bookes on. And the carrels was no greater then from one stanchell of the wyndowe to another.[\[57\]](#)

In 'The Care of Books' berekende Clark dat de noordelijke kloostergang te Durham[\[58\]](#) ruimte bood aan 33 houten (*wainscotted*) *carrells*. Niet elke *carrell* was echter gemaakt uit hout. Zo waren tussen 1370 en 1412 in de zuidelijke kloostergang van de abdij te Gloucester[\[59\]](#) twintig schitterende stenen schrijfvertrekjes gebouwd (*afb. 6*).

Afbeelding 6: een rij carrels in de zuidelijke kloostergang te Gloucester

Clark situeerde dit soort scriptoriumcellen verder ook in de Benedictijner abdijen van Westminster (13de eeuw), Bury St. Edmunds, Evesham, Abingdon en St. Augustine te Canterbury (14de eeuw), en Christ Church Canterbury (15de eeuw) [60].

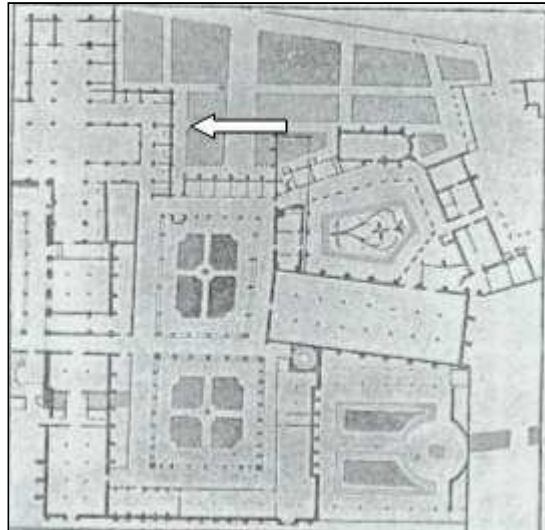
Het dubbele karakter – afzonderlijke studievertrekjes in een collectieve werkruimte in het kloosterpand – van deze laatmiddeleeuwse Engelse Benedictijner *carrells* legt op een treffende manier de brug tussen de grote gemeenschappelijke Benedictijner scriptoria en de typische individuele schrijfcellen der Cisterciënzers en Kartuziers.

De grote thema's van de monastieke hervorming in de 12de eeuw – de drang naar afzondering en zelfreflectie – hadden ontegensprekelijk hun architecturale consequenties. Bij de nieuwe Kartuzier- en Cisterciënzorde kwam het accent op het individuele werk te liggen. De scriptoriumruimte werd geïndividualiseerd en vele scribenten gingen in aparte schrijfcellen werken. Een Cisterciënzersstatuut uit het midden van de 12de eeuw, *De scriptoriis* art. 87, veronderstelt dat het scriptorium niet in het klooster was gelegen en dat al evenmin een grote ruimte (er is sprake van scriptoria) werd voorzien voor het schrijven:

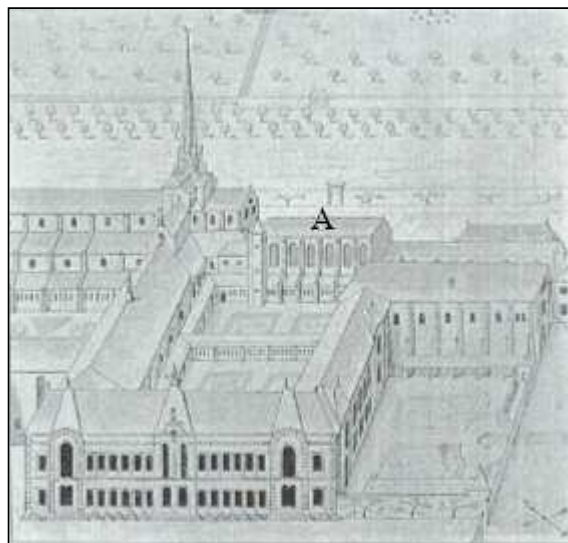
“In omnibus scriptoriis, ubicumque ex consuetudine monachi scribunt, silentium teneatur sicut in claustro”.[61]

In de abdij van Clairvaux[62] waren reeds in de 12de eeuw acht schrijfcellen

voorhanden, in de buurt van het kerkkoor. De band tussen het scriptorium en het kerkkoor, zoals werd voorgesteld op het Sankt-Gallen kloosterplan, is dus in Clairvaux blijven doorleven[63]. Een grondplan van de abdij van Cîteaux[64] uit 1718 toont ons zes kleine schrijfcellen ofte '*écritaires*', ten noordoosten van de kerk (*afb. 7*). Vanuit vogelperspectief zien we dat de bibliotheek over de schrijfvertrekjes is gebouwd (*afb. 8*)[65].

Afbeelding 7: grondplan Cîteaux

Afbeelding 8: bibliotheek met écritaires (A)

Over de datering van deze *écritaires* hebben we geen informatie gevonden. Een situering in de 15de eeuw is echter plausibel gezien de bouw van een identiek scriptorium tussen 1495 en 1503 in Cîteaux' oudste dochterabdij te Clairvaux.

In hun *Voyage Littéraire* geven de Benedictijnen Edmundus Martène en Ursini Durand een mooie beschrijving van deze écritaires te Clairvaux:

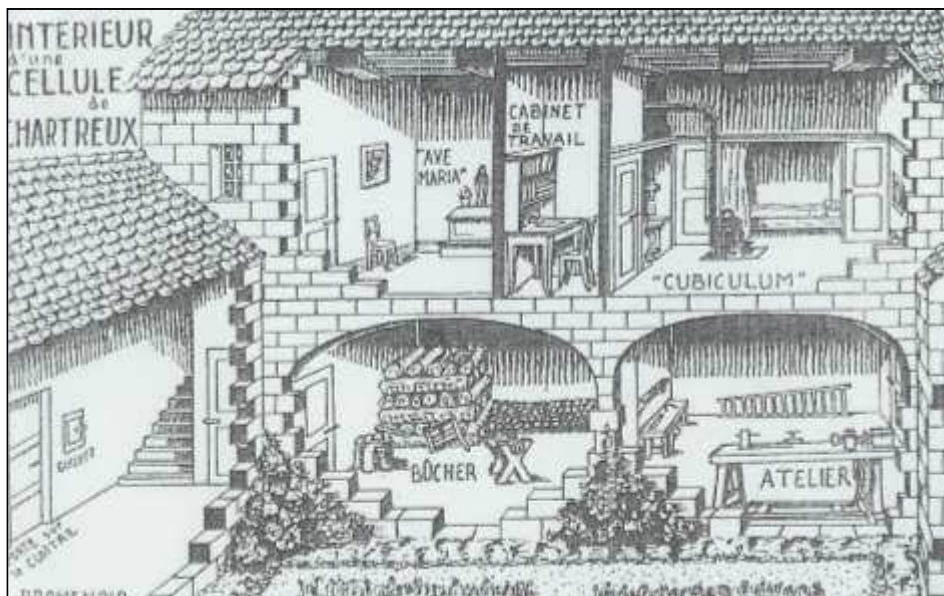
Du grand cloître on entre dans le cloître du colloque, ainsi appellé, parce qu'il est

permis aux religieux d'y parler. Il y a dans ce cloître douze ou quinze petites cellules tout d'un rang, où les religieux écrivoient autrefois des livres: c'est pourquoy on les appelle encore aujourd'hui les écritaires. Au-dessus de ces cellules est la bibliothèque, ...[\[66\]](#)

Een charmante rekening van Nicolas, secretaris van Bernardus van Clairvaux, getuigt van het bestaan van kleine studiecellen in het prille begin der Cisterciënzerorde. Over zijn 'scriptorium' schreef hij het volgende:

But it must not be supposed that my little tenement is to be despised; for it is a place to be desired and is pleasant to look upon and comfortable for retirement. It is filled with most choice and divine books, at the delightful view of which I feel contempt for the vanity of this world. This place is assigned to me for reading, writing, and composing, for meditating and praying, and adoring the Lord of Might.[\[67\]](#)

Een aparte schrijfcel moet vaak voor gewaardeerde en begaafde monniken als Nicolas voorzien zijn geweest. Zelfs enkele Engelse Benedictijner auteurs en scribenten, onder wie Matthew Paris en Roger of Wendover (12de eeuw), uit de abdij van St. Albans en William of Malmesbury (11de eeuw), abt van de gelijknamige abdij, beschikten over een eigen 'scriptorium'[\[68\]](#). In de Cisterciënzerabdij van Villers werd, naast de reeds vermelde aanleg van scriptoriumcellen rond het calefactorium, tevens in het bureau van de prior en achter het altaar van de Heilige Catherina een schrijfcel ingericht[\[69\]](#). De idealisering van de individuele arbeid werd het meest ingrijpend verwezenlijkt door de Kartuizers. Bij de Kartuizermonniken vormde de scriptoriumruimte een deel van hun individuele, aparte woonruimte. Het typevoorbeeld vinden we in de Kartuizercellen van de Grande Chartreuse[\[70\]](#), de moederstichting nabij Grenoble. Het interieur van zo'n wooncel toont ons een klein schrijfvertrek, gelegen op de eerste verdieping, bij de slaapkamer en de bidruimte van de monnik (*afb. 9*).

Afbeelding 9: interieur van een Kartuizercel in de Grande Chartreuse

3.5. Samenvatting

Uit het vorige is gebleken dat het antwoord op de vraag naar de lokalisatie van de scriptoriumruimte in het middeleeuwse klooster geenszins vanzelfsprekend is. Ondanks het groot aantal variaties kunnen we toch enkele determinanten voor de scriptoriumlokalisering onderkennen.

Het scriptorium was – in tegenstelling tot onze hedendaagse artificiële voorstelling – zelden een grote, alleenstaande afgesloten ruimte enkel gericht op scriptoriumactiviteit. Indien een abdij al over zo'n ruimte beschikte, dan bevond deze zich vaak boven de kapittelzaal, zoals we bij enkele Engelse Benedictijnenkloosters hebben aangetroffen (vb. St. Albans). Een situering in het kloosterpand (vb. Sint-Maartens te Doornik) moet, gezien de vele getuigenissen, meer van toepassing geweest zijn. De meest gebruikelijke lokalisering van het scriptorium was echter de 'multifunctionele ruimte' die uitgaf op het kloosterpand. Zowel de bibliotheek (vb. Furness), het *calefactorium* (vb. Senanque) als de Cisterciënzermonnikenzaal (vb. Fontenay) werden geschikt bevonden om er een scriptorium in te richten.

Met de monastieke hervormingen in de 12de eeuw trad een nieuw soort scriptoriumruimte op de voorgrond: de schrijfcel. Bij de Benedictijnen vormden de zogenaamde Engelse *carrells*, afzonderlijke studievertrekjes in het kloosterpand, een tussensoort. De Cisterciënzer schrijfcel was een volledig individuele en aparte ruimte die op de meest verschillende plaatsen in het klooster – bij de bibliotheek (vb. Cîteaux), in het kloosterpand (vb. Clairvaux) of zelfs in het bureau van de abt (vb. Villers in Brabant) – voorkwam. Aan bekwame monniken werd dikwijls een eigen schrijfcel of 'scriptoriolum' verleend. De Kartuizerscriptoria, ten slotte, vormden een treffende uiting van de ver doorgedreven individualisering van de schrijfarbeid. Iedere Kartuizermonnik beschikte in zijn wooncel over een eigen schrijfruimte (vb. Grande

Chartreuse).

4. De organisatie in het scriptorium

In tegenstelling tot het vorige hoofdstuk – waarin we verschillende variaties van de lokalisering van het scriptorium hebben onderzocht – zullen we hier een meer algemene aanpak hanteren. De aangekondigde case study betreffende de scriptoria van Ter Doest en Herne laat immers toe de meer specifieke aspecten van de scriptoriumactiviteiten te belichten. Een interessante bron die we voor de organisatie en werkomstandigheden in het middeleeuws scriptorium hebben gebruikt, is de kloosterregel van de abdij St. Victor te Parijs, de *Consuetudines Regula Sancti Victoris Parisiensis*, meer bepaald het hoofdstuk 19 dat handelt over het ambt van de *armarius* [71].

4.1. De producenten

We vermeldden reeds dat de heilige Benedictus in zijn *Regula* de noodzaak van zowel hand- als intellectuele arbeid benadrukte. Deze arbeid stond dan ook gewettigd in de dagindeling van de middeleeuwse monnik. Zowel vóór als na het middagmaal waren enkele uren – schommelend tussen twee en zes en afhankelijk van het seizoen en de abdij in kwestie – voorzien waarin de monnik hoorde te werken. Het kopiëren van handschriften was geen activiteit die door elke monnik kon worden uitgevoerd. Vooreerst waren er onder de monniken *illiterati*, wat wil zeggen: lieden die geen Latijn kenden en dus geen Latijnse teksten konden lezen of schrijven. Daarenboven was de kunst van de kalligrafie geen algemene aanleg. Ten slotte waren verschillende andere taken, waaronder het werk in de keuken en op het land, noodzakelijk voor het voortbestaan van de abdij. Het lekenbroederschap, geïntroduceerd door de Cisterciënzers en overgenomen door andere orden, moest de monniken verlichten van deze taken, waardoor ze zich volledig konden toeleggen op het kopiëren. Dit nam niet weg dat ook de lekenbroeders soms actief waren als kopiist.

Met de bloei van het scriptorium in de achtste eeuw trad een bijzondere klasse van kopiïsten op de voorgrond, de *antiquarii* en *librarii* [72]. De eersten waren oude, ervaren monniken begaafd in kalligrafie. Ze stonden in voor het kopiëren van de liturgische en meest prestigieuze handschriften. De *librarii* of gewoonweg *scriptores* bestonden uit de overige monniken en de novicen. Zij kopieerden de meer gewone handschriften [73]. Bij de productie van een handschrift kwamen verder nog boekbinders of ligatoren, rubricators en miniaturisten onderlegd in het aanbrengen van gekleurde letters en illuminatoren-kunstenaars van geschilderde of getekende initialen en miniaturen in actie. Ten slotte deden ook de vertalers en auteurs hun literaire activiteiten in de scriptoria.

De meest ervaren scribenten, vaak de abt en de scriptoriumverantwoordelijke, werden ingezet als correctoren of proeflezers. In de abdij St. Victor werden de kopiïsten in twee klassen verdeeld, enerzijds "*his quibus iniugitur*" of zij die het schrijven als taak hadden en anderzijds "*his quibus conceditur*" of zij die "*propria uoluntate*" schreven. Deze laatsten schreven nooit zonder toestemming van de abt. De aanstelling van de kopiïsten gebeurde tijdens de vergadering in de kapittelzaal, alwaar de abt verschillende kopiïsten aanduidde (*in communi capitulo iniugentur, ibique abbas determinabit eis quibus horis eos scripturae uacare*)[74].

Daar het aantal kloosterbewoners dat de pen wist te hanteren niet altijd volstond om aan de vraag naar handschriften te voldoen, werd nu en dan beroep gedaan op kopiïsten van buiten het eigen klooster. Naast kopiïsten uit een ander klooster kwamen ook leken-kopiïsten in aanmerking voor deze opdracht. Daarmee werd een van de belangrijkste geloften van het monnikenideaal, de afzondering van de wereld, met de voeten getreden. Toch moet deze keuze voor beroepsschrijvers vooral gezien worden als een noodzakelijke beslissing van de kloostergemeenschap bij de grondlegging van de bibliotheek[75]. In de abdij van St. Albans werd het scriptorium, door het verval van de Engelse abdijen sinds de Deense invallen, onder het abbatiaat van Paul van Caen enkel bevolkt werd door ingehuurde, Normandische kopiïsten[76]. In het twaalfde-eeuwse St. Victor werden, volgens de kloosterregel, eveneens kopiïsten van buiten het klooster in dienst genomen om handschriften te kopiëren[77]. Ook voor de versiering werd, vooral in de Late Middeleeuwen, vaak beroep gedaan op professionele miniaturisten.

Over het algemeen gebeurde de opleiding van de kopiïst in de abdij zelf, door oudere kopiïsten of door de scriptoriumverantwoordelijke[78]. Deze scriptoriumverantwoordelijke had de leiding over de organisatie van het scriptorium en kreeg zijn bevelen rechtstreeks van de abt. Gewoonlijk was het de koormeester of *precentor* die verantwoordelijk werd gesteld voor zowel de bibliotheek als het scriptorium. Zijn taak als bibliothecaris gaf hem ook wel de bijnaam *armarius*. Bij de Cisterciënzers waren de functies van *precentor* en *armarius* van elkaar losgekoppeld waarbij de *armarius* verantwoordelijk was over het scriptorium. Bij de Kartuziers was het de *sacrista* of sacristijn die naast de zorg voor de kerk, de altaren, de sacristie en de bibliotheek ook verantwoordelijk was voor de boekenproductie[79].

De *armarius* van St. Victor was naast surveillant in het scriptorium ondermeer belast met het uitdelen van alle noodzakelijke benodigdheden – *pargamena et cetera* – voor het scriptoriumwerk[80]. Verder stond hij in voor het nazien en verbeteren van de gekopieerde handschriften[81].

4.2. De werkomstandigheden

4.2.1. Het materiële aspect

Een functioneel scriptorium moest degelijk en praktisch uitgerust zijn, te beginnen met het meubilair. De kopiïst werkte aan een schrijftafel en –bank. Hiervan zijn verschillende iconografische bronnen – vaak een voorstelling (van één) van de evangelisten – overgeleverd. Een mooi voorbeeld is de miniatuur uit een handschrift van de abdij van Echternach [82] (ca. 1040) (*afb. 10*). We zien twee kopiïsten, een monnik en een leek, aan het werk in de scriptoriumruimte. Ze zijn gezeten op een stoel zonder rugleuning en schrijven op een klein tafeltje.

Afbeelding 10: Twee kopiïsten aan het werk in de abdij van Echternach

Hoewel *afbeelding 11* een 15de eeuwse professionele scriptor toont, mogen we deze voorstelling ook als typisch beschouwen voor de werkomstandigheden in het middeleeuwse kloosterscriptorium. De persoon die wordt afgebeeld is Jean Miélot, een veelzijdig man die naast kopiïst ook vertaler en bewerker van teksten was. Bovendien was hij kanunnik te Lille en de secretaris van de Bourgondische hertogen Filips de Goede (†1467) en Karel de Stoute (†1477).

Afbeelding 11: Jean Miélot aan het werk

We zien dat – net als op de miniatuur van Echternach – de kopiist gezeten is op een stoel zonder rugleuning. Opvallend is de betere uitrusting van Jean Miélot. Het schrijftafeltje van Echternach is vervangen door een heuse lessenaar met het afschrift er schuin overheen, zodat de kopiist rechtop zittend kon schrijven.

In de regelgeving der eerste Kartuziers, opgesteld door Guigo I, vinden we een opsomming van de benodigdheden van een scribent. De *Consuetudines Cartusiae* vermelden:

Ad scribendum vero, scriptorium, pennas, cretam, pumices duos, cornua duo, scalpellum unum, ad radenda pergamena, novaculas sive rasoria duo, punctorium unum, subulam unam, plumbum, regulam, postem ad regulandum, tabulas, grafium [83].

Het perkament, dat reeds vooraf grof onthaard en ontvleesd was, werd met het *scalpellum* verder afgewerkt. Vervolgens werd het met krijtmeel (*cretam*) en twee puimstenen (*pumices duos*) geschuurd. Deze behandeling belette dat de inkt bij het schrijven zou uitlopen en dat de pen door het ruige vlies zou geschonden worden. Daarna werd het perkament met scheermessen (*novacula*) op de gewenste maten gesneden. Met de linieerspeld (*punctorium*) werden de randprikken aangebracht, welke de afstanden tussen de lijnen zouden aanduiden, waarna in potlood, met behulp van liniaal (*regula*) of linieerraam (*postem ad regulandum*), de lijnen werden getrokken waarop het schrift zou komen te staan. Dit alles was nog maar het voorbereidend werk.

Wanneer dan ook de pennen (*pennas*) versneden waren, kon het voornaamste beginnen: het overschrijven zelf. Tijdens zijn kopieeractiviteit beschikte de kopiist over een aantal inktpotten (*cornua duo*), meestal met inkt van een verschillende kleur. Naast het pennenmes werd vaak het schietlood (*plumbum*) gebruikt om het

perkament, dat graag krulde, tegen te houden[84]. Verder kon de scribent met een schrijfstift (*grafium*) vluchtige notities maken op wastafeltjes (*tabulas*). Eenmaal de tekst overgeschreven en gecorrigeerd was, konden de vellen worden ingebonden. Met een priem (*subulam*) werden de gaatjes gemaakt waardoor touwen werden geschoven [85].

4.2.2. Zuchten van verlichting

De weinig dankbare omstandigheden waarin de scribenten moesten werken, zijn in de vakliteratuur vaak over het hoofd gezien. Hoewel er geen statuten over het dagelijkse leven in het scriptorium bekend zijn, zijn er toch enkele kleurrijke getuigenissen hieromtrent overgeleverd.

Het ongenoegen van de monnik werd grotendeels veroorzaakt door de fysieke ongemakken die gepaard gingen met het afschrijven. Een monnik die niet wilde kopiëren, kon worden gestraft. Zo bepaalden de statuten van de Kartuziers dat de monniken van wijn moesten worden onthouden:

«*Qui scribere scit et potest, si noluerit, a vino abstineat arbitrio prioris*»[86]

Een mooie bron zijn de verschillende getuigenissen van scribenten, in de vorm van een *explicit* op het einde van hun afschrift, waarin zij zich verheugden dat het harde, eentonige werk voorbij was[87]. *Deo Gratias!*, *Amen!* en *Feliciter!* waren veelgebruikte slotwoorden. In zijn *explicit* slaakte een monnik van Corbie een typische zucht van verlichting: “Wie de kalligrafie niet beoefent, weet niet hoeveel moeite wij moeten doen. Zo zoet als de haven is voor den zeevaarder, zo zoet is de laatste regel voor de schrijver. Slechts drie vingers houden de pen vast, maar het gehele lichaam zwoegt”[88]. Een monnik uit de abdij St. Aignan te Orleans klaagde steen en been: “Schrijven is onnoemelijk saai. Het kromt je rug, vermindert je zicht, brengt de spijsvertering in verwarring en kraakt je romp[89]”. Daarom gebeurde het ook dat kopiïsten aan het einde van hun schrijfwerk compensaties opeisten[90].

Al even kleurrijk zijn sommige marginale notities. Een prachtig voorbeeld hiervan vinden we in een negende-eeuws afschrift van Cassiodorus uit de abdij van Laon: “Het is koud vandaag. Natuurlijk, want het is winter. De lamp geeft weinig licht. Het is tijd om wat te werken. Och ja, dit vel is harig. Ik noem dit een dun vel. Ik voel me nogal futloos vandaag. Ik weet niet wat er mis is met mij.[91]”

Hoewel verboden, werkte deze kopiïst toch bij artificieel licht. In het felle daglicht werd immers een grote foutenlast, een slecht geschrift en het gevaar dat het perkament beschadigd werd door kaarsenvet of vuur vermeden. Een andere, strikte regel was het gebod van stilte in het scriptorium. De scribenten werden, om onnodig lawaai te vermijden, verboden het scriptorium te verlaten zonder toestemming van de

abt of scriptoriumverantwoordelijke. Omdat absolute stilte voor heel wat praktische problemen zorgde bij de uitvoering van de taak van de kopiist, werd in heel wat scriptoria een ingenieus systeem van gebarentaal geïntroduceerd.

Het spreekverbod in de middeleeuwse scriptoriumruimte was algemeen maar verschilde per orde in zijn strengheid. Bij de Cisterciënzers was gebabbel onvoorwaardelijk verboden[92] terwijl de Kartuziers tijdens de arbeid wel mochten spreken onder elkaar, maar niet met anderen[93]. Ook in St. Victor was er een absoluut spreekverbod (*Scribentes diligenter silentium observare debent*). Wilde men persé toch iets dringends vertellen en was deze boodschap niet door tekens duidelijk te maken dan moest de *armarius* de scribe eerst naar de spreekkamer (*in locutorium*) of het *parloir* brengen[94].

Het beeld dat we hier van de werkomstandigheden in het middeleeuwse scriptorium hebben geschetst, bekrachtigt de hedendaagse betekenis van het woord 'monnikenwerk'. Het was een eentonige, fysiek zware arbeid die strikt geregeld werd en niet kon worden geweigerd[95]. Maar wat motiveerde de monniken handschriften te kopiëren? Welke zin had deze arbeid voor hen dat ze er zich zo op toelieden? Met andere woorden, wat was de dieperliggende betekenis, welk spiritueel doel mobiliseerde zoveel abdijen een scriptorium op te richten? Deze en andere vragen zullen in ons volgende hoofdstuk aan bod komen.

5. Het scriptorium: een spiritueel aspect

In hoofdstuk 2 over de opkomst en de bloei van het scriptorium, in de betekenis van het door ons gedefinieerde containerbegrip, werd reeds duidelijk dat het succes van het middeleeuws scriptorium niet los kan worden gezien van de accentverschuiving naar een spiritueler zingeving van het schrijfwerk en de promotie van intellectuele arbeid in zijn geheel. Figuren als Cassiodorus en Alcuinus speelden hierin, zoals is gebleken, een grote rol[96]. Waar de hoofdredenen voor het kopiëren van handschriften in eerste instantie de nood aan boeken en de afschuw voor luiheid en inactiviteit waren, manifesteerde zich geleidelijk een spirituele motivering van deze arbeid. Deze verandering van arbeidsethos had ongetwijfeld een positief effect op de scriptoriumactiviteiten. De spirituele betekenisgeving consolideerde en intensiverde de rol van het middeleeuwse scriptorium en bracht het tot een uniek literair productiecentrum waarvan de vruchten tot op vandaag van een onschatbare waarde zijn. Maar vooraleer we het literaire aspect van het scriptorium behandelen, dringt zich eerst en vooral de vraag op wat we nu precies onder deze 'spirituele betekenisgeving' kunnen verstaan.

5. 1. Schrijven als spirituele investering

Het gebiedt ons hier nog eens dieper in te gaan op *De institutione divinarum litterarum* van Cassiodorus. Een parafraze van een belangrijke passus uit dit werk vat Cassiodorus' visie op het schrijven van boeken perfect samen: "Ik geef toe dat van alle taken die fysieke inspanning vereisen die van de scribent, indien hij correct schrijft, me het meest behaagt; en het behaagt me, misschien niet zonder reden, dat bij het lezen van het Heilige Schrift de kopiïst zijn eigen geest onderricht en door het kopiëren Gods gedachten verspreidt. Gelukkig is zijn opzet een aanmoediging voor zijn ijver, om met de handen te prediken en met de vingers te spreken, de doden het zielenheil te verlenen en om met pen en inkt tegen de gemene verleidingen van de Duivel te vechten. Elk woord van God, geschreven door de kopiïst, is een nieuwe wonde voor de Duivel.[\[97\]](#)"

De impact van deze woorden mag in geen geval onderschat worden. Een vergelijking met een passage uit Guigo's *Consuetudines* der Kartuziers maakt duidelijk waarom. Guigo I schrijft: "Wij willen dat de boeken vervaardigd worden met de grootste toewijding en dat ze met de grootste zorg bewaard worden, als eeuwig voedsel voor onze ziel, om het woord van God te verkondigen met onze handen, daar we dit met de mond niet kunnen. Want, zoveel boeken we kopiëren, zoveel we ons als bodes van de waarheid laten uitschijnen. We hopen dan ook op een beloning van God, voor zij die van dwalingen worden teruggebracht of vooruitgang maken in het ware geloof, en voor zij die tot berouw komen over hun zonden en gebreken of in hun verlangen naar het hemelse vaderland worden aangespoord.[\[98\]](#)" De gelijkenis tussen Cassiodorus' en Guigo's passages valt vooral op in de Latijnse formulering dat Gods woord met de handen gepredikt wordt. Cassiodorus verwoordt het als '*Domini praecepta....., manu hominibus praedicare*' terwijl Guigo de woorden '*Dei verbum manibus praedicemus*' gebruikt.

Beide passages vatten mooi de spirituele betekenisgeving en motivering voor het schrijven samen. Het kopiëren van handschriften was een uiterst nobele activiteit, een '*opus egregium*', waardoor de monnik een stap dichterbij het verdienen van zijn zielenheil, kortom een spirituele investering. Een argument waarvoor de kopiïst blijkbaar de nodige zelfopoffering en ontberingen kon opbrengen. De abdij van Cîteaux formuleerde de hoopgevende belofte van de hemel in een inscriptie boven de scriptoriumruimte:

"Scriptori pro poena dantur celestia regna"[\[99\]](#)

Dat enkele monniken uit het Noord-Nederlandse Premonstratenzerklooster te Mariëngaarde[\[100\]](#) in het klooster te Steinfeld[\[101\]](#) verbleven "*pro scribendis libris vel alliis spiritualibus exercitiis*", onderschrijft de hier beklemtoonde spirituele aard van het schrijven van boeken perfect[\[102\]](#). Schrijven stond immers gelijk aan elke

andere spirituele opdracht.

5.2. Schatten der monniken

Niet alleen het schrijfwerk werd als iets godsvruchtigs aanzien, ook het resultaat van deze arbeid werd goddelijke eigenschappen toegemeten. Zonder hen kon een klooster immers niet normaal functioneren. Bij tal van hun activiteiten (meditatie, studie, lectuur) en in haast alle kloosterruimtes (kerk, klooster, eetzaal, kapittelzaal, geneeskamer, slaapzaal, noviciaat) deden de monniken immers beroep op boeken. Het succes van het epigram "*claustrum sine armario, castrum sine armamentario*" is in dit opzicht niet verwonderlijk [103]. Het scriptorium was als een keuken die het voedsel voor de ziel bereidde (*sempiternum animarum nostrarum cibum*). De Kartuizer Hugo van Lincoln omschreef het als volgt: "Boeken zijn ons genot en onze rijkdom in tijden van vrede; onze aanvals- en verdedigingswapens in oorlogstijd; ons voedsel tijdens honger, ons medicijn tijdens ziekte." [104]

Vele boeken werden als heilig offer opgedragen aan de patroonheilige van de abdij en/of onder de hoede van God of de Drievuldigheid geplaatst (bv. de bijbel van Lobbes uit 1097 [105]). Wanneer een scribe in het scriptorium handschriften kopieerde, nam hij tezelfdertijd de rol van een priester aan, daar het produceren van boeken letterlijk als Godsdienst werd aanzien. Hij, zo lezen we bij Cassiodorus, verspreidde Gods gedachten (*Domini praecepta disseminent*), gaf de doden zielenheil (*salutem mortalibus tamen*) en bestreed bovendien de Duivel (*contra diaboli subreptiones illicatas pugnare*).

Het heilige karakter en de kostprijs maakten van de handschriften uiterst waardevolle objecten en zoals elk waardevol object waren ook handschriften heel kwetsbaar. Een manier om de veiligheid van de boeken te garanderen, was de inrichting van leeslessenaars (*pulpita*) vanaf de 11de eeuw, waarbij de boeken met ketens vastlagen (*libiri catenati*) en uit de boekenrekken tot op de leestafel konden neergelegd worden. Vele handschriften werden niet 'gevangen genomen' maar waren ingeschakeld in een uitleencircuit onder kloosters waarbij hun kwetsbaarheid er bepaald niet op verminderde. Dit blijkt uit de talrijke anathema en waarschuwingen die scribeuten aanbrachten aan het einde van hun afschrift.

Een algemene formulering was de vloek die in verschillende handschriften van St. Albans zijn aangetroffen:

"Dit boek behoort tot St. Albans, moge wie dit boek ook van hem steelt of zijn titel verwoest, vervloekt worden (*Hic est liber Sancti Albani quem qui ei abstulerit aut titulum deleverit anathema sit*)" [106]

Kopiïsten als priesters en handschriften als heilige, doch niet onschendbare offers: de scriptoriumruimte moet zich in het middeleeuwse klooster geprofileerd hebben als één der belangrijkste religieus-spirituele ruimtes ná het kerkgebouw. Haar symbolische karakter (cfr. supra: P. Nora's drie karakteristieken van een ruimte) dat we hier benadrukten, was overigens één van de doorslaggevende factoren in haar succes. Dit spirituele aspect van het sriptorium is voorheen echter te weinig beklemtoond. De vraag naar de dieperliggende betekenis van het kopiëren van handschriften is nochtans even relevant als de vraag naar de specificiteit van de handschriften. Nu we die eerste vraag hebben beantwoord, kunnen we ons gaan richten op het literaire aspect van het scriptorium, met name de handschriften zelf^[107].

6. Het Cisterciënzer- en Kartuizerscriptorium als literair productiecentrum

In onze behandeling van de ruimte, de organisatie en de spirituele betekenisgeving van het scriptorium beoogden we voornamelijk een algemene, middeleeuwse synthese. Hierbij was het niet onze bedoeling naar een totaalbeeld van de middeleeuwse scriptoria noch naar hét typisch middeleeuwse scriptoriummodel te streven. Het totaalbeeld was – in het tijdsbestek van ons onderzoek – praktisch onmogelijk; het typemodel al evenzeer, daar er nooit iets als een typisch middeleeuws scriptorium heeft bestaan. Om deze reden hebben wij een handige werkdefinitie van “het scriptorium” geformuleerd en hebben we aan de hand hiervan gepoogd het middeleeuwse scriptorium te reconstrueren door te gaan zoeken naar de belangrijkste determinanten, zowel op ruimtelijk, organisatorisch als spiritueel vlak.

Onze ruime aanpak wat betreft tijd, geografie en monastieke orde zullen we nu geleidelijk aan verlaten om in het tweede deel en het derde deel van onze verhandeling te komen tot de reconstructie en vergelijking van een Cisterciënzer- en een Kartuizerscriptorium in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen. Aldus zullen we het in dit hoofdstuk, bij wijze van inleiding op Deel II, hebben over het literaire aspect van de middeleeuwse Cisterciënzer- en Kartuizersscriptoria. Na een korte inleiding betreffende de opkomst en de institutionele kenmerken van beide ordes, zal hier meer bepaald het functionele karakter van het scriptorium als literair productiecentrum worden besproken.

Stond dit productiecentrum van boeken in voor alle literaire noden van het klooster? Indien niet, hoe geraakten de Cisterciënzers en Kartuizers aan hun andere boeken? Welk soort boeken (typologie) werden geschreven? Kunnen we enkele specifieke eigenschappen wat betreft de vormgeving van de literaire producten in beide orden onderscheiden? Kende het Cisterciënzer- en Kartuizerscriptorium van 1100 tot omstreeks 1500 een constante literaire productie? Hoe evolueerde deze monastieke

handschriftenproductie zich in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen? Deze vragen zullen hier centraal staan.

6.1. Inleiding: ontstaan en organisatie van de Cisterciënzer- en Kartuizerorde

Het ontstaan van de Cisterciënzer- en Kartuizerorde verliep gelijklopend: beide orden kenden hun oorsprong in dezelfde periode (einde van de 11de eeuw) en uit eenzelfde hervormingsbeweging. Deze kenmerkte zich door een terugkeer naar de oorspronkelijke idealen van het monnikenleven: de gelofte van armoede, het streven naar een simpel, ascetisch bestaan en de drang naar afzondering van de buitenwereld [108]. Toch lagen de accenten verschillend: de Kartuziers zweerden bij een hermetisch bestaan en vonden hun inspiratie bij de woestijnvaders, terwijl de Cisterciënzers in de eerste plaats voor een terugkeer naar de eenvoud van de Benedictijnse Regel ijverden. Hoewel deze *Regula* voor beide orden het institutioneel kader vormde, waren ook hieromtrent onderlinge verschillen. Bij de Kartuziers was de Regel, naast vele andere bronnen, een belangrijk onderdeel van de wetgeving, de *Consuetudines Cartusiae* [109]. Bij de Cisterciënzers was de Regel een doel op zich. Het Cisterciënzerideaal was immers opgebouwd rond de (her)inachtneming van de Regel van Benedictus. Dit ideaal en andere Cisterciënzergebruiken werden vastgelegd in de fundamentele wetgeving der Cisterciënzers, de *Carta Caritatis*.

Hoewel sterk op afzondering van de buitenwereld gericht, kenden de Cisterciënzers een buitengewoon groot succes. Belangrijkste oorzaken hiervoor waren de publiciteit van een gezaghebbende persoonlijkheid als Bernardus van Clairvaux (+1153) en de internationale organisatie van de orde. De Kartuziers waren minder mobiel en bleven in de beslotenheid van hun aparte cellen leven. Maar fysieke eenzaamheid betekende in geen geval spirituele isolatie. Voor beide orden was het scriptorium immers een spirituele schakel tussen het klooster en de wereld. Hoewel lekenbroeders bij de Kartuziers al van het begin actief waren, waren het de Cisterciënzers die het lekenbroederschap op grote schaal exploiteerden. Als machtige orde hadden de Cisterciënzers vanzelfsprekend ook een grote invloed op de Kartuziers. De belangrijkste uiting hiervan was de introductie van het succesvolle 'Generaal Kapittel', een jaarlijkse vergadering van de abten of vertegenwoordigers van alle kloosters van eenzelfde orde [110], bij de laatstgenoemden.

6.2. Hoe geraakten de Cisterciënzers en Kartuziers aan hun boeken?

Dat boeken noodzakelijke instrumenten waren in het dagelijkse leven van de monnik is in het vorige hoofdstuk overduidelijk gebleken. Maar was het scriptorium alleen verantwoordelijk voor het stillen van deze honger naar boeken? We mogen

veronderstellen van niet.

Bij de stichting van een nieuw klooster kon het scriptorium nog niet voorzien in de aanleg van boekenrijen. Er moest gezocht worden naar een andere manier om aan de onontbeerlijke boeken – de *sacra scriptura* op de eerste plaats, maar ook teksten van de kerkvaders en boeken voor de dagelijkse liturgie – te geraken. Een oplossing hiervoor waren de donaties. Het verlangen naar centralisatie bij de Cisterciënzers – zich het meest openbarend in de sterke band tussen moeder- en dochterabdijen – manifesteerde zich in de schenking van boeken bij de stichting van een nieuwe abdij. Zo schonk de abdij van Fontfroide[111] bij de stichting van haar dochterabdij van Valbonne[112] in 1242 maar liefst zestig handschriften[113]. Een gelijkaardige organisatie van donaties, doch minder systematisch, moet hebben plaatsgevonden bij de Kartuziers. Meer dan bij de Cisterciënzers ging het hier om individuele schenkingen, deels van monniken bij hun intrede, deels van vrienden of weldoeners van het huis [114]. De Kartuziers van Luik[115] (°1360) bijvoorbeeld, kregen van de provoost van Saint-Barthélémy (Luik) een bijbel en een brevier. Bij zijn dood in 1370 kwam daar nog een missaal, een brevier en het '*Horologium Sapientiae*' van Henrich Seuso (+1366) bovenop[116].

We zagen reeds dat naast de eigen scribenten geregeld monniken van een andere abdij of zelfs beroepskopiïsten actief waren in het scriptorium. Analoog gaven zowel Cisterciënzers als Kartuziers kopiïsten die *extra muros* werkzaam waren de opdracht handschriften voor hen te kopiëren. Vaak ging het enkel om de artistieke vormgeving van de boeken, zoals de Luikse Kartuziers die verschillende luxehandschriften door professionele vaklui lieten versieren[117].

Een andere manier om de bibliotheek aan te vullen was de aankoop van boeken. Deze praktijk was van een veel zeldzamere aard dan de dotaties en concentreerde zich vooral in de 14de-15de eeuw. De aankoop van boeken viel immers niet te rijmen met het literaire en spirituele belang van het scriptorium. Bovendien waren Cisterciënzers en Kartuzierkloosters traditioneel ver van de commerciële centra gelegen. Ten slotte was ook de hoge kostprijs van de boeken een remmende factor bij de aankoop. Desalniettemin zijn zowel bij Cisterciënzers als bij Kartuziers enkele voorbeelden hiervan gekend[118].

Dé manier om in de aangroei van de bibliotheek te voorzien bleef, zowel bij Cisterciënzers als bij Kartuziers, vanzelfsprekend de eigen productie van het scriptorium.

6.3. Artistieke vormgeving in de Cisterciënzers- en Kartuzierscriptoria

Zoals we reeds aangaven, waren de ordes van de Cisterciënzers en de Kartuziers exponenten van de toenmalige drang naar monastieke vernieuwing. Uit onvrede met de al te luxueuze levensstijl van de Benedictijnen streefden de hervormers een

terugkeer naar het oorspronkelijke armoede-ideaal van Benedictus na. Die resolute keuze voor eenvoud en soberheid bleek niet alleen uit hun levenswijze maar ook uit de handschriften die ze kopieerden.

Grote bezieler van de sobere Cisterciënzerhandschriften was Bernardus van Clairvaux. Hij was van mening dat codexen vol goud en zilver niet pasten binnen een leven van nederigheid en onthechting. Bovendien konden de overdadige initialen en fantasierijke marginalia de aandacht afleiden van de inhoud van de tekst, waarin uiteindelijk de echte schoonheid van het boek te vinden was. Het bekende voorschrift uit 1134 "*litterae unius coloris fiant et non depictae*" (ze mogen letters schilderen in één kleur, doch onversierd) is hiervan het duidelijkste bewijs[119].

Y. Zaluska beweerde in zijn '*L' enluminure et le scriptorium de Cîteaux*' dat deze monochrome stijl haar grootste bloeiperiode kende na de dood van de Heilige Bernardus in het laatste kwart van de 12de eeuw[120]. Hij omschreef de artistieke vormgeving der Cisterciënzers verder als uitsluitend ornamentaal en gebaseerd op een tamelijk frequent gebruik van plantenmotieven. Na verloop van tijd lieten de Cisterciënzermonniken – tegen de rigide regel van Bernardus in – bij de opsmuk van initialen met gestileerde bloemen en rankwerk hun fantasie de vrije loop. Eénkleurige initialen werden vervangen door rijk versierde Romaanse motieven bestaande uit drie kleuren – zoals dit in de Benedictijner scriptoria gebruikelijk was[121]. Desondanks ontplooidde zich volgens Zaluska nog in de dertiende eeuw een harmonieus '*esprit cistercien*' in de keuze en de afwisseling van kleuren.

Om dezelfde reden als bij de vroege Cisterciënzerhandschriften karakteriseerde de handschriftenversiering bij de Kartuziers zich door haar uniformiteit, soberheid en eenvoud. We mogen hier zelfs spreken van een zeker archaïsme en een doorheen de eeuwen onveranderlijke afkeer van luxe en sier bij de Kartuizerkopiist[122].

6.4. Typologie van de handschriften

De typologie der handschriften verschilde vanzelfsprekelijk van abdij tot abdij. Toch zullen we hier een algemeen beeld trachten te vormen van de inhoud van de handschriften die door Cisterciënzer- en Kartuizermonniken werden gekopieerd.

Eerst en vooral vermelden we de bijbel en liturgische handschriften, essentiële hoekstenen van het monnikendom. De *lectio divina*, de persoonlijke, meditatieve lezing van de bijbel, was een manier voor de monnik om zich een beeld van God te vormen. De kern van het monnikenleven bleef evenwel de liturgie of gemeenschappelijke vieringen. Centraal stond het dagelijks koorbed (*officium divinum*), aangevuld door één of meerdere eucharistievieringen. Dit koorbed omspande de ganse dag (van metten tot completen) en was opgebouwd rond het zingen van psalmen. Het brevier, het belangrijkste boek bij het koorbed, bevatte derhalve, naast gebeden en andere teksten, vooral een kalender en de 150 psalmen. De Cisterciënzers waren erg gesteld op de uniformiteit en authenticiteit van de bijbel

en de liturgische handschriften. Deze bekommernis kende zijn wettelijke weerslag in de statuten van 1134. De regel schreef de homogeniteit van de liturgische handschriften voor, zonder af te wijken van een standaardhandschrift dat thans te Dijon (Hs. 114) bewaard wordt:

“Missale, epistolare, textus, collectaneum, graduale, antiphonarium, regula, hymnarium, psalterium, lectionarium, kalendarium, ubique uniformiter habeantur”[\[123\]](#)

De Kartuziers hebben, blijkens de regelingen van hun kapittels, een gelijkaardige nadruk gelegd op de strikte conformiteit op het punt van liturgische teksten[\[124\]](#).

Naast de bijbel gold de stem van de kerkvaders – verwoord in hun bijbelcommentaren of *glossa ordinaria* – als het meest gezaghebbend in de Westerse Kerk. Op de eerste plaats hoorden daar de ‘klassieke’ kerkvaders bij, in 1295 door de paus als kerkleraars aangeduid: Ambrosius (+397), Hiëronymus (+419/420), Augustinus (+430) en Gregorius de Grote (+604). Onder de Cisterciënzerscribenten genoten de afschriften van Augustinus veruit de grootste populariteit. In een bredere betekenis van kerkvaders[\[125\]](#) werden ook de geschriften van Cassianus[\[126\]](#) (+ca. 435), Cisterciënzervader Bernardus van Clairvaux en de bijbelcommentaren van Alcuinus (+804) en Beda Venerabilis (+735) gekopieerd. Behalve de talrijke geschriften van de heilige Bernardus werd in Cisterciënzerscriptoria speciale aandacht besteed aan de werken – vaak sermoenen[\[127\]](#) – van andere ‘groten der orde’: Willem van Sint-Thierry (+1148), Aelred van Rievaulx (+1167), Guericus van Igny (+1157), Isaac van Stella (+1169) en Gilbertus van Hoyland (+1172).

Bij de Kartuziers gold kerkvader Hiëronymus als voorbeeld en zijn *De viris illustribus* werd één van de maatstaven bij hun aanleg van gezaghebbende boeken. Voorts kenden de Kartuziers een specifieke voorkeur voor literatuur van mystiek en contemplatie wat zich uitte in een groot aantal afschriften van mysticus Bernardus [\[128\]](#). De ascetische werken van de twaalfde-eeuwse geestelijke auteurs Hugues de St. Victor (+1141), Gilbert van Poitiers (+1154) en Guigo 1^{ier} (+1136) waren zowel in Cisterciënzers- als in Kartuzierscriptoria populaire leggers.

Beide orden waren verder verantwoordelijk voor een belangrijke collectie heiligenlevens of *vita*. De Cisterciënzers specialiseerden zich hierbij in het samenstellen van bloemlezingen van heiligenlevens, ook wel *florilegia* of *legendaria* genoemd.

Het was de eerste taak van een scriptorium essentiële theologische handschriften als bijbelcommentaren en hagiografieën te produceren. De intellectuele vorming van de monnik beperkte zich evenwel niet tot de studie van de bijbel en de kerkvaders, maar omvatte heel wat uiteenlopende wetenschappelijke vakgebieden. Voor de middeleeuwse mens konden alle wetenschappelijke disciplines, sacraal of profaan,

bijdragen tot een beter godsbegrip. Het was immers de gerespecteerde Augustinus zelf die over twee boeken sprak: het Boek der boeken (de bijbel) en het Boek der Natuur (de schepping). Alles in de natuur werd ervaren als een manifestatie van het goddelijke[129]. Hét toonbeeld van deze synthese tussen God en natuur en de verzoening tussen theologie en filosofie, was de scholastiek. Deze term verwijst naar de intellectuele vernieuwing, onder impuls van de abdijscholen en vooral de universiteiten vanaf ca. 1200, die zich kenmerkte door het druk becommentariëren van gezaghebbende teksten uit de Christelijke wereld en de Klassieke Oudheid[130]. Zo werden de natuurwetenschappelijke traktaten van Aristoteles (*Methaphysica*, *Physica*, *De anima*, *De caelo et mundo*, etc.), Ptolemaeus (*Almagest*) en de werken van Plato in de universiteiten van Parijs, Bologna en andere Europese steden grondig ontleed.

De Cisterciënzers haakten met enige aarzeling in op deze intellectuele vernieuwing en openden in het begin van de 13de eeuw een Bernarduscollege te Parijs. Vanaf toen ging hun aandacht ook uit naar filosofische en profane werken. Vele Cisterciënzerscriptoria legden zich toe op de theologische scholastiek waarvan de *Sententiae* – een systematische samenvatting van de geloofsleer, van de Parijse theoloog, bisschop en proto-scholasticus Petrus Lombardus (†1160) – veel aftrek kende. Met de verwetenschappelijking van de theologie ontstonden tevens de ‘*Summa*’, een soort reflectieve encyclopedie die afzonderlijke thema’s zoals kerkelijk recht, liturgie, sacramenten, zonde en vergeving enz. behandelde. Bekend waren ondermeer de onvoltooide *Summa* van Thomas van Aquino (†1274) en die van Albertus De Grote (†1280). Daarnaast werd ook de “Spiegel-literatuur”, waar men als in een spiegel naar de wereld rondom kijkt, fel gemaakt. Vooral de *Speculum doctrinale*, een driedelige encyclopedie van Dominicaan Vincent van Beauvais (†1264), was een bestseller[131].

Bij de Kartuziers stellen we vast dat de scholastiek weinig of geen invloed heeft gespeeld op de productie in de scriptoria en dat niet-theologische teksten in zijn geheel weinig populair waren[132].

Voor het overige waren de scriptoria van beide ordes weinig origineel in hun keuze van afschriften. Recht (kerkelijk en Romeins), geschiedenis (vaak Beda Venerabilis en Isidorus van Sevilla (†636)) en de klassieken (vooral Seneca en Aristoteles) waren meestal ondervetegenwoordigd en poëzie werd bij de Cisterciënzers verbannen[133].

Hoewel we niet kunnen spreken van een typische typologie der Cisterciënzer- of Kartuizerhandschriften durven we hier toch stellen dat de inhoud van deze handschriften stereotiep en weinig verrassend was. De literaire productie bestond voor het overgrote deel uit theologische boeken die noodzakelijk waren in het dagelijkse leven van de monnik. Opvallendste klemtonen hierbij waren de populariteit van de werken van de grote Cisterciënzerauteurs uit de ‘Gouden Eeuw van Cîteaux’ (12de eeuw), de productie van scholastieke handschriften bij de Cisterciënzers en de grote aandacht voor mystieke literatuur bij de Kartuziers.

Dat bij het kopiëren van handschriften de meer profane vakgebieden als recht en natuurwetenschappen ondervertegenwoordigd waren, had echter niet enkel te maken met het gebrek aan interesse voor deze disciplines, maar tevens, zoals we hierna zullen zien, met het feit dat dit soort boeken meestal werden geschonken of door studerende monniken werden meegebracht.

Tot slot vermelden we hier nog dat de kloosters van beide orden talloze administratieve handschriften hebben voortgebracht. We mogen immers niet vergeten dat ook tal van rekeningen, brieven en oorkonden in de scriptoria werden opgesteld [\[134\]](#).

6.5. De evolutie van de literaire productie in de laatmiddeleeuwse scriptoria

Vooraleer we ons richten op de Vlaamse scriptoria van Ter Doest en Herne is het nodig even stil te staan bij het literaire klimaat waarin deze scriptoria functioneerden. Uit een situatieschets van de monastieke handschriftenproductie in laatmiddeleeuwse scriptoria zal immers de relevantie van onze keuze voor de scriptoria van Ter Doest en Herne als onderwerp van een doorgedreven analyse moeten blijken.

6.5.1. Het laatmiddeleeuwse scriptorium: een anachronisme?

Tot dusver hebben we weinig of geen aandacht besteed aan de literaire productie in één van de belangrijkste middeleeuwse monastieke ordes, namelijk de Benedictijnen. De verklaring hiervoor is eenvoudig. Ons vooropgesteld doel, de reconstructie van het laatmiddeleeuws scriptorium (toegepast op Vlaanderen), sluit het belang van de literaire productie der Benedictijnen reeds uit daar deze in de het laatmiddeleeuwse Vlaanderen nagenoeg nihil was. Als we Erik Kwakkel echter mogen geloven, blijkt onze studie zelfs van dermate gering belang te zijn dat de vraag naar de relevantie ervan dreigt op te duiken [\[135\]](#). Kwakkel meent immers dat "het archetypische beeld van monniken die in het scriptorium druk in de weer zijn met het kopiëren van boeken alléén van toepassing is op de hoge Middeleeuwen", dus vóór 1200. Verder beweert hij dat het "in de dertiende en veertiende eeuw erg ongewoon was dat de inwoners van een religieuze gemeenschap zelf zorgden voor de uitbreiding van de boekencollectie" [\[136\]](#). De gecontesteerde relevantie van deze verhandeling zal nu moeten blijken uit de mate waarin we Kwakkels bewering kunnen weerleggen.

Het valt niet te ontkennen dat Kwakkels stelling voor een deel steek houdt. Rond het jaar 1200 onderging de intellectuele wereld, in het bijzonder de boekenproductie, een ingrijpende verandering. De motor in deze omschakeling was de opkomst en bloei van universiteiten in de 13de eeuw. Het virtuele monopolie van de boekenproductie, dat voorheen steeds bij de kloosters was gelegen, verplaatste zich naar de stad, alwaar de

universiteiten zich specialiseerden in de snelle reproductie van goedkope teksten voor schoolgebruik (*pecia*-handschriften). Het ambt van beroepskopist beleefde zo een snelle opmars. Aldus verplaatsten de intellectuele centra zich omstreeks 1200 van de besloten wereld der monniken naar de steden.

Daar de kloosterordes hun positie als centra van wetenschappelijke activiteit verloren, verlieten veel monniken voor enkele jaren de abdij om hun opleiding te voltooien aan de universiteit. De grote vraag naar boeken vanuit stedelijke studentenmilieus bracht als gevolg een uitgebreid commercieel boekencircuit op gang. Om aan de noden van de studenten te voldoen werden lekenateliers opgericht, alwaar professionele scribenten op een effectieve manier katernen met collegeteksten, de zogenaamde *pecia's*, afschreven[137]. Verschillende handschriften uit deze lekenateliers werden door studenten-monniken aangeschaft en belandden uiteindelijk in de kloosterbibliotheken. Dit verklaart de aanwezigheid van natuurwetenschappelijke en juridische teksten in sommige kloosters, niettegenstaande de weigerachtige houding van de scriptoria ten opzichte van deze teksten.

Naast de studentenhandschriften kochten de kloosters vanaf ongeveer 1200 tevens uit eigen wil handschriften aan bij een boekhandelaar of lieten ze die kopiëren door een loonschrijver[138]. Dit ambacht groeide in de Late Middeleeuwen uit tot een echt bedrijf waar scribenten, auteurs, vertalers en miniaturisten samenwerkten. Het voorbeeld van Jean Miélot (zie boven, *afb. 11*), beroepsvertaler en –kopist aan het Bourgondische hof, is hier van toepassing.

Een heel andere reden voor de laatmiddeleeuwse recessie van de kloosterscriptoria is het algemeen politiek-economische klimaat van de veertiende en vijftiende eeuw (tot ongeveer 1450). Deze periode kenmerkte zich door een crisis die de gehele Kerk en ook de maatschappij bekleemde. De pest en de vele grote en kleine oorlogen hadden dramatische gevolgen voor de Europese demografie. Zelfs de kloosters – nochtans afgezonderd van de wereld – bleven niet gespaard. Zo viel in de periode tussen 1360 en 1440 het monnikenbestand van Cluny terug van driehonderd naar zestig[139]. Vele kloosters zagen bovendien hun inkomsten langs giften en legaten wegvallen. Zodoende creëerde het gebrek aan materiële middelen een spirituele nood wat op zijn beurt een intellectuele sclerose en een daling van de handschriftenproductie met zich meebracht.

6.5.2. De laatmiddeleeuwse scriptoria in de Nederlanden

Tot hiertoe lijkt de stelling van Kwakkel zich nog steeds te handhaven. Een toepassing op de laatmiddeleeuwse Nederlanden zal de houdbaarheid ervan moeten uitwijzen.

We mogen aannemen dat de activiteit in de scriptoria der Benedictijnen inderdaad zakte naar een marginaal niveau. Hoewel de Benedictijnerscriptoria zich kenmerkten door hun zeer verscheiden literaire productie – waaronder een grote belangstelling

voor de klassieken – en door hun voortreffelijke, weelderige uitvoering, stonden de zwarte monniken nog minder dan de Cisterciënzers open voor de geestelijke vernieuwing die zich met de twaalfde-eeuwse renaissance had ingezet. De tot dan toe belangrijkste kloosterorde verloor zijn aanzien en kwam op een zijspoor terecht[140]. In veel Benedictijner abdijen was de rol van het scriptorium als literair productiecentrum dan ook zo goed als uitgespeeld. Boeken werden enkel nog aangekocht of geschreven door beroepsschrijvers buitenshuis. Van de Noord-Nederlandse abdijs Egmond[141] bijvoorbeeld zijn enkele interessante rekeningen bewaard die handelen over de aankoop van boeken onder abt Jan de Weent (1381-1404)[142]. In de Vlaamse abdijs te Sint-Truiden[143] was de aangroei van het boekenbestand in het midden van de veertiende eeuw het werk van professionele kopiïsten *extra muros*[144].

A. De dertiende eeuw

In de Cisterciënzerscriptoria werden in de dertiende eeuw nog steeds de vruchten afgeworpen van de 'Gouden Eeuw van Cîteaux'. De dertiende-eeuwse literaire productie bij de Cisterciënzers bleef gehandhaafd en mag dan ook allerminst als 'erg ongewoon' (cfr. Kwakkels stelling) omschreven worden. We kunnen evenwel niet ontkennen dat de laatmiddeleeuwse crisis van de veertiende en vijftiende eeuw voor een daling van de boekenproductie heeft gezorgd. Naast de pest en de Honderdjarige Oorlog teisterden tal van kleine opstanden en oorlogen de Vlaamse Cisterziënerkloosters[145], maar van een complete stillegging van de scriptoriumactiviteiten mag geenszins worden gesproken. In de Cisterciënerabdijs van Villers in Brabant werd in 1315 zelfs nog een nieuw scriptorium gebouwd[146].

De dertiende eeuw betekende verder de bloeiperiode van de tot hier toe onbesproken vrouwenabdijen. Deze vrouwenbeweging – begijnen, cisterciënerinnen en norbertinessen – vond grote steun en bemoediging bij Augustijnerkloosterheer Jacob van Vitry (†1254). Volgens Anselm Hoste namen de Vlaamse Cisterciënerinnen in de Late Middeleeuwen zelfs de fakkel van het heilige vuur over van hun mannelijke collega's. Illustratief voor hun hoge intellectuele peil was de Cisterciënerhagiografie met levensbeschrijvingen van vrouwelijke heiligen[147]. Judith Oliver meent bovendien dat in vrouwengemeenschappen nog op grote schaal handschriften werden geproduceerd toen de boekenmarkt al lang was overgenomen door beroepskopiïsten [148].

Evenmin als de Cisterciënzers en de vrouwengemeenschappen kenden de Premonstratenzers een terugval van de scriptoriumactiviteiten in de 13de eeuw. In de abdijs Floreffe[149] heeft het scriptorium onder abt Jan III (1239-42) en abt Jan IV van Leuven (1289-92) heel wat gepresteerd. De kroniek van Floreffe vermeldt over Jan III het volgende:

*Si fut fait de Floreffe abbé.
En son temps, moult illuminé
Fut son enclostre de clerchez notable
Et d'escriber boins livres très-ables.*[\[150\]](#)

Ook in de Premonstratenzerabdijen Park te Leuven en Tongerlo bij Westerlo bleef de boekenproductie in de dertiende eeuw gehandhaafd[\[151\]](#).

B. De veertiende en vijftiende eeuw

Het is reeds duidelijk dat Kwakkels stelling niet opgaat voor de Vlaamse Cisterciënzers, Premonstratenzers en tal van vrouwengemeenschappen uit de 13de eeuw. Maar hoe zat het in de 14de en 15de eeuw?

Het wegvallen van de boekenproductie bij de Benedictijnen en de daling van de scriptoriumactiviteiten bij de Cisterciënzers in deze periode betekende allesbehalve het einde van de monastieke literaire productie. De komst van de Kartuizerorde naar Vlaanderen[\[152\]](#) blies het laatmiddeleeuwse scriptorium immers nieuw leven in. Geen enkele kloosterorde zat het schrijven zo in het bloed als de Kartuziers. De liefde voor het boek, het 'eeuwige voedsel van de ziel' – vastgelegd door Guigo I in zijn *Consuetudines* – werd het grootste kenmerk der Kartuziers[\[153\]](#). Het schrijven was het enige apostolaat dat kon beoefend worden en dit groeide dan ook uit tot hun belangrijkste activiteit. Het is dan ook niet verwonderlijk dat van de Vlaamse Kartuzierskloosters nog een groot aantal handschriften bewaard zijn gebleven.

Op het vlak van de Middelnederlandse geestelijke literatuur werd in de schrijfcellen van Herne in de tweede helft van de 14de eeuw baanbrekend werk verricht. Voorts kenden de Vlaamse Kartuzierscriptoria tal van auteurs[\[154\]](#). Een andere belangrijke bijdrage was de overlevering van verschillende mystieke teksten van onder andere Jan van Ruusbroec.

Vanaf ongeveer 1400 betekende de opkomst van de Moderne Devotie een nieuwe injectie voor de scriptoriumactiviteiten in de Nederlanden. Maar in tegenstelling tot de geschetste scriptoriumactiviteiten van de Cisterciënzers, vrouwengemeenschappen, Premonstratenzers en Kartuziers waren volgens Kwakkel enkel de werkzaamheden van deze Moderne Devoten in de Late Middeleeuwen van enig belang[\[155\]](#).

De van Deventer afkomstige Geert Grote, die van 1375 tot 1380 in het Kartuzierklooster Monnikshuizen bij Arnhem verbleef, was zó onder de indruk van de leefwijze van de Kartuziers en en hun liefde voor het boek, dat hij de kunst bij hen afkeek en de Broeders van het Gemene Leven aan het kopiëren zette[\[156\]](#). De beweging die Geert Grote had opgezet, groeide uit tot het Kapittel van Windesheim opgericht drie jaar na zijn dood in 1387. Deze breidde zich snel uit en kende zowel

mannen- als vrouwenkloosters. De Vlaamse Augustijner kloosters Groenendaal[157] en Rooklooster[158], die reeds in de tweede helft van de 14de eeuw een belangrijke boekenproductie kenden, sloten zich in 1412 aan bij het Kapittel van Windesheim. Samen met andere de scriptoria van kloosters als St. Agnietenberg bij Zwolle, St. Maartensdal te Leuven, Windesheim, Korsendonk en Zevenborren zorgden ze in de 15de eeuw voor een grootschalige boekenproductie die de meeste scriptoria uit Noordwestelijk Europa heeft beïnvloed. Net als bij de Kartuziers waren onder de Moderne Devoten verschillende auteurs. De bekendste was ongetwijfeld Thomas a Kempis, wiens *De Imitatione Christi* eeuwenlang een bestseller is geweest[159]. De bijzondere waarde die de kloosters van het Kapittel van Windesheim aan het boek hechtten, blijkt vooral uit de restanten van hun eens zo rijke bibliotheken. Opvallend hierbij is dat men in sommige kloosters, naast de gewoonlijke Latijnse werken, ook Middelnederlandse handschriften produceerde[160]. De grote verzamelingen hiervan zijn voornamelijk afkomstig uit de Vlaamse priorijen Groenendaal te Hoeilaart, Rooklooster te Oudergem en Bethlehem te Herent[161].

C. Conclusie

De 13de eeuwse kopieeractiviteiten der Cisterciënzers en Premonstranzers, de bloei van de literaire cultuur in vrouwelijke gemeenschappen én de intrede van de Kartuzierorde resulteerden in een niet te onderschatten boekenproductie in het Vlaamse monastieke landschap van de Late Middeleeuwen. De scriptoriumactiviteiten van de Moderne Devoten, vanaf 1400, betekenden enkel een productief surplus voor de reeds bestaande monastieke handschriftenproductie.

We mogen dan ook ongenueanceerd de geciteerde stellingen van Kwakkel ontcrachten. Kwakkels bewering als zou "tot de komst van de Moderne Devoten grootschalige boekenproductie de uitzondering en niet de regel" zijn geweest doet immers schaamteloos onrecht aan de bedrijvigheid in onder andere de Cisterciënzerscriptoria van Ter Doest en Ten Duinen[162] in de dertiende eeuw en deze van het Augustijner klooster Groenendaal en het Kartuzierklooster Herne in de 14de eeuw. Bij deze is onze keuze voor de hier vermelde scriptoria van Ter Doest en Herne gerechtvaardigd. We zullen in het tweede deel van onze verhandeling dan ook trachten aan te tonen dat het "archetypische beeld van het scriptorium" niét enkel van toepassing is op de hoge Middeleeuwen, maar óók op de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne.

Besluit

Deel I van onze verhandeling zijn we noodzakelijkerwijs gestart met een beschouwing van het begrip "scriptorium". Een operationele werkdefinitie waarin de verschillende facetten van dit begrip aan bod komen, legde alzo de basis voor de reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium.

Het antwoord op de vraag naar de lokalisatie van de scriptoriumruimte in het middeleeuwse klooster was geenszins vanzelfsprekend. Verschillende mogelijke ruimte-invullingen zijn opgesomd, maar we onthouden vooral dat het traditionele beeld van een grote werkruimte moet worden bijgeschaafd. Scriptoria beperkten zich ruimtelijk immers vaak tot een cel of zelfs tot een meubelstuk. Bovendien werd de ruimte waarin de literaire activiteiten plaatsvonden dikwijls ook voor andere doeleinden gebruikt. Het scriptorium gold in deze gevallen als een onderdeel van een multifunctionele ruimte.

In een ander aspect van het scriptorium, namelijk de producenten, toonden we een beeld van de personen die er actief waren en de taken die ze moesten uitvoeren. In het scriptorium werkten immers niet enkel kopiïsten; ook de scriptoriumverantwoordelijke, de miniaturisten, de ligatoren en de correctoren waren er werkzaam. Verder werd duidelijk dat voor de praktische uitrusting van het scriptorium meer nodig was dan enkel een ganzenveer en een schrijftafeltje. De kopiïsten werkten vaak in heuse schrijfbanken en ze waren voorzien van verschillende benodigdheden, onder meer ter voorbereiding van het perkament.

Dat voor menig kopiïst de werkomstandigheden te wensen overlieten, was vooral te wijten aan de fysieke ongemakken tijdens het schrijven. Toch hebben we vastgesteld dat de last van de kopieerarbeid meer dan gecompenseerd werd door de geestelijke voldoening die ermee gepaard ging. Het schrijven mag dan wel voor menig kopiïst een veeleisende taak geweest zijn, het was bovenal – door haar nobele en godsvruchtige karakter – een spirituele investering. Bovendien werden de resultaten van de arbeid, de boeken, aanzien als offers van onschatbare waarde. De vaststelling dat de verandering van arbeidsethos naar een spiritueler betekenisgeving van het schrijfwerk de rol van het scriptorium intensiverde en consolideerde moet in dit verband nogmaals worden aangestipt.

In een laatste hoofdstuk hadden we het over het scriptorium als literair productiecentrum bij de Cisterciënzers en de Kartuziers. Als brug naar Deel II, waar de reconstructie van één scriptorium van beide orden centraal staat, gaven we een algemeen beeld van de manier waarop Cisterciënzers en Kartuziers aan hun boeken geraakten én van de artistieke vormgeving en typologie van hun geproduceerde handschriften. In ons standpunt over de productie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse scriptoria ten slotte, werd de relevantie van en onze keuze voor de reconstructie van de scriptoria van Ter Doest en Herne gemotiveerd.

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

[3] In de Dikke Van Dale wordt het scriptorium omschreven als “een schrijfvertrek in een klooster”.

[4] STIENNON, J., La bibliothèque et le scriptorium de la Chartreuse de Liège, in:

Chronique archéologique du pays de Liège, XXXVII, pp. 52-64.

[5] LESNE, E., «Histoire de la propriété ecclésiastique en France, Tome IV. Les livres, scriptoria et bibliothèques du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle», in: *Mémoires et travaux des Fac. Cathol. de Lille*, XLVI, p. 90.

[6] Om alle mogelijke verwarring te vermijden zullen we echter trachten zo weinig mogelijk het containerbegrip "scriptorium" te hanteren. De operationele werkdefinitie is desondanks noodzakelijk om het gebruik van het begrip "scriptorium" in één van zijn vele aspecten te kunnen rechtvaardigen. Wanneer we het verder in ons onderzoek hebben over het scriptorium als literair productiecentrum, dan zal bijgevolg naar het literaire aspect van de werkdefinitie (producent en product) worden verwezen en níét naar bijvoorbeeld het ruimtelijke aspect.

[7] ARNOULD, A., Visual Arts, Western Christian: Book Arts before the Renaissance, in: JOHNSTON, W.M. (ed.), *Encyclopedia of Monasticism*, vol. 2, p. 1374.

[8] "*Ego tamen fateor votum meum, quod inter vos quaecunque possunt corporeo labore compleri, antiquariorum mihi studia, si tamen veraciter scribant, non inmerito forsitan plus placere, quod et mentem suam relegendo scripturas divinas salubriter instruant, et domini praecepta scribendo longe lateque disseminent*", WATTENBACH, W., *Das Schriftwesen im Mittelalter*, p. 429.

[9] Hoofdstuk 48 van de Regula begint als volgt: "Ledigheid is de vijand van de ziel. Daarom dienen de broeders zich op bepaalde tijden bezig te houden met handwerk en op bepaalde andere uren met geestelijke lezing". *De Regel van Sint-Benedictus*, vertaald door Vincent Hunnink, p. 52.

[10] MEINSMA, K.O., *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 34.

[11] Benedictus was immers van mening dat monniken moesten werken wanneer dit noodzakelijk was: "als de omstandigheden ter plaatse of armoede het noodzakelijk maken dat zij persoonlijk de oogst binnehalen, moeten zij daarover niet ontstemd zijn. Want dan zijn ze werkelijk monniken als ze leven van het werk van hun handen, zoals onze vaders en de apostelen." *De Regel van Sint-Benedictus*, p. 52.

[12] "*Paginam pingat digito, qui terram non proscindit arato*." MEINSMA, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 36.

[13] Zie voor Saint-Martin te Tours, COTTINEAU, H.L., *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, col. 3193-3195.

[14] LESNE, "Les livres, scriptoria", p. 349.

[15] SAVAGE, *Old English libraries: the making, collection and use of books during the Middle Ages*, p. 49.

[16] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 868-870.

[17] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 2684-2691.

[18] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 2578-2579.

[19] DE ROOVER, F.E., The Scriptorium, in: THOMPSON, J.W. (ed.), *The medieval library*, p. 595.

[20] Deze term werd geïntroduceerd door Henri Lefebvre in 1974. Zie LEFEBVRE, H.,

The Production of Space, vertaald door D. Nicholson-Smith, 454p.

[21] NORA, P., *Les lieux de mémoires*, II, 661p.

[22] ECO, U., *De Naam van de Roos*, 535p.

[23] DU CANGE, C.D.F., *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*.

[24] MAITLAND, *The Dark Ages*, 443p.

[25] COOMANS, T., *L'abbaye de Villers-en-Brabant : construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique*, p. 338.

[26] Zie hiervoor vooral de kloostergebouwen van de twee grootste middeleeuwse orden, Benedictijnen en Cisterciënzers.

[27] "*Clastrum aspergat et officinas, scilicet capitulum, auditorium, dormitorium et dormitorii necessaria, calefactorium, refectorium, coquinam, cellarium.*" CHOISSELET, S.D. en VERNET, F.P. (ed.), *Les Ecclesiastica Officia. Cisterciens du XIIème siècle*, 55.

[28] STIENNON, J., *Paléographie du Moyen Age*, p. 137.

[29] LESNE, E., «Histoire de la propriété ecclésiastique en France, Tome III. L'inventaire de la propriété: églises et trésors des églises du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle», in: *Mémoires et travaux des Fac. Cathol. de Lille*, XLVI, p. 111.

[30] SAVAGE, *Old English Libraries*, p. 51 en 74-75.

[31] "Abbaye de Saint-Martin de Tournai", in: *Monasticon Belge*, I: Province de Hainaut, pp. 271-293.

[32] MEINSMA, *Middeleeuwse bibliotheken*, p 38.

[33] «*Alcuin a composé une inscription qui devait apposée «ubi libri custodiantur». Une autre inscription signale le lieu où sont assis ceux qui écrivent les oracles de la loi sainte et les paroles sacrées des Pères, c'est-à-dire le scriptorium*», LESNE, «L'inventaire», p. 111.

[34] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 2615-2618.

[35] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 1632-1633.

[36] Immers, volgens Anselm van Gembloux «*de scriptorio aecclesiae proximo egredientem, in ipso aecclesiae ingressu*», STIENNON, *Paléographie*, p. 140.

[37] STIENNON, *Paléographie*, pp. 140-141.

[38] DE ROOVER, «The Scriptorium», p. 595.

[39] "Abbaye de Villers, à Tilly", in: *Monasticon Belge*, IV: Province de Brabant, vol. 2, pp. 341-405.

[40] MEINSMA, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 39.

[41] CHOISSELET, *Les Ecclesiastica Officia*, 72, 6.

[42] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 3003.

[43] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 3037-3038.

[44] AUBERT, M., *L'architecture cistercienne en France*, t. 1, p. 118: «*Quant au copistes ... ils travaillaient sans doute dans le chauffoir, puisqu'ils avaient besoin de feu pour préparer leur encre, et que seuls, ils étaient autorisés à pénétrer dans la cuisine, pour y faire chauffer leurs préparations, s'il n'y avait pas de feu dans le chauffoir*».

[45] Thomas Coomans geeft volgende stand van zaken betreffende de wetenschappelijke benadering van de monnikenzaal: «*elle est présente dans la plupart des monastères. La littérature qualifie généralement une pièce au-delà du passage de «salle des moines» ou «salle commune», mais parfois aussi: auditorium, scriptorium, salle de travail, noviciat, voire simplement dormitory undercroft, terme qui permet d'éviter la question de la fonction. Les textes normatifs ne parlent pas explicitement de cette pièce, les hypothèses se fondent sur son emplacement et l'affectent à la lecture et au petit travail des moines. Suivent le cliché du «moine-copiste» certains en arrivent à faire le scriptorium»*. COOMANS, *Villers-en-Brabant*, p. 338.

[46] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 1521.

[47] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 432-433.

[48] DIMIER, M.A., *L'art cistercien: France*, 356p.

[49] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 1184.

[50] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 2049-2050.

[51] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 3301-3302.

[52] Vertaald naar WATTENBACH, *Das Schriftwesen*, pp. 271-272: «*scritporium quippe copiam a Domino sibi datam exultabat, ita ut si claustrum ingrederis, videres plerumque duodecim monachos juvenes sedentes in cahtedris et super tabulas diligenter et artificiose compositas cum scribentes*».

[53] Zie voor St. Victor, COTTINEAU, *Répertoire*, col. 2221-2222.

[54] JOCQUÉ, L., en MILIS, L. (ed.), *Liber ordinis Sancti Victoiris Parisiensis*, p. 81.

[55] CLARK, J.W., *The Care of Books : an essay on the development of libraries and their fittings from earliest times to the end of the eighteenth century*, p. 81.

[56] DE ROOVER, "The Scriptorium", p. 597.

[57] CLARK, *The Care of Books*, p. 90.

[58] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 1012.

[59] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 1295-1296.

[60] CLARK, *The Care of Books*, pp. 90-99.

[61] Volgens G.I. Lieftinck werd deze maatregel die het zwijgen in de scriptoria voorschrijft echter genomen omdat men in de voornaamste Cisterciënzerkloosters grote ateliers ging inrichten. Het verbod op het voor zichzelf mompelen is voor Lieftinck immers moeilijk aanneembaar. LIEFTINCK, G.I., *De librijen en scriptoria der West-Vlaamse Cisterciënzer abdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12de-13de eeuw*, p. 27.

[62] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 799-800.

[63] STIENNON, *Paléographie*, pp. 142-143.

[64] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 787-790.

[65] CLARK, *The Care of Books*, pp. 110-112.

[66] CLARK, *The Care of books*, p. 113.

[67] DE ROOVER, "The Scriptorium", p. 596.

[68] DE ROOVER, "The Scriptorium", p. 596.

[69] Over de schrijfcel van de prior lezen we bij Coomans: "*cum autem desiit abbatizare, adeptus, est in scriptorium, quod est in auditorio prioris...sed in scriptorio continue laborat aut legendo aut laborando aut meditando aut scribendo aut confessiones audiendo, ita quod numquam ibidem obdormisse fertur*". COOMANS, *Villers-en-Brabant*, p. 331.

[70] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 717-718.

[71] JOCQUÉ en MILIS, *Sancti Victoris*, pp. 78-85.

[72] MEINSMA, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 36.

[73] In de Benedictijner abdij van Hirschau waren in de elfde eeuw vele scribenten aanwezig maar abt William gaf enkel de twaalf beste scribenten de opdracht de Heilige Schriften en Handelingen van de apostelen te transcriberen. De andere boeken werden aan de overige scribenten gelaten. MAITLAND, *The Dark Ages*, p. 364.

[74] JOCQUÉ en MILIS, *Sancti Victoris*, p. 80.

[75] Het pas gestichte kartuizerklooster Champmol (1377) nabij Dijon richtte reeds aanstonds een '*chambre pour les escripvains*' op waarin verschillende beroepsschrijvers of '*clercs escripvains*' actief waren. SCHOLTENS, H.J.J., Iets over de aanleg van boekenrijen bij de Kartuzers, in: *Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M.*, p. 372.

[76] DE ROOVER, "The Scriptorium", p. 599.

[77] In de zin «*Omnes scripturae, que in ecclesia, siue intus siue foris, fiunt, ad eius officium pertinent, ut ipse scriptoribus pargamena et cetera que ad scribendum necessaria sunt, provideat, et eos qui pro precio scribunt, ipse conducat*», uit de kloosterregel van St. Victor, staat het werkwoord '*conducere*' immers voor aanwerven wat verondersteld dat deze krachten die *pro precio* schreven, niet uit het klooster zelf kwamen. LONGÈRE, J., *L'abbaye parisienne de Saint-Victor au moyen âge*, pp. 119-121.

[78] Vandaar de grote vorm- en schriftcontinuïteit binnen de abdijen. Een typisch verschijnsel hiervan is de gekende Cisterciënzerstijl, welk handschrift paleografisch omschreven mag worden als een gotisch geposeerde minuskel zonder veel versieringen. Zie ook DE HEMPTINNE, T., *Cursus paleografie 2002-2003*, RUG, p 101.

[79] De *sacrista* vroeg de boeken aan, bewaarde ze tijdens het overschrijven en stuurde ze keurig terug vanwaar hij ze had ontleend. Zijn eerste taak was evenwel de regeling van het gebedsleven door op tijd en stond de klok te luiden volgens het ogenblik en de feestelijkheden van de dag. SCHRIJE, K., *Het Kartuizerklooster van Herne (1314-1534). Een prosopografische studie*, p.39.

[80] "*Quicumque de fratribus intra claustrum scriptores zunt, et quibus officium scribendi ab abbate iniuctum est, omnibus his armarius providere debet, quid scribant, et quae ad scribendum necessaria sunt praeberere, nec quisquam eorum aliud scribere, quam ille praeceperit,*" JOCQUÉ en MILIS, *Sancti Victoris*, p. 79.

[81] "*Libri communes, id est qui cotidie ad manum habendi sunt, siue ad cantandum,*

siue ad legendum, in loco competenti exponendi sunt, ubi competens accessus omnium fratrum esse possit; quos praecipue armarius diligenter emendare debet et punctare, ne fratres in cotidiano officio ecclesia, siue in cantando, siue in legendo, aliquod impedimentum inueniant," JOCQUÉ en MILIS, *Sancti Victoris*, p. 81.

[82] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 1025-1026.

[83] GUIGO I, *Coutumes de Chartreuse*, in: *Guigues Ier; introduction, texte critique, traduction et notes par un Chartreux*, pp. 222-223.

[84] DE HAMEL, C., *Scribes and illuminators*, p. 37-38.

[85] Voor meer informatie hierover zie: DE MEYER, A., en DE SMET, J.M., *Guigo's "Consuetudines" van de eerste kartuizers*, pp. 58-59.

[86] WATTENBACH, *Das Schriftwesen*, pp. 443-444.

[87] Zie REYNHOUT, L., *Colofonformules in de Latijnse handschriften: Enkele beschouwingen over het opstellen van een typologie*, in: *Middeleeuwse handschriftenkunde in de Nederlanden*, 1988.

[88] MEINSMA, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 47.

[89] Vertaald naar SAVAGE, *Old English Libraries*, p. 81.

[90] Over het algemeen waren dit compensaties van vrome aard. Sommige kopiïsten vroegen bijvoorbeeld aan het einde van hun afschrift om voor hen te bidden. In studentenmilieus was het gebruikelijk dat men om wijn of vrouwen van lichte zeden vroeg.

[91] Vertaald naar DE ROOVER, "The Scriptorium", p. 607.

[92] Een statuut uit het midden van de 12de eeuw, schrijft voor: "*In omnibus scriptoriis, ubicumque ex consuetudine monachi scribunt, silentium teneatur sicut in claustro*". LAWRENCE, A., *English Cistercian manuscripts of the twelfth century*, in: *Cistercian Art and Architecture in the British Isles*, NORTON, C., en PARK, D. (ed.), pp. 284-294.

[93] MEINSMA, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 44.

[94] "*Quod si aliquid eis specialiter dicendum fuerit, quod nec illis significari possit, nec ad tempus locutionis differri, poterit armarius usque in locutorium regulariter educere eos, et illic breviter quod dicendum est intimare,*" JOCQUÉ en MILIS, *Sancti Vicotoris*, p. 81.

[95] De Dikke Van Dale omschrijft 'monnikenwerk' als moeilijk geduldwerk.

[96] Ook Petrus Venerabilis omschreef het treffend: "*pro aratro convertatur manus ad pennam* (de ploeg had plaats gemaakt voor de pen)". DE MEYER en DE SMET, *Guigo's Consuetudines*, p. 55.

[97] Vrij vertaald naar CASSIODORUS, *De insitutione divinarum litterarum*, LXX, kol. 1144: "*Ego tamen fateor votum meum, quod inter vos quaecumque possunt corporeo labore complere, antiquariorum [=kopiïst] mihi studia, si tamen veraciter scribant, non immerito forsitan plus placere, quod et mentem suam relegendo Scripturas divinas salubriter intruent et Domini praecepta scribendo, longe lateque disseminent. Felix intentio, laudanda sedulitas, manu hominibus praedicare, digitis linguas aperire,*

salutem mortalibus tacitum dare et contra diaboli subreptiones illicitas calamo attramentoque pugnare." DE MEYER en DE SMET, *Guigo's Consuetudines*, p. 56.

[98] Vrij vertaald naar GUIGO I, "Coutumes", XVIII 3-4: "*Libros quippe tamquam sempiternum animarum nostrarum cibum cautissime custodiri et studiosissime volumus fieri, ut quia ore non possumus, dei verbum manibus predicemus. Quot enim libros scribimus, tot nobis veritatis praecones facere videmur, sperantes a domino mercedem, pro omnibus qui per eos vel ab errore correcti fuerint, vel in catholica veritate profecerint, pro cunctis etiam qui vel de suis peccatis et viciis compuncti, vel ad desiderium fuerint patriae caelestis accensi*".

[99] MEINSMA, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 46.

[100] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 1753.

[101] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 3088-3089.

[102] AXTERS, S., De Nederlandsche Scriptoria, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, V, 2, p. 72.

[103] Dit spreekwoord werd voor het eerst gebruikt in een brief van kanunnik Godfried van Sainte-Barbe-en-Auge uit ca. 1170. WATTENBACH, *Das Schriftwesen*, p. 430.

[104] BONDÉELLE-SOUCHIER, Trésor des moines. Les Chartreux, les Cisterciens et leurs livres, in: *Histoire des bibliothèques françaises. 1: Les bibliothèques médiévales: VIe siècle – 1530*, VERNET, A. (dir.), p. 78.

[105] DE HEMPTINNE, *Paleografie*, p. 102.

[106] CLARK, *The Care of Books*, p. 77.

[107] Dit kunnen we situeren onder het functionele karakter van de ruimtebepaling volgens Nora (zie boven, hoofdstuk 1).

[108] C.H. Lawrence gebruikte hiervoor de term '*Quest for the Primitive*', zie LAWRENCE, C.H., *Medieval Monasticism. Forms of religious life in Western Europe in the Middle Ages*.

[109] Deze regelgeving werd samengesteld door Guigo I, de vijfde prior van de Grande Chartreuse nabij Grenoble.

[110] Het 'Generaal Kapittel' was bij de Cisterciënzers in eerste plaats een spirituele gids die, meer dan een wetgeving, voor de juiste naleving van de Benedictijnse Regel, de *Carta Caritatis* en andere Cisterciënzergebruiken pleitte. LEKAI, J.K., "Ideals and Reality in Early Cistercian Life and Legislation", in: J. R. SOMMERFELDT (ed.), *Cistercian Ideals and Reality*, pp. 4-29.

[111] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 1188-1189.

[112] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 3270.

[113] BONDÉELLE-SOUCHIER, «Trésor des moines», p. 71.

[114] GUMBERT, J.P., "Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden", in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600*, p. 167.

[115] «Chartreuse des Douze Apôtres à Liège», in: *Monasticon Belge*, II: Province de Liège, vol. 2, pp. 489-526.

- [116] STIENNON, «Chartreuse de Liège», p. 58.
- [117] STIENNON, «Chartreuse de Liège», p. 61.
- [118] Zie hiervoor, BONDÉELLE-SOUCHIER, «Trésor des moines», pp. 72-74.
- [119] BEERNAERT, B., BUSINE, L. e.a. (red.), *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften*, p. 20.
- [120] ZALUSKA, Y., *L'enluminure et le scriptorium de Cîteaux au XIIe siècle*, 149p.
- [121] BEERNAERT, BUSINE e.a., *Open boeken*, p. 20.
- [122] J.P. Gumbert beklemtoont in zijn artikel 'Over kartuizerbibliotheken' de terughoudendheid tegenover papier in het Utrechtst kartuis. Nog opmerkelijker zijn, aldus Gumbert, de éénkleurige lombarden, de eenvoudige initialen en de afwezigheid van miniaturen. Bij de boekbanden ten slotte lijkt de eenvoud ten top gedreven, GUMBERT, "Over kartuizerbibliotheken", pp. 170-171.
- [123] MEINSMA, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 49.
- [124] GUMBERT, "Over kartuizerbibliotheken", p. 164.
- [125] Vandaag wordt onder kerkvaders in zijn enge betekenis 'auteurs uit de christelijke oudheid' verstaan. Carolus de Visch en velen na hem benaderden deze rubriek echter ruimer. De Visch bracht in zijn bibliotheekcatalogus van de Duinendabdij, de *Index librorum Mss. Bibliothecae Monasterii Dunensis* alle auteurs samen die algemene erkenning genoten om hun deugdelijke leer en hun voorbeeldige levenswandel.
- [126] De geschriften van Cassianus werden reeds aanbevolen door Sint-Benedictus omwille van het feit dat ze een eersterangsbron waren voor de geest van het Egyptische monnikenwezen, HOSTE, A., *De handschriften van Ter Doest*, p. 16.
- [127] Hieronder worden preken verstaan om de gelovigen op het morele vlak te onderrichten. Het gaat om een lange traditie, vanaf de vroegchristelijke auteurs zoals Augustinus tot de laatmiddeleeuwse sermoenen van de bedelorden.
- [128] In de abdij van Utrecht waren naast de aanwezigheid van Bernardus ook een fraaie collectie van kerkvader Gregorius, Dionysius Areopagita, Ruusbroec, en een aantal geschriften van de vroegste Moderne Devotie, tekenend voor hun belangstelling voor mystiek, GUMBERT, "Over kartuizerbibliotheken, p. 174.
- [129] BEERNAERT, BUSINE e.a., *Open boeken*, p. 17.
- [130] LAWRENCE, *Medieval Monasticism*, s.p.
- [131] HOSTE, A., *De handschriften van Ter Doest*, p. 16.
- [132] GUMBERT, "Over kartuizebibliotheken, pp. 173-174.
- [133] BONDÉELLE-SOUCHIER, «Trésor des moines», p. 75.
- [134] Zie hiervoor, LESNE, "Les livres, scriptoires", pp. 422-425.
- [135] KWAKKEL, E., *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren: de kartuizers van Herne en de productie van Middel nederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*, pp. 35-37.
- [136] Kwakkel volgt hier de mening van Lieftinck die in dit verband opmerkte: "Naar alle waarschijnlijkheid is de rol die de kloosters [vanaf 1250-1300] in de

boekenproductie gespeeld hebben, steeds minder belangrijk geworden”, LIEFTINCK, *De libri en scriptoria*, pp. 77-76.

[137] Het woord *peciae* (letterlijk: stukken) duidt op de afzonderlijke katernen waaruit een handschrift bestaat alvorens het wordt ingebonden. BEERNAERT, BUSINE e.a., *Open boeken*, p. 23.

[138] Zie ook hoofdstuk 6.2.: Hoe geraakten de Cisterciënzers en Kartuziers aan hun boeken?

[139] HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 17.

[140] MILIS, L., *Hemelse monniken, aardse mensen*, p. 140.

[141] COTTINEAU, *Répertoire*, col. 1031-1032.

[142] Volgens J.P. Gumbert was van een ‘*Skriptorium alten Stiles*’ in het laatmiddeleeuwse Egmond hoegenaamd geen sprake meer, te meer daar de enkele monniken die schreven voor hun arbeid betaald werden. GUMBERT, J.P., *Buch und Buchführung Egmonder Bücher unter Abt Jan de Weent (1318-1404)* in: *Sources for the history of mediaval books and libraries*, ed. SCHLUSEMANN, R., HERMANS, J., p. 127.

[143] “Abbaye de Saint-Trond”, in: *Monasticon Belge*, VI: Province de Limbourg, vol. 1, pp. 13-67.

[144] Uit een aantal bewaarde handschriften is op te maken dat rond het midden van de veertiende eeuw de beroepsschrijver Willem van Dijk een aantal zeer fraaie afschriften vervaardigde in opdracht van Johannes Myrle, KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p. 36.

[145] Vooral de oorlog tussen de koning van Frankrijk, Filips de Schone en de Graaf van Vlaanderen Gwijde van Dampierre (rond 1300), de zesjarige strijd (1379-1385) tussen Gent en Lodewijk van Male en de slag van Gavere (1453) duwden verschillende abdijen in een economische crisis. HOSTE, A., *De glans van Cîteaux in de Nederlanden: 900 jaar Cisterciënzerafdien 1098-1998*, 191p.

[146] Zie hoofdstuk 3.4.: Het scriptorium, een ruimtelijke reconstructie.

[147] Een mooi Vlaams voorbeeld is hier Lutgart van Tongeren (†1246) en Beatrijs van Nazareth, ook wel van Tienen genoemd naar haar geboorteplaats (†1268) De *Vita Piaae Lutgardia* werd geschreven door de befaamde Brusselse Dominicaan Thomas van Cantimpré, De *Vita Beatricis* was een volledig autobiografisch werk, HOSTE, *De glans van Cîteaux*, p. 15 en 51.

[148] OLIVER, J., “Worship of the Word: some gothic Nonnenbücher in their devotional context”, in: SMITH, L., & TAYLOR, J., (red.), *Woman and the book. Assessing the visual evidence*, pp. 106-122.

[149] “Abbaye de Floreffe”, in: *Monasticon Belge*, I: Province de Namur, pp. 182-184.

[150] AXTERS, “De Nederlandsche Scriptoria”, p. 69.

[151] AXTERS, “De Nederlandschr Scriptoria”, p. 71.

[152] De eerste Nederlandse Kartuizerstichting was in 1314 die van Herne, bij Edingen.

[153] De liefde voor het boek bij de Kartuziers was het onderwerp voor een interessant artikel van LEHMANN, P., *Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern*, in: *Miscellanea F. Ehrle*, pp. 364-389.

[154] H.J.J. Scholtens geeft omtrent 40 namen van personen die tot ca. 1550 werkzaam waren. Hiervan zijn er slechts zeven Noord-Nederlands – waaronder de vermaarde Dionysus de Kartuizer. De overige zijn Zuid-Nederlanders, SCHOLTENS, H.J.J., *De literaire nalatenschap van de Kartuziers in de Nederlanden*, in: *Ons Geestelijk Erf*, XXV, pp. 9-43.

[155] Kwakkel beweert immers dat “tot de komst van de Moderne Devoten grootschalige boekenproductie de uitzonder en niet de regel” was, KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p. 37. Hij volgt hier de mening van J.P. Gumbert die in dit verband zegt: “*If there is one remarkable fact about Dutch books in the fourteenth century, it is the modest role, in fact virtual absence from book production, of the monasteries*”. GUMBERT, J.P., *The Dutch and their books in the manuscript age*, p. 22.

[156] KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p. 96.

[157] “Prieuré de Groenendaal, à Hoeilaart”, in: *Monasticon Belge*, IV: Province de Brabant, vol. 4, pp. 1068-1087.

[158] “Prieuré du Rouge-Cloître, à Auderghem”, in: *Monasticon Belge*, IV: Province de Brabant, vol. 4, pp. 1089-1115.

[159] AXTERS, “Nederladsche Scriptoria”, pp. 75-76.

[160] De overgeleverde grote Middelnederlandse handschriftencollecties zijn vooral afkomstig uit gemeenschappen van vrouwen. Waarschijnlijk is dit vooral het gevolg van het grotere aantal vrouwenkloosters en het feit dat veel minder vrouwelijke dan mannelijke kloosterlingen de Latijnse taal machtige waren. STOOKER, K. en VERBIJE, T., *Collecties op orde: Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*, pp. 65-67.

[161] “Prieuré de Bethléem, à Herent”, in: *Monasticon Belge*, IV: Province de Brabant, vol. 4, pp. 1005-1024.

[162] «Abbaye des Dunes, à Koksijde et à Bruges», in: *Monasticon Belge*, III: Province de Flander Occidentale, vol. 2, pp. 353-445.

Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne. (Thijs Ameye)

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

DEEL II. TWEE VLAAMSE SCRIPTORIA: EEN RECONSTRUCTIE

INLEIDING

Het containerbegrip scriptorium dat als uitgangspunt gold voor Deel I, zal als basis dienen voor de reconstructie en de vergelijking van het scriptorium van de Cisterciënzerabdij Ter Doest[163] en dat van het Kartuizerklooster Herne[164]. In ons onderzoek naar beide scriptoria zullen dan ook dezelfde aspecten van het scriptorium aan bod komen die we in onze werkdefinitie reeds aanhaalden. Hoewel de werkwijze overeenkomt met deze in Deel I, zullen de resultaten afhangen van de beschikbare bronnen en de bestaande secundaire vakliteratuur. Om diezelfde reden zal de analyse van beide scriptoria niet volledig gelijklopen. Het zal immers duidelijk worden dat de overlevering van bronnen betreffende het scriptorium van Ter Doest en dat van Herne sterk van elkaar verschilt.

Voor Ter Doest hebben we ons vooral gebaseerd op de talrijk overgeleverde handschriften uit het eigen scriptorium. In mindere mate kwamen ook de gedeeltelijk geïntariseerde en uitgegeven charters uit de periode 1106-1499[165], het obituarium van ca. 1500 en de iconografische bronnen aan bod.

Voor Herne zijn de kroniek van Beeltsens en Ammonius en deze van Pede in de uitgave van E. Lamalle de meest nuttige werkmiddelen gebleken[166]. Daarnaast bevatten ook enkele overgeleverde handschriften, het onderzoek van E. Kwakkel naar de productie van Middelnederlandse handschriften te Herne en – in mindere mate – de iconografische bronnen en de rekeningen van de prior (1483-1492) interessante informatie over het Hernse scriptorium uit de Late Middeleeuwen.

Het groot aantal gegevens die deze bronnen en literatuur over het literaire aspect van beide scriptoria beschikken, staat in schril contrast met de geringe informatie over het ruimtelijke en spiritueel/symbolische aspect. Daarbij komt dat we voor Ter Doest vooral beschikken over gegevens betreffende de handschriften (producten) en voor Herne over informatie betreffende de producenten. Het onvermijdelijke gevolg van dit alles is dat bij de reconstructie van het scriptorium van Ter Doest en dat van Herne het hoofdstuk 'Het scriptorium als literair productiecentrum' een structureel verschillende invulling zal krijgen.

Rest ons nog te melden dat in we in Deel 2 eerder streven naar een beschrijvende reconstructie van de twee scriptoria, dan naar een vergelijkende synthese van beide scriptoria. Dit comparatief en samenvattend perspectief zal immers het uitgangspunt

vormen voor het derde deel van onze verhandeling.

A. TER DOEST

1. Geschiedenis van Ter Doest

Willen we het scriptorium van Ter Doest reconstrueren dan kunnen we niet om de algemene geschiedenis van de abdij heen. We zullen het in dit hoofdstuk vooral hebben over de interne, evenementiële geschiedenis, anders gezegd, de grote en kleinere gebeurtenissen die het verloop van Ter Doest hebben bepaald. Hiervoor hebben we vooral beroep gedaan op de kroniek die F. Vandeputte en C. Carton in 1845 opstelden[167].

De kapel Thosan (Doest)[168] die zich in de 11de eeuw te Lissewege bevond, werd in 1066 door eigenaar en ridder Lambert van Lissewege tot een priorij omgebouwd en toevertrouwd aan de Benedictijnerabdij van Sint-Riquier (Ponthieu). In 1174 besliste de bisschop van Doornik, Everardus, de abdij over te laten aan de Cisterciënzers van Ten Duinen uit het huidige Koksijde. Het jaar daarop zond Walter I van de Duinenabdij twaalf monniken en drie lekenbroeders naar Lissewege om er een Cisterciënzerabdij te bouwen. Onder deze twaalf bevond zich de eerste abt van Ter Doest, een erudiet man genaamd Haket. Hij was van 1149 tot 1172 deken geweest van het prestigieuze Sint-Donaaskapittel te Brugge. Haket bleef slechts vier jaar in Ter Doest en ging daarna terug naar de Duinenabdij om er als abt tot het einde van zijn leven (+1185) te blijven. Onder de volgende abten zal de abdij zich naar het noorden toe uitbreiden en reeds op het einde van de 12de eeuw was het grondbezit van Ter Doest strak afgebakend. Het lag grotendeels in Zeeland, het nieuwe machtsgebied van de graven van Vlaanderen. Ter Doest had onder meer bezittingen verworven in Oostdijk, Krabbendijk en Aardenburg[169]. De juiste oppervlakte van de in gebruik genomen velden is moeilijk te schatten. Voor Ten Duinen wordt deze in de bloeiperiode geschat op ongeveer 12.000 ha.[170].

De hoogste welvaartspiek van Ter Doest situeerde zich in de 13de eeuw. Het was een tijd van onstuimig economische groei. Ter Doest had zakenrelaties met de Scandinavische landen, Engeland en Duitsland. Ze verkochten de wol van schapen die ze kweekten op hun zoute weiden. In deze periode werd tevens de nog bestaande monumentale tiendenschuur gebouwd (*afb. 12*)[171].

Afbeelding 12: de tiendenschuur van Ter Doest

Dit soort schuren of *grangiae*, waar het werk onder leiding van de lekenbroeders stond, waren een typisch verschijnsel bij de economisch bedrijvige Cisterciënzerkloosters. Het einde van de 13de eeuw betekende bovendien de bloeitijd van het scriptorium van Ter Doest.

Deze voorspoed werd naast de intense arbeid van de lekenbroeders mogelijk gemaakt door de grote edelmoedigheid van weldoeners. Van deze '*personnes pieuses*' die in de eeuwen van de kruistochten overvloedig de abdij begiftigden om zich zo van hun zonden te verlossen en de goedzegging van de hemel te bekomen, zoals F. Van de Putte hen beschrijft in zijn inventaris[172], zijn talrijke *privilèges* en schenkingen bewaard.

In het begin van de 14de eeuw kondigde zich een langzaam verval aan. Bij de eeuwwisseling, in 1300, gaf abt Arnold Neyhensys zijn ontslag omwille van financiële moeilijkheden. Ter Doest was betrokken in de oorlog tussen de koning van Frankrijk, Filips de Schone, en Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen. De abdij moest het Vlaamse leger bevoorraden en de monniken zagen zich verplicht de opbrengst van hun landerijen te verkopen. Internespanningen tussen monniken en lekenbroeders, die steeds meer invloed verloren, versterkten de neergaande spiraal. Onder leiding van Willen van Saeftinghe, die een legendarisch figuur werd omwille van zijn deelname aan de Guldensporenslag in 1302, ontstond in 1308 een opstand van de lekenbroeders. De openvolgende abten kampten vervolgens met zware financiële problemen door al te grootschalige projecten en wanbeheer. Deze moeilijkheden zouden niet meer opgelost worden. Illustratief voor het verval zijn de bewaarde '*bulles pontificales, privilèges et documents divers*' die hoofdzakelijk uit de 13de eeuw stammen en in veel mindere mate uit de eeuwen daarna[173].

Na een stil bestaan in de 14de en 15de eeuw – afgezien van de spirituele en intellectuele heropstanding onder de bibliofiele abt Keddekin – werd de 16de eeuw voor de abdij van Ter Doest rampspoedig. De inkomsten waren gering en het aantal

monniken was zeer klein. In 1561 werd Ter Doest officieel eigendom van het bisdom Brugge en toen Vincent Doens in 1569 stierf, verdween met hem de abtstitel van Ter Doest. Uiteindelijk werd in 1624 een akkoord bereikt tussen bisschop Christophiori en abt Bernard Campmans van de Duinenabdij waarbij Ter Doest definitief opging in Ten Duinen[174].

Met de stenen van de abdij van Ter Doest werd door Campmans te Brugge de bouw van een nieuwe abdij gestart, die voortaan als refuge voor de Duinenabdij ging dienen. Bij de dood van Nicolaas De Roover, laatste monnik van Ten Duinen, in 1833, kwamen de bezittingen bij testament aan de bisschop van Brugge. Tegenwoordig dient de Brugse Duinenabdij als Grootseminarie en archiefplaats van een groot deel van de overgeleverde handschriften van Ter Doest.

Ter Doest zelf is thans een grote hoeve met restaurant op het grondgebied van Lissewege, een deelgemeente van Brugge. De landerijen (ong. 77 hectare) en gebouwen die nog resten – waarvan de tiendenschuur zonder twijfel nog het meest tot de verbeelding spreekt – zijn eigendom van de kerkfabriek van St. Salvators te Brugge.

Uit dit bondig overzicht van de geschiedenis van Ter Doest kunnen we vaststellen dat de sterke band tussen moederabdij Ten Duinen en dochterabdij Ter Doest en de politiek-economische evolutie van Ter Doest, met haar bloei in de 13de eeuw en langzaam verval in de volgende eeuwen, typerend zijn voor respectievelijk de drang naar centralisatie bij de Cisterciënzers en de algemene ontwikkeling van deze orde. Deze vaststelling heeft ongetwijfeld invloed op onze reconstructie van het scriptorium van Ter Doest. Zo zal de vergelijking met het scriptorium van Ten Duinen moeten worden gemaakt en zal onze aandacht hoofdzakelijk uitgaan naar de twaalfde- en de dertiende-eeuwse scriptoriumactiviteiten.

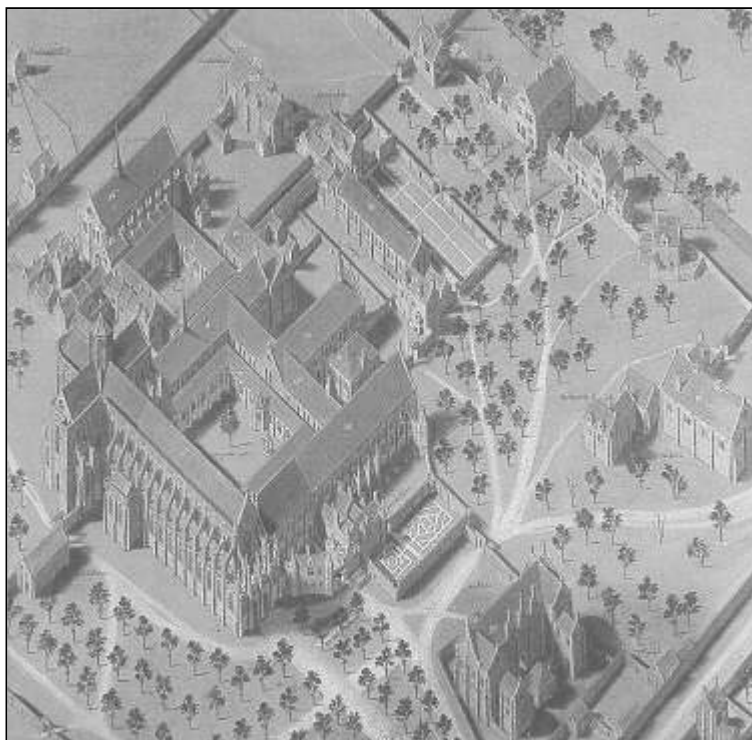
2. Het scriptorium als ruimte

Van de Cisterciënzerabdij Ter Doest is – buiten de prachtig bewaarde tiendenschuur – archeologisch weinig overgebleven. Het middeleeuwse kloostergebouw en de kerk zijn volledig verdwenen en gingen op in de nieuwe Duinenabdij te Brugge en in de huidige hoevegebouwen die in de jaren 1551-1562 werden opgetrokken[175]. Over de bouw van een scriptorium is noch in geschreven bronnen noch archeologisch iets geweten. Toch wagen we ons hier aan een hypothese omtrent de invulling van de scriptoriumruimte.

De Cisterciënzers zijn in onze streken de verspreiders geweest van de gotische bouwkunst. Zo werd de vroeggotische kerk van Lissewege omstreeks het midden van de 13de eeuw opgetrokken naar het voorbeeld van de abijkerk van Ten Duinen[176].

We mogen dan ook veronderstellen dat men bij de bouw van de abdij van Ter Doest het plan van de moederabdij Ten Duinen heeft gevolgd.

In de kroniek van Ter Doest staan verschillende abten vermeld als bouwheer van de abdij. Jan Smedekin, abt tussen 1243 en 1256, liet aldus "één van de meest magnifieke abijkerken van het land bouwen"[\[177\]](#). Willem van Hemme, die in 1279 de kromstaf van Ter Doest aanvaardde, voltooide de zuidvleugel met de eetzaal en liet een nieuwe slaapzaal bouwen boven de kapittelzaal in de oostvleugel. Deze indeling veronderstelt de bouw van een abdij in Ter Doest volgens de karakteristieke Cisterciënzerstructuur ([afb. 1, zie bijlage nr. 1](#)). Deze structuur vinden we bovendien terug in Pieter Pourbus' prachtige schilderij 'Plan van de Duinenabdij' uit 1580 ([afb. 13](#)).

Afbeelding 13: de abdij van Ten Duinen door Pieter Pourbus (fragment)

Hoewel de lokalisering van het scriptorium voor Ter Doest noch voor Ten Duinen gekend is, menen we – het karakteristieke Cisterciënzerplan indachtig – de ruimte toch te mogen lokaliseren in een multifunctionele monnikenzaal gelegen in de oostelijke vleugel. De mogelijkheid van de aanwezigheid van schrijfcellen sluiten we hier echter niet uit[\[178\]](#).

3. Het scriptorium als literair productiecentrum

In ons algemene 'Deel I: Het scriptorium: een reconstructie' bespraken we het scriptorium, achtereenvolgens op ruimtelijk, organisatorisch, spiritueel en literair vlak.

De reeds aangehaalde bronbeperkingen brengen evenwel met zich mee dat deze indeling hier niet meer houdbaar is. Omdat de overgeleverde handschriften de belangrijkste en vaak enige getuigen zijn van wat ooit het scriptorium van Ter Doest was, zullen eerst en vooral deze bronnen centraal staan. Aansluitend bij de belangrijke vraag welke van de overleverde handschriften geschreven werden in het scriptorium van Ter Doest, zullen we in wat volgt tevens de vraag naar de typologie en producenten (kopiïsten + auteurs) ervan en – zo mogelijk – de specifieke werkomstandigheden en motivering van de schrijfarbeid trachten te beantwoorden.

3.1. Het scriptorium van Ter Doest (1175-1250)

3.1.1. Lieftinck en het scriptorium van Ter Doest vóór 1250[179]

A. Uitgangspunt

Enkele handschriften van Ter Doest stammen reeds uit de beginjaren van de abdij. Onder deze handschriften bevinden zich zelfs een paar mooi versierde exemplaren. Dit was het uitgangspunt voor de Leidse paleograaf Gerard Isaak Lieftinck om aan te tonen dat er omstreeks 1200 nooit sprake kan geweest zijn van een eigen scriptorium in Ter Doest maar dat de luxueuze handschriften in kwestie geschreven zijn in een andere instelling en aan Ter Doest werden geschonken. Zoals hij het zelf schrijft, vormt het statuut '*Litterae unius coloris fiant, sed non depictae*' het 'beruchte' uitgangspunt van zijn onderzoek. Volgens Lieftinck zijn "een vijftiental met bijzondere zorg, en stellig met hoge kosten vervaardigde Middeleeuwse standaardwerken, die eens deel uitmaakten van de librerie van Ter Doest, geschreven en verlucht in het scriptorium van Sint-Donatiaan. De grondslag van de librerie van Ter Doest is gelegd door schenkingen van kanunniken van Sint-Donatiaan; de handschriften van Ter Doest zijn kalligrafische werkstukken uit het scriptorium van dat kapittel." Hij vervolgt dat "zelfs als men omstreeks 1200 in Ter Doest een behoorlijk scriptorium zou willen onderstellen, het onwaarschijnlijk te achten is dat men aldaar over het materiaal beschikt zou hebben om deze grote folianten te vervaardigen. Allereerst vereist het grote formaat en de luxueuze versiering een uitstekend ingericht atelier met eersterangs werkkrachten, die men althans in deze periode van Ter Doest onmogelijk verwachten kan en ten andere strookt dit ook in genen dele met het beeld dat wij ons vormen van deze kleine gemeenschap van monniken, die zich voornamelijk met zware handenarbeid hebben beziggehouden".

We hebben hier dus te maken met een ophefmakend standpunt dat zondermeer op haar waarheidsgehalte moet worden geverifieerd. Het zal immers duidelijk worden dat Lieftincks vaststellingen steunen op een opeenstapeling van twijfelachtige hypothesen en onwaarschijnlijke gevolgtrekkingen.

B. Sint-Donaas – Ter Doest

Het is zijn twijfel aan de herkomst van enkele kostbare luxehandschriften uit het scriptorium van Ter Doest, nog geen kwarteeuw na haar stichting, die Lieftinck op het spoor brengt van een hypothetisch scriptorium in Sint-Donaas te Brugge. Zijn uitgangspunt hiervoor zijn de handschriften Brugge Stadsbibliotheek (St.) 65 en 71, twee schenkingen van kanunnik Hugo van Sint-Donaas aan Ter Doest[180]. Louter hypothetisch beweert Lieftinck vervolgens dat kanunnik Hugo "waarschijnlijk te vereenzelvigen is met Hugo cantor; een meesterschrijver die zowel oorkonden als boeken copieerde in het eind der 12^e eeuw" en dat beide handschriften dus wel moeten geschreven zijn in Sint-Donaas[181]. Hij merkt echter niet op dat St. 71 geschreven is door twee kopiïsten en dat dit handschrift een convoluut of verzamelband is, zoals ook A. Hoste heeft aangetoond[182].

Lieftinck zet zijn betoog als volgt verder: "Met de vaststelling van het scriptorium dat deze twee handschriften heeft voortgebracht schijnt echter tegelijkertijd de herkomst gedetermineerd van een aantal andere, die alle dezelfde paleografische eigenaardigheden vertonen". Onder de handschriften die Lieftinck hier op het oog heeft, bevindt zich nog één schenking die zeker vanuit Sint-Donaas kwam. Het ex-libris van handschrift St. 78 vermeldt immers de naam Jozef, deken van Sint-Donaas, als schenker[183]. De overige twaalf handschriften[184] die aldus Lieftinck in Sint-Donaas geschreven en verlucht zijn, vermelden dus géén schenker uit dit kapittel. Lieftinck blijft bovendien op de vlakte als het om de onderlinge band tussen deze handschriften gaat. In 'dezelfde eigenaardigheden' waarmee hij de "vorm van de hoofdletters, de bouw van de letters en ook, zij het minder duidelijk het kleurenschema en de tekening van de initialen" bedoelt, ziet hij een onmiddellijk herkenbare Sint-Donaas stijl. Maar desalniettemin geeft hij toe dat het schrift van St. 78 fijner is van kwaliteit en bovendien van een kleiner type. Voorts weet hij over het sluitstuk van zijn bewijsvoering, de *Vita Karoli comitis Flandrie* door Walter van Terwaan met eigendomsmerk van circa 1500, te zeggen dat dit "het enige handschrift is dat wij kennen uit de librije van Sint-Donatiaan zelf" maar dat "het schrift alle kenmerken van de oorkondestijl van Sint Donatiaan mist"[185]. Ten slotte wijzen we er hier nog op dat van de vijftien handschriften enkel de handschriften St. 140-142, St. 400 en 401, Gs. 119/197 en St. 393 géén eigendomsmerk of anathema van Ter Doest bevatten.

Vatten we tot hier toe even samen dan valt op dat Lieftinck door een gevoel van twijfel omtrent de herkomst van een vijftiental opvallend luxueuze handschriften – hoewel de meeste ervan het eigendomsmerk of anathema van Ter Doest bezitten – de productie van deze handschriften toeschrijft aan Sint-Donaas, dit alleen omdat hij een schenker uit dit kapittel meent te mogen identificeren met een bekwaam meesterschrijver. Hoewel van slechts drie handschriften uitdrukkelijk geweten is dat het een schenking betrof van Sint-Donaas, zijn volgens Lieftinck twaalf andere handschriften gezien hun 'zelfde eigenaardigheden' – die zelfs niet voor elk handschrift opgaan (cfr. St. 78!) –

'onmiddellijk herkenbaar' afkomstig van Sint-Donaas. Aldus komt Lieftinck tot de hoogst twijfelachtige vaststelling dat de schenkingen uit Sint-Donaas aan Ter Doest wel moeten in het kapittel geschreven zijn.

Nu is er geen enkel bewijs tegen de stelling dat Ter Doest kort na haar oprichting wel degelijk in staat was om grote handschriften te schrijven. Van A. Wilmart weten we dat de bibliotheek van Clairvaux in de 12de eeuw reeds over 350 handschriften beschikte. A. Bondéelle somt voor een paar andere Cisterciënzerabdijen hun 12de eeuwse bibliotheekschat op: Cheminon telde ongeveer 60 handschriften, Les Vaux-de-Cernay circa 70, Chaâlis 216 en Pontigny 270. [186] Natuurlijk zal niet elk van deze handschriften geschreven zijn in het scriptorium van de abdij zelf. Toch berekende Y. Zaluska dat het scriptorium van Cîteaux 80 handschriften produceerde in de 12de eeuw. De monniken zijn er aan hun kopieerwerk begonnen "*aussitôt après leur installation dans le nouveau monastère*" [187]. We kunnen de twaalfde-eeuwse scriptoriumactiviteiten van Cîteaux echter niet onvoorwaardelijk vergelijken met deze van de het veel kleinere en later opgerichte Ter Doest. Het voorbeeld van Cîteaux kan ons daarentegen wel overtuigen van het feit dat reeds vanaf het prille begin in Ter Doest aan kopieerwerk werd gedaan.

Dat enkele handschriften duidelijk de schenker uit Sint-Donaas vermelden, betekent überhaupt niet dat deze daar zouden geschreven zijn. Omdat handschriften voor het eigen scriptorium zeer kostbaar waren, zocht men in Ter Doest meer dan waarschijnlijk naar weldoeners die zo'n boek konden bekostigen, in dit geval kanunniken van Sint-Donaas. Zij zouden aldus als sponsors van boeken zijn opgetreden die in het scriptorium van Ter Doest werden geschreven. Trouwens, van de 35 overgeleverde handschriften uit de 12de eeuw dragen er 22 een uitdrukkelijk eigendomsmerk van Ter Doest.

In tegenstelling tot Lieftinck en zijn visie op het scriptorium te Ter Doest kunnen we ons hier de vraag gaan stellen naar de aanwezigheid van een scriptorium in Sint-Donaas. Bij A. Hoste lezen we immers dat uit de elfde en de twaalfde eeuw niets bewaard is dat naar een scriptorium aldaar zou kunnen verwijzen [188]. In zijn onderzoek naar de oorkonden van de Vlaamse graven tussen 1191 en het begin van 1206 wijst W. Prevenier er bovendien op dat het zeer waarschijnlijk is dat de redactie (en de *scriptio*) van destinatarisoorkonden van de graaf van Vlaanderen, Boudewijn IX, aan Ter Doest in het scriptorium van de abdij zelf en dus niet in de grafelijke kanselarij te Sint-Donaas hebben plaatsgevonden [189].

Enkele andere geschenken van kanunniken van Sint-Donaas aan Ter Doest komen overwegend uit de 13de eeuw [190]. Hun herkomst is meestal onzeker maar volgens Lieftinck staat het vast dat deze niet te Sint-Donaas werden vervaardigd. Ze bevatten enkel het eigendomsmerk van Ter Doest en de naam van de schenker¹⁹. Verder heeft Lieftinck het over "een betrekkelijk groot aantal handschriften van onmiddellijk na

1200 tot een heel eind in de 13de eeuw waarvan het eigendomsmerk is geschreven door de copiïst en de fraaiste toegeschreven moeten worden aan het scriptorium van Sint-Donatiaan". De tegenargumenten die we reeds aanhaalden voor de vermeende twaalfde-eeuwse Sint-Donaas handschriften zijn echter ook op deze stelling van toepassing.

C. Ten Duinen – Ter Doest

Wat betreft verschillende 12de-eeuwse en de minder fraaie vroeg-13de eeuwse handschriften kan Lieftinck de gedachte niet van zich afzetten dat deze stammen uit het scriptorium van de moederabdij Ten Duinen. De opvallende gelijkenis die verschillende handschriften, gekopieerd vóór 1250 en zowel uit Ten Duinen als Ter Doest, vertonen met de stijl van Sint-Donaas en de vermeende aanwezigheid van een groot en goed ingericht scriptorium te Ten Duinen doet Lieftinck met onwaarschijnlijke achterdocht besluiten dat al deze handschriften geschreven zijn in Ten Duinen: "Er was in die abdij toen een centrum van cultureel leven, waar men de contemporaine literatuur bestudeerde en afschreef en ook Ter Doest volgde dit leven op een afstand. Er gingen copieën naar Ter Doest of de monniken trokken naar Ten Duinen om handschriften voor hun librije te copiëren."

Een aantal ongerijmdheden in zijn bewijsvoering doet ons ook op dit punt van mening verschillen. Ten eerste beschikte het overgrote deel van de hier geïllustreerde handschriften over een eigendomsmerk of anathema van Ter Doest[191].

Ten tweede spreekt Lieftinck zichzelf meermaals tegen. De handschriften die niet meteen in het plaatje passen en pleiten voor een groot scriptorium in Ter Doest reeds vóór 1250 worden gemakkelijks als 'verschillend' en dus afwijkend beschouwd. Zo is St. 139 volgens Lieftinck niet afgeschreven van een handschrift uit Ten Duinen maar van een exemplaar uit een andere Cisterciënzerabdij[192] en dit zou aldus pleiten voor een eigen scriptorium in Ter Doest. De kopiïst van St. 18 (zie boven) signeerde het handschrift met "*Liber sce MaRie de thosan scriptus a quodam monacho cuius nomen scribatur in libro vite. Amen.*" Volgens ons een duidelijk bewijs dat dit handschrift in Ter Doest werd geschreven. Lieftinck blijft echter argwanend: "Wij hebben derhalve rekening te houden met de mogelijkheid van een scriptorium in Ter Doest in zeer vroege tijd reeds[193], al is het helemaal niet uitgesloten dat deze copiïst het bijvoorbeeld tijdens een verblijf in het moederklooster aldaar geschreven heeft".

Al even ongefundeerd is zijn visie op de herkomst van St. 74. Volgens Lieftinck "moet dit een handschrift van Ten Duinen zijn en dan gemaakt voor Ter Doest, al draagt het geen eigendomsmerk; bovendien ontbreken alle kenmerken, die wij later zullen leren kennen als karakteristiek voor de librije van Ten Duinen". De herkomst baseert hij enkel op het feit dat St. 74 een directe kopie van een ouder handschrift van Ten Duinen was. Over St. 247 weet Lieftinck het volgende te zeggen: "Het is een prachtige codex, geschreven in het fraaie, eenvoudige schrifttype van het meergenoemde

handschrift 78. Het eigendomsmerk van Ter Doest werd geschreven door de copïist nà zijn expliciet van de *Summa* en niet een paar bladzijden verder, aan het einde van het boek. Is dat dus een werkstuk van Ter Doest? Dan maakt men daar voortreffelijke handschriften, al vroeg in de 13e eeuw!" Ten slotte nog een woordje over St. 148. Hierover schrijft Lieftinck: "De titel in rode inkt vermeldt Ter Doest als eigenaresse. Alles eigenlijk wijkt af van de bekende Donatiaan-stijl. Weer vragen wij ons af: was dit een geschenk of werkte men in het scriptorium van Ter Doest in de eerst helft van de 13^e eeuw zonder vast systeem, al naar men dat in zijn jeugd geleerd had?". De handschriften St. 18, 74, 139, 148 en 247 zijn volgens ons geen afwijkingen en geschenken maar juist de argumenten voor een werkzaam scriptorium in Ter Doest al vanaf 1200.

Lieftincks bewering dat verschillende handschriften die vóór 1250 de librije van Ter Doest vervoegden, geschreven werden in Ten Duinen mag dus allerminst veralgemeend worden. Enkele onmiskenbare vormelijke en inhoudelijke gelijkenissen tussen handschriften uit de librije van Ten Duinen en deze van Ter Doest vallen nochtans niet te ontkennen maar daarom meteen besluiten dat al deze handschriften in Ten Duinen werden gekopieerd gaat volgens ons te ver [\[194\]](#). Meer vanzelfsprekend zal Ten Duinen haar dochterabdij in het begin voorzien hebben van een aantal leggers, wat gebruikelijk was in de Cisterciënzerorde.

Daarom menen we ook dat de handschriften St. 119, 127, 130bis, 134, 145, 146, 148, 149, 153, 191 en 254, alle uit de twaalfde eeuw en alle met het eigendomsmerk van Ter Doest en zonder aanduiding van een schenker niet zoals Lieftinck beweert "in Ter Duinen geschreven ten behoeve van de dochterinstelling" maar integendeel werkstukken zijn van het scriptorium van Ter Doest zelf. Een beeld van onze visie op het scriptorium van Ter Doest vóór dringt zich op.

3.1.2. Onze visie op het scriptorium van Ter Doest vóór 1250

In Ter Doest werd vanaf de stichting een scriptorium opgezet. Misschien was er nog niet van meet af aan sprake van een groot ingericht atelier maar werden de noodzakelijke boeken – de bijbelboeken, de kerkvaders en de boeken voor liturgisch gebruik – geschreven in zogenaamde schrijfcellen.

Een stimulerende rol zal zijn weggelegd voor de eerste abt van Ter Doest, Haket. Als voormalig proost van het Sint-Donaaskapittel te Brugge moet hij de leidende kracht geweest zijn bij het tot stand brengen van een goed uitgerust scriptorium voor het einde van de 12de eeuw. De figuur van abt Haket zal zeker inspirerend zijn geweest om zijn medekanunniken van weleer aan te sporen een handschrift te bekostigen dat, met gul gebaar gegeven en met het vereeuwigen van zoveel mildheid in een colofon, aan beide partijen te goede kwam [\[195\]](#). Het gaat hier om boeken die kanunniken op hun kosten lieten schrijven, soms in centra die veraf lagen van Brugge [\[196\]](#) maar meer dan waarschijnlijk ook in het Ter Doest-scriptorium zelf. Haket zal als abt en

waarschijnlijk ook als scriptoriumverantwoordelijke, gezien de overeenkomst met de oorkondestijl van het Sint-Donaaskapittel, tevens de bepalende factor geweest zijn in de literaire productie van Ter Doest.

We sluiten hier niet uit dat de monniken van Ter Doest bij de stichting enkele noodzakelijke liturgische boeken hebben meegekregen van de Duinenabdij, maar eens de belangrijkste boeken aanwezig waren, zal Ten Duinen haar dochterabdij naar onze mening nog enkel voorzien hebben in leggers om in Ter Doest te kopiëren.

Vatten we de scriptoriumactiviteit vóór 1250 samen dan kunnen we stellen dat Ter Doest van bij haar stichting een scriptorium heeft ingericht dat instond voor een groot deel van de noodzakelijke boeken. Bovendien was Ter Doest van meet af aan ingeschakeld in een netwerk van religieuze instellingen, met vooraan de moederabdij Ten Duinen in Koksijde en de kapittelschool en grafelijke kanselarij Sint-Donaas te Brugge. De 'sponsoring' van boeken (Sint-Donatiaan) en het leveren van leggers en – meer dan waarschijnlijk – ook enkele boeken vanaf de stichting (Ten Duinen) beïnvloedden bovendien de artistieke productie in het Ter Doest-scriptorium.

3.2. Het scriptorium van Ter Doest (1250-1500)

In de dertiende eeuw kende het scriptorium van Ter Doest haar artistiek en productief hoogtepunt. Hét toonbeeld van deze bloeiperiode is de kopiïst en lekenbroeder Henricus, ook wel Hendrik van Ter Doest genoemd, uit de tweede helft van de 13de eeuw. Van hem zijn zes handschriften bewaard, drie betreffende de bijbel en drie van kerkvader Augustinus. Getuige deze prachtige werkstukken moet hij een uiterst vakbekwaam scriptor zijn geweest. Verder zijn uit dezelfde periode nog twee namen bekend van kopiïsten: Johannes de Capella (St. 513) en Petrus Grauwe (St. 182)[197]. Vanaf 1250 was er bovendien een bredere interesse merkbaar. De handschriften met het werk van Vincent van Beauvais (St. 251, 260 en Gs. 160/4) wijzen op een belangrijke scholastieke belangstelling. Uit het einde van de 13de eeuw stamt tevens een catalogus die meer dan waarschijnlijk een gedeelte van de toenmalige bibliotheek van Ter Doest weergaf. Deze boekenlijst, vermeld in St. 55, somt de boeken op 'van de kleine boekenkast' (*libri de parvo armario*) en bevat 25 titels: heiligenlevens, bijbelboeken, liturgische, tijdrekenkundige, filosofische en theologische teksten, zonder enige systematiek (*zie bijlage nr. 3*)[198]. Deze collectie verraadt duidelijk een bredere interessesfeer in het scriptorium van Ter Doest dan de groep codices met basisteksten die omstreeks 1200 tot stand kwamen.

In de veertiende eeuw bleef het scriptorium van Ter Doest actief maar de productie van handschriften lag minder hoog dan in de vorige eeuw. Uit deze eeuw kennen we wel de naam van de belangrijkste auteur die Ter Doest rijk is geweest namelijk abt Willem VI de Smidt uit Bassevelde alias Gulielmus Faber (+1372). Onder de bibliothele

abt Keddekin (1482-1492) kende het scriptorium een laatste heropbloei. De indrukwekkende, gedrukte en vierdelige Latijnse bijbel (1480-81) verworven door Keddekin, toont aan dat Ter Doest moeiteloos de stap zette naar het gedrukte boek. Toen de abdij in 1624 in de Duinenabdij werd geïncorporeerd, betekende dit tevens het einde van één van de belangrijkste Vlaamse Cisterciënzerscriptoria.

3.3. Literaire productie

3.3.1. Van het scriptorium over de kloosterbibliotheek naar het archief

De belangrijkste manier om aan boeken te geraken was bij de Cisterciënzers van Ter Doest ongetwijfeld de eigen productie, al dan niet gesponsord. Een andere manier was de schenking van boeken die elders waren geschreven. De grootste boekenschenking in de geschiedenis van Ter Doest betrof de gift van juridische handschriften in 1291 door de jurist Gervasius, kanunnik en scholaster van Sint-Donaas. Alles samen ging het om zo'n 24 boekdelen, zowel kerkelijk als burgerlijk recht[199]. Een ander soort schenkingen waren de legaten. Deze handschriften werden per testament door een weldoener bij zijn dood aan Ter Doest geschonken. Van vier weldoeners is zo'n schenking van handschriften aan Ter Doest bewaard. Zo gaf Nicolaas van Biervliet, zoon van de gelijknamige schepenklerk van Brugge (+1293) al zijn boeken over de kunst van de geneeskunde, de grammatica en de dialectiek bij testament (10 juli 1300) aan Ter Doest en was het zijn uitdrukkelijke wens aldaar begraven te worden:

"Item, do, lego omnes libros meos artis medicine, gramatice et dyalectice monasterio de Thosan, eligens in ipsorum habitu et eorum monasterio ibidem sepeliri". [200]

Verder was ook de aankoop van boeken een mogelijke manier om de kloosterbibliotheek uit te breiden. De bibliofiele abt Keddekin kocht onder meer vier handschriften geschreven door de Dominicaan Raynerius van Pisa (+1348)[201]. Ten slotte brachten enkele monniken, die te Parijs hun studententijd hadden doorgebracht, een aantal scholastieke handschriften mee naar Ter Doest. Hiervan vermelden St. 244 en St. 268 de naam van abt De Smidt.

Naar het antwoord op de vraag over hoeveel boeken de bibliotheek van Ter Doest op haar hoogtepunt beschikte, kunnen we enkel gissen[202]. Feit is wel dat oorlog, ongedierte, overstroming, plundering, brandstichting en diefstal het boekenbestand van Ter Doest aanzienlijk hebben doen verminderen. Belangrijk voor het boekenbestand van Ter Doest was de incorporatie van de abdij door de Duinenabdij in 1624, waardoor tevens beide bibliotheken fuseerden. In de Franse Revolutie gingen de handschriften beider abdijen over naar de centrale bibliotheek van Brugge (nu Stadsbibliotheek Biekorf). De laatste monnik van de Duinenabdij, Nikolaas De Roover (+1833) had 175

van de meest prestigieuze handschriften heimelijk verborgen. Zijn erfgenamen droegen deze preciosa over aan bisschop Bousen, de eerste bisschop van het pas heropgerichte bisdom Brugge, en deze bracht deze boekenschat onder in het Grootseminarie, eveneens heropgericht in 1833 in de gebouwen van de voormalige Cisterciënzerabdij Ten Duinen[203]. Verder zijn nog een paar handschriften bewaard in andere bibliotheken in binnen- en buitenland. Deze gaan meestal terug op codices die vooral vanaf de 16de eeuw nog door de monniken van Ter Doest zelf werden afgestoten.

Qua aantal overgeleverde handschriften per archief komen de verschillende auteurs niet overeen. Nemen we de meest ambitieuze cijfers hieruit dan komt het overgeleverde aantal handschriften uit de bibliotheek van Ter Doest overeen met zo'n 180, waarvan 150 in de Stadsbibliotheek te Brugge, 23 in het Grootseminarie te Brugge en 7 in andere bibliotheken[204]. Het overgrote deel hiervan (>100) – aan een precies getal zullen we ons hier niet wagen – werd geschreven in het scriptorium van Ter Doest.

3.3.2. Typologie der handschriften

Was het genre handschriften dat in het scriptorium van Ter Doest werd gekopieerd kenmerkend voor de productie in de middeleeuwse Cisterciënzerscriptoria? Met andere woorden, komt de inhoud van de geproduceerde handschriften overeen met deze die we in ons eerste deel als typische Cisterciënzerhandschriften omschreven? Een overzicht moet hier omtrent duidelijkheid scheppen.

A. Religieuze literatuur

Het voornaamste boek, de bijbel, werd in vier delen – zoals het de gewoonte was bij de Cisterciënzers – en op een groot formaat, om er luidop uit voor te lezen, gekopieerd door de volleerde kopiist en lekenbroeder Henricus van Ter Doest (deel I: Gs 4/1; deel III: Gs. 5/195 en deel IV: St. 6). Het tweede deel ervan is verloren gegaan. Een grote populariteit in het scriptorium van Ter Doest genoten de bijbelcommentaren of de bijbels met zogenaamde *glossa ordinaria*. St. 61 behandelt het Evangelie van Matteüs, St. 71 bevat het Evangelie van Lucas en de Handelingen. Beide handschriften uit de dertiende eeuw werden gesponsord door kanunniken uit het Sint-Donaaskapittel. St. 78, eveneens een vroege schenking van Sint-Donaas, is het Commentaar op de Brieven van Paulus door Gilbert de la Porrée (+1154).

Van Stephen Langton (+1228), aartsbisschop van Canterbury vanaf 1206, zijn in Ter Doest drie handschriften gekopieerd: St. 29, 30 en 38. Ze bevatten alle drie commentaren op boeken van de H. Schrift. De handschriften wijzen op de speciale relatie die Ter Doest onderhield met Engeland[205]. Vrucht van de contacten met aartsbisschop Thomas Becket van Canterbury (+1171), die doorheen Vlaanderen

reisde en lange tijd in de Cisterciënzerabdij van Pontigny verbleef, was het handschrift met de *Miracula sancti Thomae archiescopi* (zie handschriftencatalogus in St. 55, *bijlage nr. 3*), dat jammer genoeg verloren is gegaan[206].

Omstreeks 1200 kwam in Ter Doest een brede groep handschriften van kerkvaders tot stand. Van Augustinus werd reeds in de twaalfde eeuw zijn Commentaar op de Psalmen (*Enarrationes in Psalmos*) in vijf delen gekopieerd[207]. Uit dezelfde tijd dateert Gs. 20/192 met de Sermoenen van Augustinus op het Evangelie van Sint-Jan. Door kopiïst Henricus werden in de tweede helft van de dertiende eeuw nog drie werken van Augustinus overgeschreven (St. 13, 112 en 114). Zijn *Civitate Dei* werd in Ter Doest over twee handschriften verspreid, waarvan deel 1 uit de 13de eeuw (St. 107) en deel 2 uit de 15de eeuw (St. 108).

Van kerkvader Gregorius zijn de *Moralia in Job* gekopieerd in drie prachtige handschriften (St. 140, 141 en 142). Eveneens een product uit het eind van de twaalfde eeuw was zijn *Regula Pastoralis* (St. 145), dat bekend stond als "het beste handboek om heilig te worden"[208]

Nog van Gregorius werden de Dialogen met het Leven van Benedictus overgeschreven. Andere kerkvaders die in Ter Doest werden gekopieerd zijn: Ambrosius (St. 101, 1^e helft 13de eeuw) Beda (St. 77), Cassiodorus, Hiëronymus (St. 35)[209], Isidorus, Leo en Origines.

St. 218, geschreven door abt Willem de Smidt in de tweede helft van de 14de eeuw, bevat ondermeer extracten van Augustinus, Gregorius, Ambrosius en Cassiodorus. Van kerkvader Cassianus zijn de Instellingen bewaard in een 12de-eeuws handschrift (St. 134). Van latere datum zijn de *Collationes* (Gesprekken, St. 135).

Typisch voor de (Vlaamse) Cisterciënzerscriptoria was de kopie van het *Magnum legendarium Flandrense*. Deze collectie heiligenlevens die in middeleeuwse kerken en abdijen van Vlaanderen werd gelezen, rustte in de bibliotheek van zowel Ter Doest, Ten Duinen als in de andere dochterabdij van Ten Duinen, Clairmarais[210]. In Ter Doest bleef een gedeelte bewaard in twee monumentale codices uit de 13de eeuw (St. 403 en 404).[211]

Het groot aantal werken van kerkvaders dat uit het scriptorium van Ter Doest is overgeleverd staat in schril contrast met het gering aantal bewaarde handschriften van de vaders van Cîteaux. Het omvangrijke oeuvre van Bernardus is slechts door zes handschriften vertegenwoordigd (St. 32, 126, 127, 130bis en 273) waaronder nog een mooi verlucht Missaal (Gs. 49/18)[212]. Dat er wel degelijk een grote belangstelling was voor het gedachtegoed van Bernardus blijkt overigens nog uit twee mystieke handschriften (Gs. 120/159 en 121/158) met de *Vita Christi* van Kartuizer Ludolf van Saksen (+1377), waarin de Cisterciënzers terugvonden wat Bernardus gedacht en geschreven had over het aardse leven van Jezus[213]. Verder is er maar één Cisterciënzer uit de gouden twaalfde eeuw die aan bod komt, de Engelsman Gilbertus van Hoyland (+1172) met zijn commentaar op het Hooglied (St. 49). De afwezigheid

van de 12de-eeuwse Cisterciënzer auteurs doet vermoeden dat veel handschriften verloren zijn gegaan. Van andere grote 12de-eeuwse auteurs valt vooral de aanwezigheid van enkele werken van reguliere kanunnik Hugo van St. Victor op (St. 153, 223 en 224; alle geschreven vóór 1250).

B. Niet-religieuze literatuur

Er werd weinig niet-religieuze literatuur gekopieerd in het scriptorium van Ter Doest. Met de geschetste verwetenschappelijking van de theologie vanaf 1200 sloop het scholastieke gedachtegoed slechts met mondjesmaat in het scriptorium. Van proto-scholasticus Petrus Lombardus is één handschrift van omstreeks 1200 bewaard (St. 184). Het betreft hier een schenking van Hugo de Beer, deken van Sint-Donaas (1187-1197) aan Ter Doest dat het begin van boek 4, waarin de sacramenten en de eschatologie aan bod komen, behandelt. Het werk van de Franciscaan en scholasticus Alexander van Hales (†1245) is in drie handschriften bewaard (St. 209, 210 en 211). Een bijzondere vermelding verdienen de drie codices van dominicaan Vincent van Beauvais, St. 251 en 252, en Gs. 160/4. Deze originele, omvangrijke encyclopedie bestaat uit drie delen (de *Speculum Maius*), namelijk een *Speculum naturale* (St. 252), *Speculum doctrinale* (St. 251) en een *Speculum historiale* (Gs. 160/4). Vooral St. 251 valt hier op door zijn rijke verluchting (zie onder, hfdst. 3.3.3.).

Van een specifieke interesse voor de auteurs uit de Klassieke Oudheid was nooit sprake in het scriptorium. Handschriften van Aristoteles en Seneca werden overwegend meegebracht door student-monniken of aangekocht. Door Georgius Reyfan, monnik van Ter Doest en student te Parijs werd een codex uit de dertiende eeuw met natuurwetenschappelijke traktaten van Aristoteles (*Metaphysica*, *Physica*, *De anima*, *De caelo et mundo* etc., Gs. 102/125) vanuit Parijs overgebracht. In 1350 werd een geleerde collectie (Alghazel en Aristoteles becommentarieerd door Averroës, Aegidius de Roma, Albertus Magnus en Thomas van Aquino) door Ter Doest aangekocht uit de handen van notabelen uit het Brugse platteland[214]. In de dertiende eeuw werd daarentegen wel het werk gekopieerd van de Romeinse filosoof en staatsman Severinus Boëthius (†524). Het gaat hier om St. 528 dat naast een aantal wiskundige en astronomische traktaten enkele extracten uit het *Organum musices* van Boëthius bevat. Uit het einde van de 13de eeuw stamt de kopie van het *Antiquitatum Judaicarum* (Gs. 119/197) van de Joods historicus Flavius Josephus (ca. 101).

Dit brengt ons bij het luchtiger kopieerwerk in het scriptorium van Ter Doest, de verboden poëzie. In het handschrift Gs. 119/197 vinden we immers naast het werk van Josephus een paar korte Vlaamse minnegedichten uit de dertiende eeuw en geschreven door een anonieme monnik uit Ter Doest. Ze zijn onopvallend op f.1r geschreven in een snelschrift dat het heimelijke karakter van de gedichten verraad. We hebben getracht de gedichten te parafaseren maar sommige verzen waren te

onduidelijk of beschadigd. De eerste drie versregels van het eerste in totaal uit achttien regels bestaande gedicht, zijn representatief voor de toon van beide gedichten[215]:

*"Dreine wyf ghi doet
mi pine Ghi syt mynre
herten medicine".*

Verder bewaart St. 7 vijf versregels over de Guldensporenslag, die tot de vroegste getuigenissen behoren van Vlaanderens overwinning op de Franse ridders. Tenslotte is er een fraai gedicht uit 72 strofen van drie versregels dat het cenobietenleven prijst en bejubelt. Het komt in twee handschriften voor: St. 150 (14de eeuw) en St. 418 (13de-14de eeuw)[216].

Wat de typologie der handschriften geschreven in het scriptorium van Ter Doest betreft, mogen we besluiten dat we hier te maken hebben met een karakteristiek Cisterciënzerscriptorium. Ondanks het geringe aantal 12de-eeuwse Cisterciënzerauteurs – dit omdat waarschijnlijk vele van deze teksten verloren zijn gegaan – ging de interesse in Ter Doest vooral uit naar christelijke werken. De bijbel (commentaren), liturgische handschriften en kerkvaders (met voorop de werken van Augustinus, verspreid over niet minder dan 13 handschriften!) in de eerste plaats, maar tevens de heiligenlevens en successchrijvers uit andere ordes (Hugo van St. Victor en Ludolf van Saksen) waren heel geliefd. De niet-christelijke, laat staan de niet-religieuze werken, waren traditioneel ondervertegenwoordigd en werden overwegend aangekocht of uit Parijs meegebracht. Opvallend is de overheersende, gemeenschappelijke cultuur van de *latinitas*, gekenmerkt door de uitsluitend Latijnse afschriften. De monniken van Ter Doest haalden onder abt De Smidt zelfs het traktaat *Die cierheit der gheesteliker brulocht* van de Middelnederlandse mysticus Jan van Ruusbroec binnen in een Latijnse vertaling. Typerend voor het conservatieve Cisterciënzerkarakter tenslotte zijn 'illegale' teksten in dichtvorm, heimelijk binnengesmokkeld in de vrome handschriften.

3.3.3. Artistieke vormgeving

In dit hoofdstuk behandelen we het aspect van de handschriften dat, zowel specialist als leek, altijd het meest heeft aangesproken, namelijk de illustraties en de vormen van decoratie. De handschriften uit het scriptorium van Ter Doest zullen echter eerst codicologisch worden benaderd. Anders dan de kleurrijke versiering gaat het bij deze over de minder spectaculaire, materiële aspecten van de codex. Vermelden we eerst en vooral dat de overgeleverde handschriften van Ter Doest zowel codicologisch als decoratief grote overeenkomsten vertonen met deze uit de moederabdij Ten Duinen.

Dit was ongetwijfeld het gevolg van de uitwisseling van abten en kennis en van de toenmalige afspraken en normen betreffende de productie van handschriften.

A. Codicologische benadering

Wat het formaat van de geproduceerde boeken betreft, kunnen we kort zijn. Het overgrote deel ervan blinkt uit door hun monumentale, soms zelfs reusachtige afmetingen, met bladhoogten die tot meer dan 50 cm meten[217]! Hiervoor zien we enkele redenen. Ten eerste bevatten veel boeken zeer lange teksten, zoals de geglosserde bijbels. Een andere reden was dat – zoals tijdens het dagelijkse koorgebed – meerdere monniken tegelijkertijd uit hetzelfde boek moesten lezen. In mindere mate ook beschermde het schrijven van grote formaten de handschriften beter tegen verlies door onachtzaamheid of diefstal.

De basisstof van de codex was perkament. Daar overwegend grote codices werden aangemaakt werd in het scriptorium van Ter Doest vooral kalfsperkament gebruikt, in plaats van het kleinere schaaps- of geitenperkament. Een uitzondering hierop is St. 218, het handboek van Willem de Smidt, waarvoor rimpelig schaapsperkament met gele haarzijde en witte vleeszijde werd gebruikt. Schaapsperkament was wel gebruikelijk voor goedkopere boeken, zoals de Franse universitaire handschriften die door studenten-monniken werden meegebracht. Verder is een 15de-eeuws voorbeeld bekend van een papieren codex (Brussel II 2758).

Eens het perkament in gereedheid gebracht, werden de kalfsvellen meermaals gevouwen en in elkaar geschoven tot een katern van meestal vier dubbelbladen (*quaterniones*), wat overeenkomt met acht bladen en zestien bladzijden[218].

Vooraleer men kon beginnen schrijven, moesten de bladen nog gelinieerd worden. Vóór 1200 werd er doorgaans 'blind' gelinieerd: op één zijde van het perkament werd een patroon van groeven getrokken die op de keerzijde als uitstulpingen zichtbaar waren. Voor de handschriften van Ter Doest werd vooral loodstift (in de 12de en 13de eeuw) of zelfs inkt (vanaf de 13de eeuw) gebruikt. Deze gebruikswijze kon uitgroeien tot een complex lijnenspel dat bijdroeg tot het esthetisch aspect van de pagina (vb. St. 251 met schrijflijnen en bladspiegel in inkt).

Het schrift dat in het scriptorium van Ter Doest werd gehanteerd, was over het algemeen een uiterst verzorgde, gotische *littera textualis*, zowel in zijn vlotte (*currens*) als in zijn stijve en meer plechtige (*formata*) variant. Eveneens gotisch waren de verticaliteit van de bladspiegel in twee kolommen en de *horror vacui*. Een enkele uitzondering in de textuur van de schrijffletter vormt de *Bourgondische bastarda* die door de aankopen van abt Keddekin (St. 238-241) Ter Doest infiltreerde en die we terugvinden in St. 108, een product uit het scriptorium van Ter Doest uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Verder schreef Cornelis Heyns als monnik en kopiist van Ter Doest een soort humanistisch schrift dat Gumbert 'neoromaans' heeft

genoemd, omdat het aansloot bij autochtone schrijftradities van de 12de en 13de eeuw [\[219\]](#).

Het handschrift dat men na het aaneennaaien van de beschreven katernen bewaarde, was een kostbaar bezit dat beschermd moest worden door een boekband. De aan elkaar gehechte katernen werden alzo vastgezet in een voor- en achterplat uit eikenhout. Er is, ook in Ter Doest, een evolutie merkbaar van onversierde huiden van herten en reeën naar een bekleding in fijn kalfsleder, gedecoreerd met losse en paneelstempels. Voor het inbinden van de boeken St. 71 en St. 65 werd gebruik gemaakt van afgedankt perkament uit de 12de-eeuwse administratie van het grafelijk kapittel Sint-Donaas. Opvallend aan de laatmiddeleeuwse boekbanden uit het scriptorium van Ter Doest is hun herkenbaarheid, te danken aan een hoornen venstertje (*fenestra*) op het achterplat van de boekband (vb. St. 113 [afb. 15](#)). De boeken lagen dan ook op hun voorplat in de middeleeuwse bibliotheek van Ter Doest.

Afbeelding 15: handschrift St. 113 van Ter Doest met fenestra op het achterplat

B. Decoratieve benadering

Hoewel de soberheid van Cisterciënzerhandschriften, als uitingen van eenvoud en *humilitas*, werd voorgeschreven, weken heel wat codices al gauw van deze rigide regel af. De strenge eenvoud vinden we wel nog terug in Augustinus' *Sermones* (St. 257) [\[220\]](#). We zien, conform de voorschriften, letters in één kleur en onversierd (*unius coloris, non depictae*) ([afb. 16, bijlage nr. 5](#)).

Afbeelding 16: Handschrift St. 257 met Augustinus' Sermones, eind 12de eeuw (afb. 16)

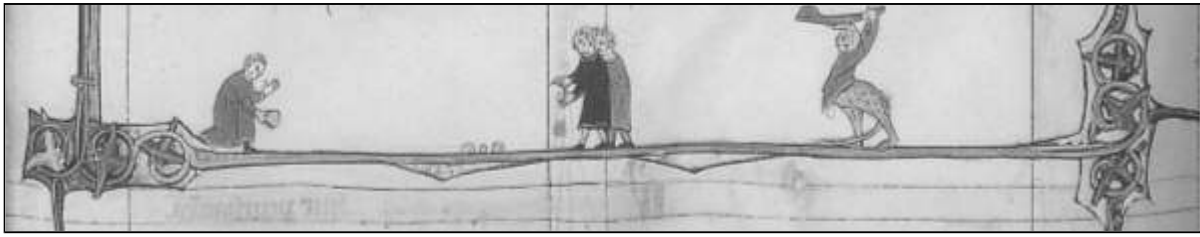
Al heel wat verwijderd van de oorspronkelijke nederigheid zijn de vier delen van Augustinus' *Enarrationes in Psalmos* (Gs. 16/196 tot en met 19/193), vervaardigd rond 1200. Het handschrift 16/196 bijvoorbeeld geeft in zijn geheel nog een heel sobere indruk – dit dankzij de eenvoudige lay-out in twee kolommen en het zeer regelmatige schrift – maar in de opsmuk van de aanvangsletters van iedere psalm valt op hoe handig de verluchters in Ter Doest omgingen met het voorschrift enkel handschriften te produceren in één kleur. We zien immers – de initialen, steeds meerkleurig en versierd met gevlochten blad- en rankwerk, niet meegerekend – dat de unciaalletters in het vervolg '(B)eatus vir qui' inderdaad elk apart verlucht zijn in één kleur, maar dat hiervoor wel drie verschillende kleuren werden gebruikt (afb. 17, bijlage nr. 6, zie bovendien het incipit van Gs. 95/118)[221].

Afbeelding 17: Handschrift Gs. 16/198 met Augustinus' Ennarationes in Psalmos, ca. 1200

Tot in de 13de eeuw bleef de versiering hoofdzakelijk in de initialen liggen. Vanaf de 14de eeuw echter boet de initiaalversiering een groot deel van haar belang in ten voordele van de randversiering of marginale decoratie die haar oorsprong heeft in uitlopers van initialen. Het basiselement van de initiaal uit de 12de en 13de eeuw, de plant, vormde echter ook het hoofdmotief in de randversiering. De nadruk ligt vooral op de typisch gotische ranken, blaadjes, bloemen en later ook vruchten. Ook levende wezens ontbreken in vele handschriftdecoraties niet. De monsterachtige verschijningen figureren bij deze als kleine komische, satirische, drollige of morbide scènes[222]. Mooie voorbeelden zijn hier de Bijbel van Ter Doest (Gs. 5/191), geschreven door Henricus aan het eind van de 13de eeuw, en het prachtige handschrift St. 251 met het *Speculum doctrinale* van Vincent van Beauvais (afb. 18) uit dezelfde periode.

Afbeelding 18: bizarre en realistische marginalia in St. 251

De bestaande secundaire literatuur betreffende de verluchting van de handschriften van Ter Doest indachtig, zijn we echter genoodzaakt hier een wat genuanceerder beeld te scheppen. Vooreerst worden de gehistorieerde initialen en hun inleidingen aan het begin van de bijbelboeken Gs. 4/1 en 5/191 niét toegeschreven aan de meesterlijke kopiist Henricus of aan een andere kunstenaar uit het scriptorium van Ter Doest, maar aan een wereldlijke verluchter die werkzaam was in een professioneel lekenatelier uit de grensstreek van Vlaanderen en Artesië[223]. Daarenboven beweren M. Smeyers en B. Cardon in verband met de in dekkende verf uitgevoerde initialen in de codex met Augustinus' *Enarrationes in Psalmos*, dat deze "niet noodzakelijk door de religieuzen zelf werden uitgevoerd en dat het bekend is dat monastieke scriptoria hiervoor een beroep deden op vreemde, vaak ambulante kunstenaars, meestal leken die voor bepaalde opdrachten in een kloosteratelier werden aangeworven". In dit geval zou de herkomst desalniettemin toch in het scriptorium van Ter Doest zelf hebben gelegen. Tenslotte vermelden we hier de veronderstelling van R. Vander Plaetse dat de decoratie van het *Speculum doctrinale* (St. 251) 'enige invloed' vanuit Noord Frankrijk zou ondervonden hebben[224].

In hoeverre de artistieke decoratie van de handschriften uit het scriptorium van Ter Doest mag worden toegeschreven aan ateliers en/of verluchters *extra muros* is in de loop van ons onderzoek niet meteen duidelijk geworden. Toch geloven wij dat het scriptorium niet alleen in staat was de versiering aan te brengen maar dat tevens vooral het penwerk, en waarschijnlijk ook een groot deel van de invulling met verf, uitgevoerd werd in het scriptorium van Ter Doest zelf[225]. Een voortgezet onderzoek hieromtrent kan in de toekomst misschien wat meer duidelijkheid scheppen.

3.4. De producenten uit het scriptorium van Ter Doest

In dit deelhoofdstuk gaan we op zoek naar de monniken en/of lekenbroeders uit Ter Doest die een belangrijke functie hadden in het scriptorium. Wie was er aan het werk in het scriptorium van Ter Doest? Kennen we kopiïsten of auteurs bij hun naam?

We moeten ons hier uit noodzaak beperken tot de beperkte informatie uit de overgeleverde handschriften en tot de vermelding van enkele kopiïsten in het obituarium van Ter Doest.

3.4.1. Kopiïsten

Het obituarium van Ter Doest, samen met het martyrologium bewaard in handschrift St. 395, dateert uit ca. 1500 en vermeldt de naam van drie *scriptores*:

- Henricus, scriptor, monachus.
- Willelmus, monachus, scriptor.
- Johannes, monachus et scriptor.

De eerste, Henricus, kan waarschijnlijk geïdentificeerd worden met de reeds vaak vermelde Henricus van Ter Doest. In hetzelfde obituarium komt echter ook de naam *Henricus conversus* voor, waarmee hij al zijn werken signeerde[226]. Of we hier met dezelfde scribent te maken hebben is niet duidelijk[227].

Zoals gezegd was Henricus de kopiist van zes verzorgde handschriften (drie betreffende Bijbel, Gs. 4/1, 5/191 en St. 6; drie Augustinus, St. 13, 112 en 114). Zijn schrijfwerk maakt zonder meer een grote indruk. Gezien de zuiverheid in lettervorm en de gave en strakke versiering moet hij een uiterst vakbekwaam scribent geweest zijn. Volgens A. Hoste zat Henricus zo'n twee jaar aan een handschrift van circa 340 folio's (het gemiddelde formaat van de zes overgeleverde handschriften)[228]. Henricus kon bovendien een zekere vorm van humor wel appreciëren daar hij zichzelf in het eigendomsmerk steeds voorstelde met een baard.

Zowel A. De Poorter (enkel voor de handschriften bewaard in de Brugse Stadsbibliotheek) als A. Hoste hebben een poging gedaan de scribenten van Ter Doest in de handschriften op het spoor te komen[229]. Hun resultaten tonen veel gelijkenissen. Naast Henricus vermelden beiden Antonius de Deckere (eind 15de eeuw, St. 35), ene Simon waarvan zijn familienaam niet gekend is (14de eeuw, St. 294) en Laurentius Hartoghen (2de helft 14de eeuw, St. 517). Over St. 91 bestaat geen eenduidigheid. De Poorter meent dit handschrift te mogen toeschrijven aan ene Hugo, terwijl Hoste een anonieme kopiist uit de 13de eeuw voor ogen heeft.

Het eigendomsmerk van Gs. 120/159 en 160/4, '*frater Michael, filius Ryquardi, oriundus de Slusa...*' openbaart een andere scriptor: Michaël, zoon van Rijkaard[230]. Hij was als lekenbroeder afkomstig uit het naburige Sluis, alwaar Ter Doest vele hectaren grond bezat. Hoste vermeldt vervolgens nog twee kopiïsten uit de dertiende eeuw die De Poorter over het hoofd zag: Johannes de Capella (St. 513) en Petrus Grauwe (St. 182).

Verder stammen uit de 15de eeuw Antonius Rogiers, die een *Liber ordinarius* op papier schreef (Brussel KB II 2758)[231], en drie kopiïsten die aan de Tragedies van Seneca (Leiden BPL 45A) werkten. Als eerste begon prior Thomas Feye. Na zijn dood werd hij opgevolgd door de monnik Cornelius Heyns en Jacobus Egidii, die de glossen maakte. Het hele werk werd voltooid in 1477.

Deze veertien kopiïsten vormen een uitzondering. Over het algemeen hadden de schrijvers, net als de verluchters en andere kunstenaars in de Middeleeuwen, een voorkeur voor anonimiteit[232]. Een mooie illustratie hiervan is de colofon van St. 18 waarin de scriptor liever anoniem blijft omdat zijn naam reeds in het levensboek (de bijbel) geschreven staat:

«*Scriptus a quodam monacho cuius nomen scribatur in libro vite*».

3.4.2. Auteurs

Er werden weinig eigen teksten geschreven in het scriptorium van Ter Doest. De bekendste bij naam gekende auteur was evenwel abt Willem de Smidt (†1385). Onder zijn Latijnse naam Gulielmus Faber (*abbas*) zou abt De Smidt zich volgens Carolus De Visch, zelf een voormalig abt van Ten Duinen (†1666), gewaagd hebben aan een *Summa theologiae scholasticae* in drie delen, waarvan St. 189 en 218 een deel zouden kunnen zijn[233].

St. 218 handelt over de vier voornaamste bezigheden van een monnik: lezing, overweging, gebed en handenarbeid. Op zijn standpunt rond handenarbeid, in het bijzonder de scriptoriumactiviteiten, komen we nog uitvoerig terug. Het hoornen titelvenstertje van St. 218 vermeldt '*Volumen secundum magistri Guillelmi abbatis huius domus*'. De tekst zelf bevat extracten van diverse gezaghebbende auteurs: Augustinus, Gregorius, Ambrosius, Bernardus, Cassiodorus, Hugo van St. Victor, Guigo I de Chartreuse, Thomas van Aquino, Jan van Salisbury, Alexander van Halès. Zelfs de klassieken Sallustius, Dionysius de Pseudo-Areopagite en Cicero zijn vertegenwoordigd. Willem De Smidt had gestudeerd aan het Sint-Bernarduscollege te Parijs en verwierf in zijn studententijd een aantal scholastieke handschriften die hij meebracht naar Ter Doest. Op twee daarvan is zijn naam bewaard: St. 244 en St. 268. Volgens het Monasticon Belge, dat een korte levensbeschrijving van de abten van Ter Doest geeft, was De Smidt geboren te Bassevelde, nabij Eeklo, en schopte hij het tot doctor in de theologie[234].

De bijdrages van andere auteurs uit Ter Doest zijn nu eens twijfelachtig en dan weer heel beperkt. Zo vermeldt de kroniek van Ter Doest ene Albéric van Ter Doest, die in 1272 een geschiedenis zou hebben geschreven over de expedities van Vlaanderen in het Heilige Land, getiteld: '*De expeditione Flandrorum in Terram sanctum*'. Hoewel dit werk in Carolus de Visch' catalogus werd opgenomen is er geen spoor meer van dit boek noch van de auteur. Diezelfde Albéric zou bovendien de Vita geschreven hebben van B. Barthélemi Van der Aa, B. Ermengarde (1e abdis van Maagdendael) en B. Elisabeth (1e abdis van Nazareth). Van deze kloosters zou hij ook de kroniek hebben voortgezet. Monnik Victorius van Ter Doest zou vervolgens het werk van Albéric van

Ter Doest hebben verder gezet. Over deze werken, noch over Victorius van Ter Doest hebben we meer informatie kunnen vinden. Het *Monasticon Belge* geeft als oorzaak hiervoor dat de zogezegde auteurs Albéric en Victorius het product zijn van de fantasie van vervalser Christophe Butkens[235].

Nog volgens de kroniek van Ter Doest zou Walter van Mude (Gautier de Mude), monnik van Ter Doest, in 1284 een biografie in verzen hebben geschreven van B. Torfinn, de *Vita Torphimi, vel Torphinni*[236]. In de eerste editie van zijn *Bibliotheca scriptorium sacri Ordinis cisterciensis* vermeldt C. De Visch echter geen naam Gautier de Mude maar heeft hij het enkel over de *Anonymus Thosanus*[237].

Tenslotte verwijzen we hier naar de reeds genoemde Jacobus Egidii, die verantwoordelijk was voor de glossen in de Tragedies van Seneca (Leiden BPL 45A), en de dichter-monniken van wie we hun dichtwerk bij de typologie der handschriften (3.3.2) reeds bespraken.

3.4.3. Overige scriptoriumfuncties

Hierover kunnen we kort zijn. Naast het kopiëren van handschriften waren er nog verschillende andere noodzakelijke functies bij de productie van een handschrift in het scriptorium. Van deze verluchters, boekbinders en scriptoriumverantwoordelijken is echter zo goed als niets geweten. We kunnen desondanks Haket beschouwen als scriptoriumverantwoordelijke bij de inrichting van het scriptorium van Ter Doest omdat hij als eerste abt verantwoordelijk is het geweest voor de sponsoring van een aantal boeken door kanunniken van het Sint-Donaaskapittel. Over deze sponsors hadden we het reeds uitvoerig in de bespreking van het scriptorium van Ter Doest vóór 1250. Ook de bibliothele abt Keddekin had duidelijk zijn zegje in het scriptorium, gezien de afbeelding van zijn wapenschild in handschriften St. 35 en Gs. 49/18.

Er werden vanzelfsprekend ook monniken aangesteld voor de redactie en de *scriptio* van administratieve teksten. Naast de oorkonden die op initiatief van Ter Doest werden geschreven, mogen aldus Prevenier waarschijnlijk ook de destinatarisoorkonden – op initiatief van de graaf van Vlaanderen aan Ter Doest gericht – worden toegeschreven aan het scriptorium van Ter Doest. Naast de oorkonden vermelden we het obituarium van Ter Doest (ca. 1500) als belangrijkste overgeleverde product uit de administratieve cel van het scriptorium van de abdij.

3.5. Getuigenissen uit het scriptorium van Ter Doest

We legden reeds de nadruk op de anonimiteit van de kopiïst in het scriptorium van Ter Doest. Deze anonimiteit bracht echter ook met zich mee dat er – jammer genoeg – weinig voelbare getuigenissen zijn overgeleverd die ons iets kunnen leren over de werkomstandigheden en de motivering voor de scriptoriumactiviteiten. We zijn hier met andere woorden op zoek naar het kloppend hart van het scriptorium van Ter

Doest: een heel interessant en voelbaar aspect in onze reconstructie dat in de bronnen evenwel niet navenant vertegenwoordigd is.

Traditioneel werd in het expliciet nu en dan eens een persoonlijke opmerking gemaakt over de zware en eentonige arbeid die de kopiist moest verzetten (zie boven, Deel I). Hiervan hebben we er in de handschriften uit het scriptorium Ter Doest echter geen gevonden. Wel gebruikelijk in Ter Doest was het eigendomsmerk op het einde een afschrift. De eigendomsmerken van Ter Doest toonden vele varianten en een groot deel hiervan stak een dreigende vinger uit naar mogelijke dieven van het handschrift of naar oneerlijke liefhebbers van miniaturen, die zich niet schaamden een folio uit te snijden.

Het meest voorkomende eigendomsmerk van Ter Doest vermeldt enkel de eigenaar:

«Liber sancte Marie de Thosan».

In een vijftiental handschriften echter wordt hij die het boek zou stelen of er een blad uit losscheurt zelfs vervloekt:

«Liber beate Marie de Thosan. Si quis eum abstulerit anathema sit, vel folium ex eo detruncaverit».

Een schitterende getuigenis uit Ter Doest is de lofrede van abt en auteur Willem De Smidt op het werk van de kopiist en alle activiteiten die te maken hebben met de productie van een handschrift. Deze tekst komt voor in het afschrift St. 218 uit de tweede helft van de 14de eeuw. Gezien het belang ervan voor ons onderzoek geven we hier de belangrijkste passus, geschreven op folio 37, volledig weer:

Hoc quodam modo opus [scribere], opus immortale est, opus, si dicere liceat, non transiens sed manens, opus denique quod inter omnia alia magis decet viros religiosos litteratos. Semper enim viri religiosi litterati, cum ab oratione, lectione, meditatione, et necessitatibus, (quod nequaquam tacendum est), corporalibus, vacant, prout tempus et ratio exegerit, libris utique vel preparandis, vel ligandis, vel emendandis, vel illuminandis, vel intitulandis, vel hiis que ad ista pertinent ordinandis et faciendis et perficiendis sollicite intendere debent. Et istud quidem congruum est viris religiosis ut, si ore non possint, Dei verbum manibus predicent. Quot enim libros scribimus, tot enim nobis veritatis precones facere videmur, sperantes a Domino mercedem pro omnibus qui per eos vel [ab] errore correpti fuerint, vel in catholica veritate profecerint, pro cunctis etiam qui vel a suis peccatis et vitiis [sic] compuncti, vel ad desiderium fuerint patrie celestis accensi.

We hebben hier te maken met een prachtig voorbeeld van de spirituele motivering van scriptoriumactiviteiten zoals we deze hebben besproken in het eerste deel van onze

verhandeling. In de eerste regels van deze passage vertelt De Smidt, volledig in de stijl van Cassiodorus en Guigo I, dat elke geletterde religieus naast redevoeren, lezen en mediteren zich vooral moet bezighouden met het schrijfwerk, dat van alle werken de hoogste eeuwigheidswaarde bezit. Onder deze arbeid verstaat hij naast het schrijven bovendien het binden, het verbeteren, het versieren en het betitelen van boeken. De Smidt besluit zijn lofrede op de scriptoriumactiviteiten met de woorden van Guigo. Een vergelijking van beide passages leert ons immers dat de zinsneden '*si ore non possint, Dei verbum manibus predicent ... vel ad desiderium fuerint patrie celestis accensi*', ongeacht enkele nieuwe foutjes, letterlijk zijn overgenomen uit de *Consuetudines* van Guigo[238].

Ondanks het beperkt aantal getuigenissen uit het scriptorium van Ter Doest, kunnen we toch enkele interessante vaststellingen doen. Vooreerst leren de anathema ons dat men aan de gekopieerde handschriften veel waarde hechtte. Boeken zullen ook voor de monniken van Ter Doest heilige, doch schendbare offers geweest zijn. Het fragment uit De Smidts handboek over de voornaamste bezigheden van de monnik leert ons daarenboven dat niet enkel de boeken heilig waren, maar ook de productie ervan in de scriptoria een taak van onschatbare waarde moet zijn geweest. Daarom mogen we veronderstellen – gezien de voorbeeldfunctie van De Smidt als abt – dat de spirituele betekenisgeving die hij de schrijfarbeid toekende algemeen als hoofdmotivering zal hebben gegolden voor de producenten van het scriptorium van Ter Doest.

B. HERNE

1. Geschiedenis van Herne

Net als voor het Cisterciënzerklooster Ter Doest is een inleiding over de geschiedenis van het Kartuizerklooster Herne noodzakelijk willen we een referentiekader scheppen voor de reconstructie van het scriptorium van dit klooster. Hiervoor deden we een beroep op de kroniek van Herne, geschreven door A. Beeltsens en J. Ammonius en in 1932 uitgegeven door Lamalle[239].

Herne was in de 13de eeuw een domein onder leiding van de heren van Edingen. In 1250 stonden de graven van Henegouwen het recht van verblijf in leen af aan de heren van Edingen. In 1307 stemde de abt van Sint-Aubertus in met de stichting van een klooster te Herne, dat in 1314 door de testamenten uitvoerders van Walter II van Edingen (†1310) werd opgericht[240].

De naam Onze-Lieve-Vrouw-Kapelle (*Domus Capella*) die het klooster van Herne meekreeg, zou ontleend zijn aan een bedevaartskapel die twee eeuwen voor de stichting deze plaats sierde. Over het bestaan ervan is echter veel onduidelijkheid. De

kroniek vermeldt de kapel slechts éénmaal tijdens de aanvang van het relaas[241]. De bronnen lieten geen sporen na over de onderhandelingen tussen de testamentenuitvoerders en de orde der Kartuziers die de stichting per definitie vooraf gingen. Dankzij de kroniek weten we wel dat de eerste prior, Robert, in 1313 te Herne aankwam. Hij was volgens Beeltens afkomstig uit Val Saint-Pierre nabij Vervins (huidige streek van Aisne)[242]. Na enkele jaren groeiden de schenkingen en nam ook het onroerend goed, voornamelijk grond[243], gestaag toe.

Omstreeks 1360 bracht Jan van Ruusbroec, op verzoek van de Hernse monniken, een bezoek aan het klooster. Dit verblijf zal verder uitvoerig aan bod komen als we de scriptoriumactiviteiten in de tweede helft van de 14de eeuw bespreken. De interne bloei werd in de beginfase verstoord door externe troebelen. Bij het conflict tussen graaf van Vlaanderen Lodewijk van Male en de Vlaamse steden moest ook de heer van Edingen, Walter IV, kant kiezen. Hij koos de zijde van de graaf maar bij diens dood stond het land van Edingen bloot aan allerlei plunderingen. Uit vrees voor de oorlogsperikelen dienden de Kartuziers van Herne te vluchten naar Brussel waar ze onderdak vonden bij de bevriende Lodewijk Thonis[244]. Na een kort verblijf werden ze vervolgens door Margareta de Briey, gravin van Henegouwen, naar Bergen geroepen.

Bij het begin van het Westers Schisma, eind 14de eeuw, koos het klooster de zijde van de Urbanisten, die in Rome gezeten waren. Onder druk van de hertog van Bourgondië schakelden ze rond 1390 echter over naar het kamp der Clementijnen, gevestigd te Avignon. Deze eerste periode kenmerkte zich dus vooral door uitbreiding enerzijds en externe uitdagingen, als het conflict tussen de Lodewijk van Male met de Vlaamse steden en het Westers Schisma, anderzijds.

Toen Herne in de 15de eeuw haar grootste groeipijnen achter de pijn rug had, brak een periode aan van grote bloei. De inkomsten uit schenkingen stegen fors waardoor nieuwe gebouwen konden worden opgetrokken; ook op politiek gebied bleef alles rustig in het land van Edingen. Deze toestand van voorspoedige stabiliteit bleek bovendien een uitstekende voedingsbodem voor intellectuele activiteiten. De vijftiende eeuw bracht dan ook enkele imminente persoonlijkheden voort die uitstekend gedijden in het welvarende Hernse klimaat en hun invloed lieten gelden op de scriptoriumactiviteiten. Interessant om te vermelden is dat Margareta van York, de derde echtgenote van Karel de Stoute, in 1472 het Kartuizerklooster heeft bezocht en met allerhande schenkingen heeft begiftigd.

Een derde en laatste periode loopt van 1500 tot aan de opheffing van het klooster in 1783.[245] Vanaf de zestiende eeuw ging het van kwaad naar erger voor het Hernse Kartuizerklooster. De rampen volgden elkaar in ijltempo op. In 1566, het jaar van de beeldenstorm, werd een groot deel van het klooster geplunderd door de gereformeerden. Belangrijk voor ons onderzoek is dat hierbij naast de kerk vooral de

bibliotheek (en dus ook groot een aantal van de geproduceerde handschriften) werd verwoest. Opeenvolgende verwoestingen, in 1580, 1677-1678, 1695 en 1708 brachten het klooster van Herne op de rand van de afgrond. In 1750 trachtte de toenmalige prior nog de financiële situatie te redden, maar tevergeefs, want op 23 maart 1783 volgde de onherroepelijke beslissing van Jozef II. Het Kartuizerklooster van Herne werd afgeschaft en de inboedel en de gebouwen werden verkocht.

Het spreekt vanzelf dat we voor onze reconstructie van het Hernse scriptorium in de Late Middeleeuwen enkel de eerste twee periodes (van 1314 tot circa 1500) zullen behandelen. De grootste bekommernis in de periode 1500-1783 was het hoofd boven water houden. De Hernse monniken vochten een langzame doodstrijd waarbij intellectuele prestaties in het scriptorium geenszins hun prioriteit was.

2. Het scriptorium als ruimte

We schreven reeds dat het scriptorium als ruimte bij de Kartuziers een hoogst merkwaardige invulling kende. De essentiële inrichting van de Kartuizerwoning, de *utensilia celle*, veronderstelde – zoals aangegeven – in elke woning het noodzakelijke schrijfmateriaal.

De scriptoria der Kartuziers bestonden aldus uit schrijfruimtes verdeeld over de verschillende wooncellen of monnikenhuisjes. Het voorbeeld van de Grande Chartreuse-wooncel (*afb. 9*, zie boven, Deel I) toont een werkatelier voor 'zware' handenarbeid op de benedenverdieping en een bid-, eet-, slaap- en studieruimte voor de schrijfarbeid op de bovenverdieping.

Afbeelding 19 toont ons een gehistorieerde initiaal uit een 15de-eeuws handschrift van de Brugse kartuis[246]. We zien een Kartuizermonnik die een tekst kopieert in een schrijfbank, opgesteld in de slaapruijnte van de wooncel.

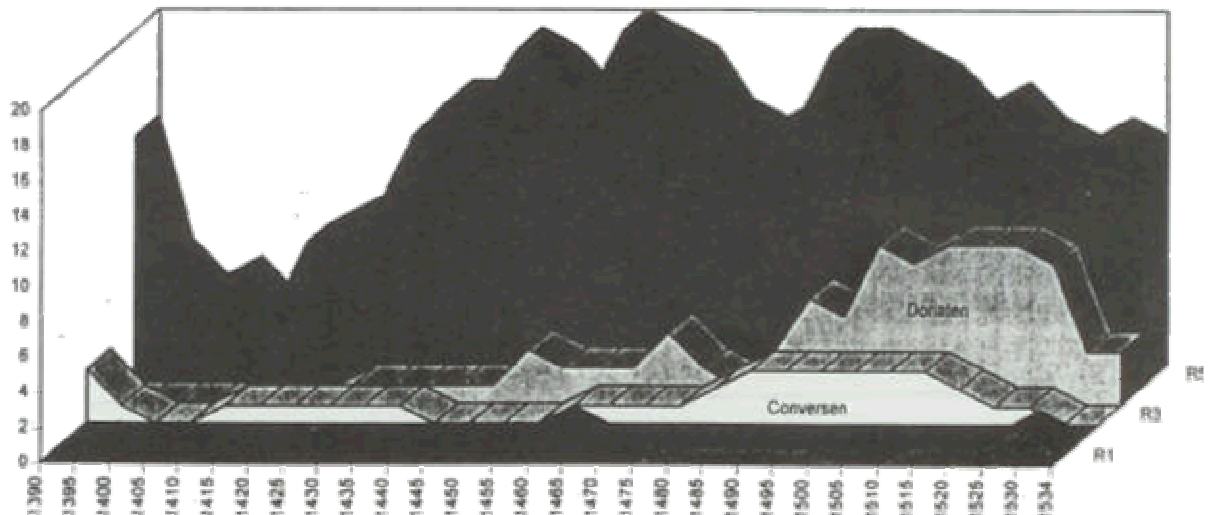

Afbeelding 19: Kartuizer schrijvend in zijn cel

In dit voorbeeld[247] – ongetwijfeld dichter bij de Hernse realiteit aansluitend dan het vroege voorbeeld van de verre Grande Chartreuse – reduceert de schrijfruimte zich dus tot twee meubelstukken: een schrijfbank met schuin vlak voor het afschrift en een pupiter waarop de legger is gelegen. We mogen bij de Hernse Kartuziers naar alle zekerheid dus ook gewag maken van scriptoria bestaande uit een aantal mobiele meubelstukken in elke Kartuizerwoning. Daar elke Kartuizercel het nodige schrijfmateriaal hoorde te bezitten, is het ergo voldoende het aantal wooncellen in de Hernse kartuis te achterhalen om het aantal schrijfruimtes te bepalen.

Volgens de Kartuizerregel diende een klooster over welgeteld twaalf wooncellen te beschikken (dertien met deze van de prior erbij). Wat betreft de bouw van het Hernse Kartuizerklooster, meer bepaald de monnikenhuisjes, zijn dankzij kroniekschrijver Beeltsens enkele gegevens gekend.

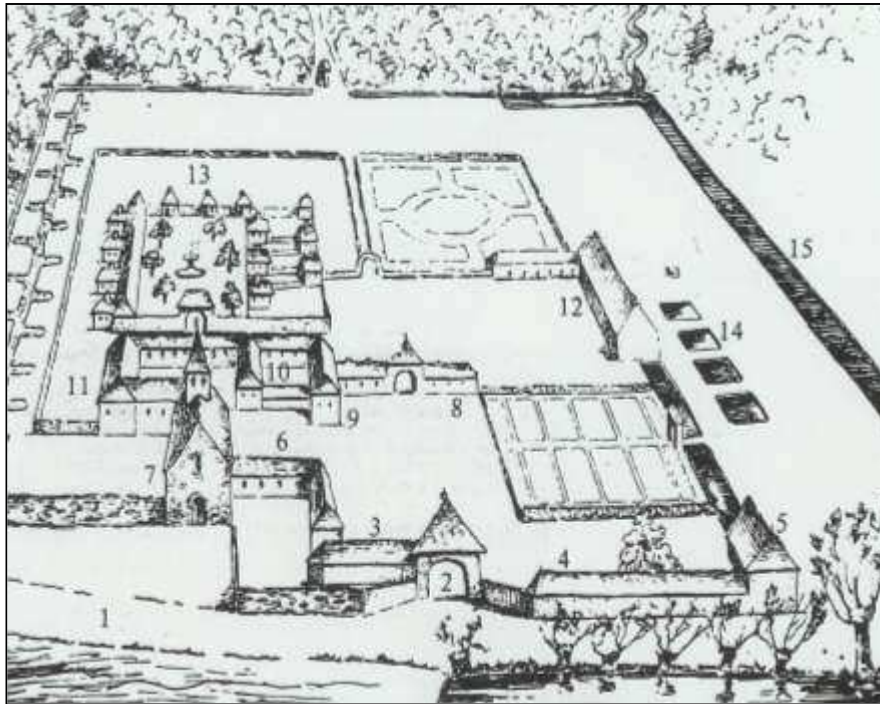
Zo moet Herne reeds vanaf het prille begin over een cel voor de *sacrista*, wiens functie naast het onderhoud van de kerk tevens bibliotheek- en scriptoriumverantwoordelijke was, hebben beschikt[248]. Verder weten we dat in de vijftiende eeuw de Hernse wooncellen het vooropgestelde aantal fel overschreden. Er zijn immers verschillende vermeldingen van de aanbouw van cellen. Zo lieten Joannes d'Arras en zijn opvolgers Joannes van Montignies, Laurentius van Musschezele en Arnoldus Kaerman samen een twintigtal cellen bouwen[249]. Voorts telde Herne volgens de kroniek in 1487 niet minder dan 21 monniken wat een minimum van 21 cellen of schrijfruimtes veronderstelt[250].

Afbeelding 21: Bewoners van Herne van 1390 tot 1534

Een interessante grafiek, gepubliceerd door K. Schrije, toont de bewoners van Herne tussen 1390 en 1534 (*afb. 21, bijlage nr. 8*)[\[251\]](#). Opvallendste vaststelling ook hier is dat het aantal monniken in deze periode, niettegenstaande een daling in de eerste helft van de 15de eeuw, gemiddeld een heel stuk hoger lag dan de vooropgestelde twaalf.

Een kaart van A. Capiou dat het klooster in 1760 voorstelt, telt een voorbeeldig aantal van dertien monnikenhuisjes (*afb. 22*). Jammer genoeg is geen kloosterplan overgeleverd dat de laatmiddeleeuwse situatie in Herne weergeeft. Vast staat echter dat de laatmiddeleeuwse ruimte-invulling van het scriptorium over heel wat meer wooncellen zal verdeeld geweest zijn dan de dertien cellen die in de 18de eeuw werden voorgesteld.

Afbeelding 22: het Kartuiserklooster Herne in 1760

3. Het scriptorium als literair productiecentrum

Net als bij de bespreking van het scriptorium van Ter Doest als literair productiecentrum zijn we ook voor Herne genoodzaakt in twee tijdsvakken te werken. In het eerste (1314-1400) zal vooral het werk van E. Kwakkel over de productie van Middelnederlandse handschriften in de periode 1350-1400 centraal staan. Bovendien zal gewezen worden op de relatie Herne-Ruusbroec. Het bezoek van Jan van Ruusbroec aan Herne ging ongetwijfeld niet onopgemerkt voorbij. Verder zullen we op de activiteiten moeten wijzen van de vertaler die mogelijk van Herne afkomstig was en verantwoordelijk is geweest voor de eerste vertaling van de bijbel in het Middelnederlands. In het tweede tijdsvak (1400- ca.1500) zullen aan de hand van de kroniek van Herne vooral de producenten en hun producten centraal staan. Ten slotte zullen we het hebben over de artistieke vormgeving en zullen we enkele getuigenissen uit het Hernse scriptorium aanhalen.

3.1. Het scriptorium van Herne (1314-1400)

3.1.1. De eerste jaren

Over de aanwezigheid van een georganiseerd scriptorium in de begindagen van de kartuis te Herne is zo goed als geen informatie overgeleverd. Daaruit besluiten dat er geen schrijfarbeid werd verricht vanaf de stichting zou een al te overhaaste conclusie zijn. Toch zijn er enkele tekenen die aangeven dat de Hernse Kartuisers hun eerste

boeken niet noodzakelijk zelf hebben geschreven.

Zoals hoger aangegeven waren individuele schenkingen bij de stichting van een nieuw Kartuizerklooster, deels van monniken bij hun intrede, deels van vrienden of weldoeners van het huis, geen uitzondering[252]. Onder de essentiële handschriften die reeds van bij het begin beschikbaar moesten zijn, behoorden bij de Kartuziers naast de bijbel en liturgische handschriften ook handschriften voor individueel gebruik. Elke Kartuizer moest op zijn cel onder andere over een exemplaar van Guigo's *Consuetudines* beschikken. De namen van de vele schenkers, die door Beeltsens voor de beginperiode worden opgesomd, doen vermoeden dat te Herne evenzeer dergelijke handschriften werden geschonken[253].

Maria van Rethel gaf in 1313 driehonderd oude *libri Turonenses* (*livres tournois*) voor het onderhoud van de monniken (*dedit trecentas libras turonenses antiquorum pro redditibus emendis ad sustentationem monachi*) en in haar testament schonk ze het klooster nog eens twintig oude scuta[254]. Wat bij vele andere schenkers uit de beginperiode terugkomt, is hun behoefte een kartuizer te onderhouden. We lezen bij Beeltsens dat zowel Maria van Coudendaele[255], een zekere Stalpard, alsook de Brugse priester Joannes van Aarschot enkele jaren na de stichting een jaarlijkse som geld (schommelend tussen 20 en 30 florijnen) schonken '*pro sustentatione monachi*'[256].

Wij vermoeden bijgevolg dat – bij gebrek aan bewijzen die pleiten voor scriptoriumactiviteiten – in de eerste jaren de noodzakelijke geschriften voor persoonlijk gebruik en mogelijk ook de boeken voor gezamenlijk gebruik verkregen werden op de manier die we hierboven beschreven. De Hernse Kartuziers werden aldus in hun boekenbezit onderhouden door schenkers, die van de monniken een wederdienst verwachtten[257]; schenkingen allerhande waren immers nooit eenzijdige transacties. Bij de middeleeuwse weldoener was immers eigenbelang, meer bepaald het verkrijgen van zielenheil, de belangrijkste beweegreden om over te gaan tot een schenking.

3.1.2. Kwakkel en de productie van Middelnederlandse handschriften te Herne (1350-1400)[258]

Met de bespreking van Kwakkels ophefmakende studie snijden we meteen een delicaat stuk in onze verhandeling aan. Daar dit proefschrift maar heel recent, in 2002, werd uitgegeven, zijn de bekomen resultaten van Kwakkel nog niet onderworpen aan een kritische evaluatie. Deze belangrijke opgave was echter te uitgebreid in ons onderzoeksverband. Daarom zullen we trachten de stellingen van Kwakkel op een genuanceerde manier te benaderen. In ons eerste deel is immers al duidelijk geworden dat onze visie niet overal overeenstemt met deze van Kwakkel[259]. Dit wil echter niet zeggen dat we nodeloos vraagtekens gaan plaatsen achter Kwakkels grootste revelatie: het toeschrijven van een groot aantal (voornamelijk

Middel nederlandse) handschriften aan het Hernse scriptorium in de tweede helft van de veertiende eeuw.

A. Van Rooklooster naar Herne

Centraal in de studie van Kwakkel staan 23 handschriften afkomstig uit de omvangrijke collectie overgeleverde middeleeuwse handschriften van de priorij Rooklooster[260]. Samen vormen ze de grootste groep veertiende-eeuwse Middel nederlandse codices die uit één gemeenschap zijn bewaard.

Kwakkel begint zijn studie met de vaststelling dat het traditioneel, wetenschappelijk beeld van de boekcultuur van Rooklooster gebaseerd is op een aantal aannames. De belangrijkste hiervan zijn dat er ter plaatse Latijnse werken werden vertaald, dat de bewoners vele handschriften kopieerden (voor zichzelf en voor de anderen) en dat er een bijzonder actieve kopiïst-bibliothecaris aanwezig was die deze inspanningen coördineerde. Deze zogezegde 'librarius van Rooklooster' stelde bovendien een lijst op van aanwezige Middel nederlandse handschriften. Boven de opsomming plaatste hij de overbekende mededeling: *Dit zijn die dietsche boeke die ons toebehoeren*[261].

Kwakkel tracht vervolgens dit traditionele beeld in de medioneerlandistiek, aan de hand van een codicologische en paleografische studie van de 23 handschriften, te weerleggen[262]. Hij komt tot de vaststelling dat in de priorij Rooklooster weinig Middel nederlandse handschriften werden aangelegd. De inwoners zouden slechts verantwoordelijk geweest zijn voor hooguit tien procent van de Middel nederlandse afschriften waarover zij beschikten rond 1400. De meeste ervan dateren immers van vóór de oprichtingsdatum 1374. Dit brengt met zich mee dat de persoon onder de naam 'librarius van Rooklooster' vermoedelijk geen scriptoriumverantwoordelijke was. In het vervolg van zijn onderzoek zal Kwakkel het dan ook hebben over de 'Tweede Partie-kopiïst'[263] in plaats van de foute benaming 'librarius van Rooklooster'. Daarenboven was de Tweede Partie-kopiïst, aangezien de bibliotheektechnische notities niet overeenkomen met zijn handschrift, evenmin bibliothecaris van de priorij.

In zijn tweede hoofdstuk gaat Kwakkel op zoek naar de lokalisering van de Tweede Partie-kopiïst[264]. Deze zoektocht vormt de kern van zijn hele betoog. Het onderkomen van de kopiïst zal hem immers op het spoor brengen van een grote scriptoriumactiviteit in het Hernse Kartuizerklooster in de tweede helft van de veertiende eeuw.

Het moet gezegd dat Kwakkel deze lokalisatie bekommt door middel van een behoorlijk complexe paleografisch-codicologische studie en dankzij een 'gezonde portie deductievermogen'. Kort samengevat gaat de bewijsvoering als volgt: Kwakkel merkt op dat verschillende personen met de Tweede Partie-kopiïst hebben samengewerkt. Drie ervan werkten om codicologische redenen met vrij grote zekerheid bovendien in dezelfde gemeenschap als de Tweede Partie-kopiïst[265]. We kunnen hen dus als

medebroeders bestempelen. Van één van hen, door Kwakkel de *Necrologium*-kopiist genoemd[266], wordt zijn onderkomen in Herne geplaatst. Deze lokalisatie is gebaseerd op de paleografische toeschrijving van drie afschriften[267], waarvan hun oorsprong kan verbonden worden aan Herne, aan deze *Necrologium*-kopiist. In zijn besluit knoopt Kwakkel de eindjes vervolgens aan elkaar. De samenwerking tussen de Tweede Partie-kopiist en de *Necrologium*-kopiist en de Hernse oorsprong van drie afschriften van de hand van laatstgenoemde maken aldus de gemeenschap van de Tweede Partie-kopiist bekend: het kartuizerklooster Herne.

Nu de Tweede Partie-kopiist gelokaliseerd is in Herne besluit Kwakkel dat ook de Middelnederlandse teksten die hij kopieerde in Herne moeten geschreven zijn. De toeschrijving van de handschriften van de Tweede Partie-kopiist en deze van de *Necrologium*-kopiist aan Herne heeft meteen een totaal nieuw beeld gevormd van de lokale Hernse scriptoriumactiviteiten in de tweede helft van de veertiende eeuw[268].

B. Lokale kopiisten op het spoor

De belangrijke conclusie dat de 'librarius van Rooklooster' een kartuizer te Herne was, opent overigens tal van nieuwe perspectieven. De plaatselijke literaire cultuur krijgt er immers een interessante dimensie bij: te Herne werden tal van Middelnederlandse codices afgeschreven. Door het zoeken naar samenwerkingsverbanden – een methode die voor de lokalisering van de Tweede Partie-kopiist zeer nuttig is gebleken – komt Kwakkel vervolgens verschillende andere lokale Hernse kopiisten, die in de periode 1350-1400 actief waren, op het spoor[269]. Zo identificeert hij maar liefst dertien Herne-handen die verantwoordelijk waren voor zestien Middelnederlandse en Latijnse handschriften. Gezien de samenwerkingsverbanden was de routine waarmee de kopiisten te werk gingen een belangrijke karakteristiek van de Hernse boekenwereld. Het werk werd verdeeld en er werden afspraken gemaakt over de werkwijze[270]. Kwakkel besluit dan ook dat achter de Hernse scriptoriumactiviteiten in de tweede helft van de 14de eeuw een zekere 'bedrijfsmatigheid' schuilging.

3.1.3. De overige scriptoriumactiviteiten (1350-1400)

A. Gerard van Santen en het bezoek van Jan van Ruusbroec aan Herne

Door al het kopieergeweld van de door Kwakkel in Herne gelokaliseerde kopiisten zouden we haast de belangrijke bijdrage van Gerard van Santen[271] aan de Hernse literaire cultuur over het hoofd zien. "Deze drie dagen dat deze kloosterling [Jan van Ruusbroec] in ons midden vertoefde, schenen ons al te kort, want eenieder die met hem sprak of bij hem was, had er geestelijk nut bij gevonden"[272]. Met deze woorden verwees Van Santen naar het driedaagse verblijf van de befaamde Brabantse mysticus Jan van Ruusbroec (†1381) aan de kartuis te Herne. De tekst maakte bovendien deel uit van zijn *Prologhe* die hij opstelde voor een verzamelbundel met

werken van Jan van Ruusbroec. Dit verzamelhandschrift, dat *Dat rike der ghelieven, Die ciergeheit der gheesteliker brulocht, Vanden gheesteliken tabernakel, Vanden blincenden steen* en *Dat boecksken der verclaringhe* bundelde, is verloren gegaan, maar bleef, samen met de *Prologhe*, in twee afschriften uit de tweede helft van de 15de eeuw bewaard[273]. De *Prologhe* is nog steeds van groot belang omdat het één van de oudste getuigenissen van Ruusbroecs leven is.

Over het tijdstip van het bezoek van Ruusbroec aan Herne en over de auteur van de *Prologhe* werd vroeger een hele polemiek gevoerd. Na onderzoek van M.P. O'Sheridan en A. Dhoeve[274] echter, is gebleken dat het verblijf van Ruusbroec te Herne tussen 1360 en 1362 moet gesitueerd worden. In de proloog stelde de auteur zich voor als 'broeder Gheraert'[275]. Voor zover bekend, was Van Santen de enige monnik met de voornaam 'Gheraert' die in de 14de eeuw te Herne verbleef[276]. Bovendien staat diezelfde Van Santen in de kroniek vermeld als een uitstekend kopiist (*egregius scriptor*)[277]! De mogelijkheid bestaat dan ook dat het oorspronkelijk verzamelhandschrift door hemzelf is gekopieerd. Het staat immers vast dat in de Hernse kartuis onder Gerard verschillende teksten van Ruusbroec werden gekopieerd [278]. Gerard van Santen was dus naast de auteur van de proloog op een verzamelhandschrift met werken van Jan van Ruusbroec ook kopiist te Herne.

B. De Bijbelvertaler

Net als rond de auteur van de genoemde *Prologhe*, hing ook rond de 'Bijbelvertaler' lange tijd een waas van mysterie en verwarring. We sommen de feiten even op. Tussen 1357 en 1388 was er in de Zuidelijke Nederlanden een anonieme vertaler werkzaam, die met zijn vertalingen van ten minste zestien Latijnse teksten op het einde van de middeleeuwen in onze gewesten ontegensprekelijk de productiefste verdietsers is geweest[279]. Aan deze vertalingen liet hij veelal een proloog voorafgaan waarin hij naar andere vertalingen verwees die hij voordien had gemaakt of die hij zich voornam nog te vervaardigen. Soms deelde hij in de colofons mee wanneer hij een vertaling had voltooid en op wiens verzoek hij die had gemaakt. Zijn meest in het oog springende verwezenlijking was de eerste vertaling van de bijbel in het Middelnederlandse proza, vervaardigd in de jaren 1360-1384[280].

Vele wetenschappers hebben zich beziggehouden met de vraag naar de lokalisering en de identificatie van deze anonieme Bijbelvertaler. Dit leidde tot twee hypothesen. Enerzijds deze van C.C. de Bruin die veronderstelde dat de anonieme Bijbelvertaler een Benedictijn was uit de abdij van Affligem[281]. Anderzijds deze van T. Coun die een Kartuziermonnik uit Herne voor ogen had[282]. Tegenwoordig wordt unaniem de voorkeur gegeven aan deze laatste hypothese[283]. Het belangrijkste argument hiervoor is de band van de Bijbelvertaler met twee Brusselse leken én weldoeners van de Hernse kartuis, Jan Tay en Lodewijk Thonis[284]. De bewaarde colofons vermelden beiden als opdrachtgever van verschillende vertalingen van de Bijbelvertaler. Het

colofon van het oudste afschrift van de Regel van Benedictus in de vertaling van de Bijbelvertaler luidt als volgt:

"Dese regule dede te dietsche maken lodewijc thonijs van brucelle omme joncvrouwe marien wille sijnre zuster nonne te vorst om dat si ende dandere joncvrouwen van dien cloestere beide die nu sijn ende hier na daer wesen selen te bad de regule selen moghen verstaen ende weten wat si sculdech sijn te doene".[\[285\]](#)

Bovendien blijken uit diens prologen duidelijk zijn vriendschappelijke betrekkingen met de Brusselaren[\[286\]](#). Aldus werden door de bijbelvertaler van Herne tenminste acht Latijnse werken vertaald in opdracht van de Brusselse patriciërs Jan Taye en Lodewijk Thonis. De proloog van het boek Ezechiël doet zelfs vermoeden dat Taye en Thonis niet de enige inwoners van Brussel waren die in contact stonden met de bijbelvertaler. In zijn volgende woorden heeft hij het namelijk over 'mijne [brusselse] vrienden' waarmee hij niet uitsluitend op Taye en Thonis doelde:

"Mer ist dat mijne vrienden desen boec oec verondwaerden [minachten] so suldi [Taye] hem seggen datse nyemant en dwinghet dat sijne scriven".

Verder merkt de vertaler op:

"Mer nochtan weten wi, want het is ons nu kenlec datter vele [vrienden] selen sijn die dit werc meer selen achter spreken [Maar thans weet ik – want dat is me nu wel duidelijk – dat er velen zijn die deze vertaling zullen belasteren]". [\[287\]](#)

Het is dus goed mogelijk dat er zich rond de Kartuziers van Herne een groep stedelingen heeft gevormd die zich interesseerden voor geestelijke literatuur in de volkstaal. Vermoedelijk zullen deze stedelingen dan ook geprofiteerd hebben van de expertise die de Kartuziers hadden op het gebied van de handschriftenproductie. Dit blijft echter een hypothese[\[288\]](#).

3.1.4. Samenvatting en conclusie

Het onderzoek dat E. Kwakkel ter verkrijging van de graad Doctor aan de Leidense Universiteit verichtte, heeft het beeld van het veertiende-eeuws scriptorium te Herne ingrijpend veranderd. Een compilatie van deze nieuwe inzichten met reeds bestaande opvattingen en onze bevindingen en veronderstellingen geeft volgend algemeen beeld van het Hernse scriptorium in de 14de eeuw.

Mogelijkerwijs werden de eerste noodzakelijke boeken voor algemeen en voor individueel (op de cel, vb. *Consuetudines*) gebruik – zoals bij verschillende klooster van ordegenoten het geval was – geschonken door de verschillende weldoeners die

Herne in zijn begindagen rijk was. Van drukke scriptoriumactiviteiten vóór 1350 kunnen we dan hoegenaamd ook geen gewag maken.

In de tweede helft van de 14de eeuw daarentegen heeft zich onder impuls van Gerard Van Santen en enkele niet nader te identificeren Hernse kartuizers, onder wie de Tweede Partie-kopiist, de Necrologium-kopiist en de Bijbelvertaler, een verbazend grootschalige productie van Middelnederlandse handschriften ontplooid. Opvallend hierbij was de haast bedrijfsmatige samenwerking onder de verschillende vertalers, correctoren, kopiisten en auteurs. Daarenboven werkte het scriptorium in deze periode niet enkel voor de uitbreiding van de eigen bibliotheek maar bovendien ook voor verschillende Brusselse leken. Gezien de grootschalige productie van Middelnederlandse teksten, de vele vertalingen in het Middelnederlands waaronder de eerste vertaling van de bijbel en het bezoek van één van de grondleggers van de Nederlandse taal, Jan van Ruusbroec, aan Herne durven we hier dan ook concluderen dat het Kartuizerklooster te Herne baanbrekend werk heeft verricht ten voordele van de geestelijke medioneerlandistiek in Vlaanderen[289].

3.2. Het scriptorium van Herne (1400-ca. 1500)

Voor een goed begrip gebiedt het ons hier even stil te staan bij de inhoud en de stijl van de belangrijkste bron voor de reconstructie van het scriptorium van Herne, namelijk de *Cronica domus Capellae*[290]. Een opvallende vaststelling bij de veertiende-eeuwse handschriftenproductie, zoals we ze hierboven hebben geschetst, is de afwezigheid van verwijzingen in deze kroniek. Over de productie van Middelnederlandse teksten werd geen woord gerept. Enkel aan de Hernse kartuizer Gerard van Santen werden enkele regels besteed[291].

Voor deze lacune zien we twee mogelijke verklaringen. Een eerste vindt zich in de figuur van de chroniqueur van het eerste deel van de kroniek (tot 1489), Arnoldus Beeltsens. Zijn schrijfstijl, analytisch en weinig literair, en de inhoud, juist maar zonder veel uitweidingen, kenmerkten zich in de eerste plaats door hun soberheid. Deze aanpak had echter één groot nadeel, namelijk onvolledigheid. Een voorbeeld hiervan is de minimale aandacht voor de literaire activiteiten in het klooster van de veertiende eeuw. Daarbij komt dat Beeltsens, gestorven in 1490, zich voor de beginperiode onmogelijk kon beroepen op zijn eigen ervaringen. Hij heeft zich voor de beschrijving van de veertiende eeuw dan ook voornamelijk beperkt tot een overzicht van de economische toestand van het klooster[292].

Een tweede mogelijke verklaring is het feit dat een groot deel van de Middelnederlandse teksten reeds in de veertiende eeuw in andere handen waren. Ze gingen voor een groot deel naar Rooklooster[293] of werden gemaakt in opdracht van Brusselse leken. De afwezigheid van deze grote collectie Middelnederlandse teksten zal bij Beeltsens ongetwijfeld ook de aandacht voor en de herinnering aan deze

literaire producten hebben doen vervagen.

In tegenstelling tot de minimalistische beschrijving van de veertiende eeuw, vinden we in de kroniek voor de periode van circa 1400 tot 1489 opvallend veel verwijzingen naar de literaire activiteiten en producenten van de Hernse kartuis. Beeltsens opvolger, Joannes Ammonius (†1453) zette de *Cronica domus Capellae* verder tot 1534. Deze voortzetting was, vergeleken met het deel van Beeltsens, in een veel levendiger stijl geschreven met meer aandacht voor de verschillende functies in de kartuis te Herne.

Het valt op dat de aandachtsverschuiving in de kroniek van Herne samenvalt met het begin van de grote bloeiperiode van de kartuis in de vijftiende eeuw. Niet enkel de financiële situatie maar ook het algemene intellectuele peil van de monniken uit de 15de eeuw wordt nu meer benadrukt. Regelmatig somt de kroniek voor deze periode de titels en kopiïsten van handschriften uit het Hernse scriptorium op. Van groter belang zijn de verrassend talrijke auteurs die de kop opsteken.

Betreffende deze auteurs en kopiïsten hebben we bovendien nog aanvullende informatie gevonden in de kroniek *Series Monachorum* van Bruno Pede – van 1752 tot 1765 prior te Herne – waarvan verschillende extracten zijn uitgegeven door E. Lamalle [294]. Op deze producenten en hun producten komen we in het volgende hoofdstuk 3.3. nog uitgebreid terug.

Een frappant verschil met de veertiende eeuw is de ondervertegenwoordiging van Middelnederlandse teksten bij de productie van handschriften in de vijftiende eeuw. De scriptoriumactiviteiten hebben zich in deze eeuw duidelijk op andere manier weten te onderscheiden. Daar verschillende monniken uit de 15de eeuw een universitaire vorming genoten en daar er voor deze periode opvallend veel auteurs en kopiïsten van Latijnse teksten gekend zijn, moet het algemene intellectuele peil vast hoger hebben gelegen dan in de eeuw daarvoor. Dit doet echter niets af van de hoogstaande intellectuele prestaties van enkele monniken uit de tweede helft van de 14de eeuw.

Er moet zich in het Hernse scriptorium omstreeks 1400 dan ook een intellectuele klemtoonverschuiving hebben voorgedaan van een 'georganiseerd werkcollectief, gespecialiseerd in Middelnederlandse teksten' enerzijds naar het kopiëren én schrijven van Latijnse teksten door een bredere groep gestudeerde monniken anderzijds.

3.3. De Hernse producent en zijn product

Omdat het verschil tussen de scriptoriumactiviteiten in de tweede helft van de 14de eeuw en deze in de 15de eeuw zo groot was, zullen we ook hier de beide perioden apart behandelen. Vanzelfsprekend zal bij de vermelding van de geproduceerde handschriften de typologie ter sprake komen. In een volgend hoofdstuk zullen de meer vormelijke aspecten van de handschriften aan bod komen.

3.3.1. De periode 1350-1400

A. Overzicht

We gaven reeds aan dat we uit deze periode slechts één Hernse monnik die zich inhield met scriptoriumactiviteiten bij naam kennen, namelijk Gerard van Santen (†1377). Hij was naast auteur van de *Prologhe* voor een verzamelhandschrift van Ruusbroec met de traktaten *Dat rike der ghelieven*, *Die Cierheit der gheesteliker brulocht*, *Vanden gheesteliken tabernakel*, *Vanden blincenden steen* en *Dat boescen der verclaringhe*, bovendien een uitstekend kopiïst van zangboeken, een bijbelcorrector en een kenner van de drie klassieke talen (Latijn, Grieks en Hebreeuws)[295].

De drie andere bepalende figuren uit de periode 1350-1400 waren de Tweede Partiekopiïst, de Necrologium-kopiïst en de Bijbelvertaler. Een woordje uitleg over hun functie en verwezenlijkingen moet de identiteit van deze illustere Kartuziers meer vorm geven.

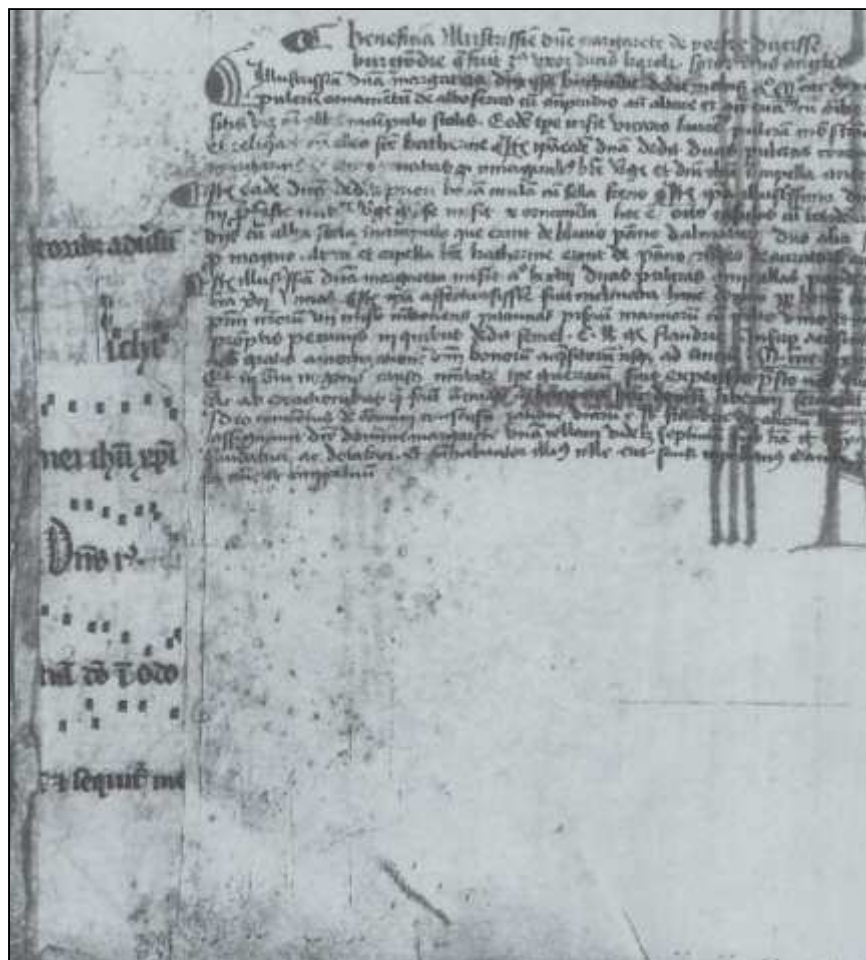
Bij de bespreking van Kwakkel en de productie van Middelnederlandse handschriften werd duidelijk dat de Tweede Partiekopiïst, die voorheen onder de naam 'librarius van Rooklooster' bekend stond, een Kartuzier te Herne was. In de periode 1375-1400 kopieerde hij acht handschriften en voorzag hij verschillende van correcties[296]. Uit enkele van deze handschriften zijn verschillende samenwerkingsverbanden aan het licht gekomen. Andere handschriften nam de Tweede Partiekopiïst volledig voor zijn rekening. Wenen ÖNB Cod. 13.708, met onder meer de Tweede Partiekopiïst van de *Spiegel historiael* in de bewerking van Philip Utenbroeke[297], is zo'n geval. Hij kopieerde niet enkel de verschillende productie-eenheden van deze codex, maar stond ook in voor de correcties en de rubricatie. Een ander handschrift dat volledig van zijn hand komt, is Gent UB 1374, bestaande uit vijf productie-eenheden. Alle vijf de delen bevatten teksten van Middelnederlandse auteurs, waarvan het *Spiegel historiael* van Jacob van Maerlant met de bewerking en voortzetting van Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem het overgrote deel inneemt. Uitgezonderd de marginale vertalingen en het aanbrengen van rubricatie door de Necrologium-kopiïst was de Tweede Partiekopiïst ook volledig verantwoordelijk voor Brussel KB 2849-51. Dit handschrift bevat naast het boek *Maleachi* en perikopen uit het Oude Testament het hele Nieuwe Testament behalve de evangeliën. Voor de *Actus Apostolorum* en de Oudtestamentische perikopen werden de vertalingen van de Bijbelvertaler bewerkt.

Naast de Tweede Partiekopiïst was de Necrologium-kopiïst de meest actieve scribent uit de tweede helft van de 14de eeuw. Hij nam eveneens de volledige productie (kopiëren, rubriceren, corrigeren) van handschriften of productie-eenheden op zich. Een mooi voorbeeld is Brussel KB 2485. Dit handschrift werd geschreven ca. 1373 en

bevat het oudste afschrift van de Regel van Benedictus in de vertaling van de Bijbelvertaler.

De Necrologium-kopiist kopieerde ook Latijnse teksten, getuige het versneden handschrift Parijs BA 1124. Het betreft hier een veertigtal stroken die op de bladen van de twee Hernse necrologia uit de 15de eeuw (BA 1124) zijn geplakt ([afb.23](#)). De codex waaruit de stroken werden gesneden was een antifonarium met muzieknotaties, afgeschreven door de Necrologium-kopiist[298].

**Afbeelding 23: Parijs BA 1124, f. 65v. (fragment), 15de eeuwse necrologium met stroken
perkament afkomstig van een antifonarium**

Vermelden we als persoonlijk product van de Necrologium-kopiist ten slotte nog het oudste necrologium ofte obituarium van Herne. Dit afschrift werd, op basis van de herdenkingen, tussen 1360 en 1396 aangelegd en bevat enkel de namen van overleden vrienden en weldoeners (= *anniversaria privata*)[299].

Bij andere handschriften is er duidelijk sprake van nauwe samenwerkingsverbanden. Door het zoeken naar deze verbanden kwam Kwakkel maar liefst elf nieuwe Hernse kopiisten op het spoor (zie boven). De belangrijkste werkpartners bleven evenwel de Tweede Partie-kopiist en de Necrologium-kopiist.

Naast het handschrift Brussel KB 2849-51, waren beide kopiïsten verantwoordelijk voor Brussel KB 3093-95 – met een vertaling van *Sermo de vita et de passione domini Jesu Christi (Der minnen gaert)* van Eckbert von Schönau, een *Manuale* of *Augustinus hantboec*, twee vertalingen van teksten over Sint-Bernardus en een vertaling van Bonaventuras *Lignum vitae* (Houte slevens) door de Bijbelvertaler – en voor Wenen ÖNB SN 12.857 met een afschrift van de vier evangeliën in de zogenoemde Zuidnederlandse vertaling van het Nieuwe Testament. De tekst hiervan is afgeschreven door de Tweede Partie-kopiïst terwijl de Necrologium-kopiïst voor de initialen en de correcties zorgde.

De Necrologium-kopiïst werkte samen met Herne-handen 5, 6 en 7 aan KB 394-98 dat naast het kapittelhandschrift van Vorst twee Latijnse teksten, het *Martyrologium van Usuardus* en de *Regula Benedicti*, en de Middelnederlandse vertaling van deze *Regula Benedicti* door de Bijbelvertaler bevat. Brussel KB 1805-08 is een codex met het oudste afschrift van de Middelnederlandse vertaling door de Bijbelvertaler van Gregorius de Grottes *Dialogen* (1395). Dit werd gekopieerd door Herne-hand 3 en gerubriceerd en gecorrigeerd door de Tweede Partie-kopiïst. Een samenwerking tussen Herne-hand 4 en de Tweede Partie-kopiïst volbracht zich in Wenen ÖNB SN 65. Het kopieerwerk van de hoofdtekst werd verdeeld terwijl Herne-hand 4 de correcties volledig op zich nam. Het betreft een Zuid-Nederlandse vertaling van Heinrich Seuso's *Horologium*. Hetzelfde kopiïstencollectief komen we tegen in de tweede productie-eenheid van Parijs BM 920 (f. 46-61) met het oudste afschrift van de Hoogliedvertaling (*Cantica Canticorum*) van de Bijbelvertaler. Hun bijdrage beperkt zich hier evenwel tot het aanbrengen van enkele aanvullingen in de tekst[300].

Maar liefst vijf verschillende Herne-handen (handen 6, 8, 9, 12 en 13) werkten mee aan Brussel KB 2499-510, een Latijns handschrift met Bonaventura's mystieke *De septem itineribus aeternitatis*, en verschillende werken van kerkvaders Bernardus en Augustinus[301]. Brussel KB 1351-72, met de bekende Middelnederlandse boekenlijst met opschrift *Dit sijn die dietsche boeke die ons toebehoeren*, werd gekopieerd door Herne-hand 8 en Herne-hand 11. Het bevat bovendien een Latijnse tekst met werken van Augustinus en St.-Anselm, aartsbisschop van Canterbury (+1109)[302].

Herne-hand 9 was verantwoordelijk voor de oudst bewaarde codex met werk van Ruusbroec (KB 3091). Het betreft het eerste deel van *Vanden gheesteliken tabernakel* en werd gekopieerd in de periode 1350-1375. Evenmin als voor dit handschrift werd voor KB 2877-78 het kopieerwerk onder de Hernse monniken verdeeld. Herne-hand 10 kopieerde de volledige tekst met ondermeer werk van Hadewijch (Brieven, Visioenen en gedichten) en de anonieme '*Tweevormich tractaetken*' en '*Mengeldichten*'.

De naam van de Bijbelvertaler is reeds verschillende keren aan bod gekomen. Van de vele vertalingen die hij verrichtte, zijn er enkele in Hernse producten overgeleverd, met name de vertalingen van de *Regula Benedicti* (in KB 2485 en KB 394-98), de vertaling van Bonaventuras *Lignum vitae* (in KB 3093-95) en de vertaling van

Gregorius' *Dialogen* (in KB 1805-08), bewerkingen van de vertaling van de *Actus Apostolorum* en de Oudtestamentische perikopen (KB 2849-51) en enkele aanvullingen op de vertaling van de *Cantica Canticorum* (Parijs BM 920). Van zijn andere Middelnederlandse vertalingen is merkwaardig genoeg geen spoor gevonden in de overgeleverde Hernse handschriften. Een gebrek aan interesse van zijn medebroeders voor het werk van de Bijbelvertaler mogen we uitsluiten. Er werden immers wel degelijk vertalingen van hem gekopieerd in Herne. Eerder menen we hier dat verschillende Hernse producten met het werk van de Bijbelvertaler ofwel verloren zijn, ofwel terecht kwamen in een andere instelling of bij privé-eigenaars. Deze denkplaatse moet echter nog verder onderzocht worden. De vertalingen kunnen ons wel een beeld geven van de belangstelling van de Hernse kartuizers of opdrachtgevers (cfr. Jan Taye en Lodewijk Thonis) voor specifieke teksten.

Behalve de *Historiebijbel* (een vertaling naar de *Vulgata* en de *Historia Scholastica* van de Parijse theoloog Petrus Comestor, †1178) die hij aan het begin van de zestiger jaren van de veertiende eeuw voltooide en waaraan hij zijn pseudoniem te danken heeft, vertaalde hij nog vijftien andere teksten. Vier vertalingen bevatten één of meer bijbelboeken: een *Evangelieharmonie* met de *Handelingen der Apostelen*, de profeten (*Jesaja*, *Jeremia*, *Klaagliederen* en *Ezechiël*), de zogenoemde didactische boeken uit het Oude Testament (een bewerking van de boeken Spreuken, Prediker, Hooglied, Wijsheid en Jesus Sirach uit de *Vulgata*) en de psalmen. De overige elf vertalingen zijn van uiteenlopende werken als de verzameling heiligenlevens (*Legenda aurea*) van dominicaan Jacobus de Voragine (†1298), de *Regula Benedicti* en verschillende werken van de Gregorius, Cassianus, theoloog Bonaventura (†1274) en Bernardus [\[303\]](#).

Ten slotte zijn er nog twee overgeleverde Latijnse handschriften met eigendomsmerk van Herne die dateren uit de tweede helft van de 14de eeuw maar die niet meteen in verband te brengen zijn met de genoemde producenten van Middelnederlandse teksten. Het eerste is bewaard in Antwerpen SB B. 417 en bevat het *Liber miraculorum Beate Virginis Mariae*, de *Legenda Sancti Hugonis* over St.-Hugo, bisschop van Lincoln (†1200) en een rijmtekst over Maria (*Rigma in laudes B.V. Mariae*) [\[304\]](#). Een tweede anonieme getuige van de Hernse scriptoriumactiviteiten stamt uit het einde van de 14de eeuw. Het is bewaard in Brussel KB 4929-32 en bevat onder meer *De divinis moribus*, een traktaat van Thomas van Aquino en een tekst over Gregorius van Nazianze (†390), bisschop van Constantinopel [\[305\]](#).

Na deze noodzakelijk opsomminging maken we in wat volgt enkele vaststellingen betreffende de producenten en de typologie van hun producten.

B. Samenvatting

De groep producenten uit het veertiende-eeuws scriptorium werden hierboven omschreven als een georganiseerd werkcollectief gespecialiseerd in

Middel nederlandse teksten. Toch werd reeds duidelijk dat dit collectief niet bestond uit gelijke werkkrachten.

Vooreerst valt op dat niet alle kopiïsten even productief waren. De Tweede Partiekopiïst en de Necrologium-kopiïst waren bijzonder druk in de weer met het kopiëren van teksten, terwijl er van andere bewoners, zoals Herne-hand 10 en 13, slechts één afschrift bekend is.

Een tweede vaststelling is dat de kopiïsten zowel Latijnse als Middel nederlandse teksten kopieerden. Zo was de Necrologium-kopiïst betrokken bij de productie van drie Latijnse codices (een necrologium KB 21536-40, een antifonarium Parijs BA 1124 en een kapittelhandschrift KB 349-98) en bij de aanleg van vijf Middel nederlandse handschriften (KB 1805-08, 2485, 2849-51, 3093-95 en Wenen ÖNB SN 12.857). Zijn bijdrage ging van kopiëren over rubriceren, corrigeren en het aanbrengen van initialen en muzieknotatie tot zelfs marginale vertalingen. Al even veelzijdig was Gerard van Santen. De kroniek vermeldt hem immers niet enkel als uitstekend kopiïst, maar tevens als bijbelcorrector en kenner van het Grieks, Latijn en Hebreeuws. Hij is bovendien de enige gekende Hernse auteur uit de veertiende eeuw.

Een derde interessante observatie met betrekking tot de Hernse producenten is dat op grote schaal werd samengewerkt – dit ondanks de beslotenheid van de cel. Dit vormt het bewijs dat de Hernse Kartuziers op een zeer efficiënte manier omgingen met hun drang naar afzondering en hun liefde voor het boek.

We constateerden reeds dat het scriptorium van Herne in de tweede helft van de 14de eeuw baanbrekend werk verrichtte voor de geestelijke medioneerlandistiek in Vlaanderen. De opsomming van de producten uit de tweede helft van de 14de eeuw bevestigde deze vaststelling.

Uitgezonderd Brussel KB 1351-72, KB 2499-510, KB 4929-32, Antwerpen SB B. 417 en enkele administratieve teksten (o.a. het necrologium) zijn er uitsluitend Middel nederlandse teksten overgeleverd uit de Hernse schrijfcellen. Deze collectie Middel nederlandse teksten vertoont samen met de aanvulling Latijnse teksten bovendien een typisch Kartuzierkarakter. We zien de gebruikelijke bijbelboeken, kerkvaders (Augustinus, Bernardus en Gregorius) en de Regel van Benedictus.

Al even karakteristiek voor de Kartuzierproductie is de uitgebreide vertegenwoordiging van mystieke teksten. In de eerste plaats de vertegenwoordigers van de Brabantse mystiek, Jan van Ruusbroec met *Vanden gheesteliken tabernakel* en mystica Hadewijch (†1248) met haar Brieven, Mengeldichten, Strofische dichten en Visioenen. Daarnaast treffen we ook verschillende mystieke levensbeschrijvingen van Jezus' leven aan, namelijk het *Horologium* door de Duitse mysticus Heinrich Seuso (†1366), de *Sermo de vita et de passione domini Jesu Christi* door mysticus Eckbert von Schönau (12de eeuw) in zijn Middel nederlandse vertaling *Der minnen gaert* en de *Lignum Vitae* (Houte slevens) van Bonaventura. In dezelfde lijn als deze Christusdevotie liggen de Latijnse teksten die aanzetten tot een Maria-cultus uit

Antwerpen SB B. 417. We vinden trouwens een haast identieke interessesfeer terug in de vertalingen van de Bijbelvertaler (zie boven).

Niet-religieuze boeken blijven compleet afwezig en er behoren welgeteld twee teksten, overgeleverd in drie handschriften, tot de scholastieke traditie. We hebben het over de *Spiegel Historiael*, gebaseerd op de *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais, overgeleverd in Wenen ÖNB Cod. 13.708 en Gent UB 1374 en *De divinis moribus* van Thomas van Aquino uit Brussel KB 4929-32.

Wat het meest in het oog springt, is de afwezigheid van liturgische handschriften. Deze noodzakelijke boeken werden in de veertiende eeuw gegarandeerd gekopieerd, maar zijn – in tegenstelling tot verschillende andere belangrijke teksten – niet overgeleverd.

3.3.2. De periode 1400-1500

Voor deze periode zijn de kroniek van Beeltsens en Ammonius, de *Cronica domus Capellae*, en de aanvullingen hierop in de kroniek van Pede, de *Series Monachorum*, een uitzonderlijk nuttige bron gebleken. We geven een overzicht van de verschillende kopiïsten en auteurs die samen met hun gerealiseerde producten in de kroniek worden vermeld.

A. Kopiïsten

De eerste kopiïst die de kroniek noemt, is Pierre Brassart van Ath. Over hem is weinig geweten behalve dat hij omstreeks 1416 te Herne verbleef en dat hij er de traktaten *Liber de utili ac oportuna instutione sacramenti Eucharistie* van de invloedrijke kartoizer en ascetische auteur Henri van Goesfeld (†1410) en *Tractatus de instinctibus sive discretione spiritum* van de Duitse theoloog Henri van Vrimach (†1355) kopieerde [306]. Deze afschriften zijn nog steeds bewaard in KB 4971-73 [307].

Vervolgens vermeldt de kroniek de naam van Hendrik van Utrecht (†1433). Hij kopieerde een missaal voor het feest van Sint-Johannes en twee volumens met Bonaventura's mystieke *Vita Iesu Ludolphi* (Ludolphiaanse leven van Jezus) [308]. Hij was bovendien vicaris te Herne. Verder maken we kennis met Arnold Campenioen (†1440). Naast kopiïst was hij eveneens vicaris. Campenioen stond tevens bekend als een "*vir devotus et humilis, usque ad decrepitam senectutem vivens* [een devoot en menselijk man die een gezegende leeftijd bereikte]". Ook als kopiïst was hij niet de minste. Hij schreef vele mooie boeken: drie antifonaria voor het koor, een graduale, een kostbaar brevier voor de prior en de procurator, een psalterium, een diurnale en andere boeken bestemd voor de liturgie [309]. In het jaar 1441 stierf kopiïst Gisbert van Lederdam. Ervoor had hij Campenioen opgevolgd als vicaris en schreef hij het zomerdeel van een homiliarium (*partem aestivam homiliarii*), twee delen van een antifonarium (*unum antiphonarium in duobus voluminibus*) en "*alia multa*" [310].

Volgens de kroniek gaf Jan Peeters van Delft (†1449) verschillende boeken bij zijn intrede in het klooster van Herne. We kennen hem bovendien als de kopiist van de teksten *Expositiones super Pater noster, Ave Maria et Credo* en *Expositiones trium symbolorum*, waarbij verschillende auteurs aan bod komen. Deze teksten zijn bewaard in Brussel KB 14069-88. De volgende kopiist die de kroniek vermeldt, is Egidius de Bapaume. Hij was procurator van 1435 tot 1437 en stierf in 1454. Van zijn hand zijn verschillende waardevolle en mooie boeken, zowel in klein als groot formaat, waaronder boeken van de Thomas van Aquino, een missaal en drie gradualen. Hij zorgde bovendien voor de muzieknotities in een antifonarium[311]. In de Koninklijke Bibliotheek is zelfs nog een handschrift bewaard van de hand van de Bapaume dat de teksten *Narratio de initio ordinis Cisterciensis* en de *Collationes* van Cassianus bevat [312]. Vreemd genoeg worden juist deze twee teksten niet in de kroniek vermeld.

De aanvulling van Bruno Pede op de kroniek van Herne leert ons dat Raso Wiel (†1459) in 1451 een missaal kopieerde waarin de prior (Hendrik van Loen) op het titelblad een afbeelding van een kruisbeeld liet aanbrengen ter waarde van 24 solidos (stuivers)[313].

In 1463 stierf kopiist Arnold Biels van Diest. Hij kopieerde verschillende boeken waaronder de *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais in vier delen, het volledige *Pantheologia*, een summa van de dominicaan Raynerius van Pisa (†1348), het theologische traktaat *In Secundam Secundae* en een werk over de profeet Jesaja van Thomas van Aquino, en een niet nader bepaald werk over 'concordantia'[314].

Een uitstekend kopiist en boekbinder (*diligens in scribens et ligandis libris fuit*) was Jan Dierckx van Delft (†1475). Een andere Hernse monnik, Anton Moens (†1503), was alvorens hij te Kamerijk tot priester werd gewijd als kopiist actief (1457-1461). Hij stond bekend als schrijver van liturgische werken en als een zachtmoedig man, meegaand en stil (*mansuetus homo, lenis et tranquillus*)[315]. Op het einde van de vijftiende eeuw was Jan van Vlaanderen (†1505) actief. Hij transcribeerde een sermoen van een onbekende auteur dat met de pauselijke bulle *In Coena Domini* in het refectorium werd bewaard en twee kapittels van het *Liber Esdrae* uit de Vulgaatbijbel van Hiëronymus[316]. Een paar regels verder in de kroniek vinden we de naam van Judocus Van der Cleynen (†1504), afkomstig uit Geraardsbergen en jarenlang cantor in het Hernse koor. Hij transcribeerde verschillende boeken en kopieerde een sermoen over de verschijning van de Maagd Maria, een agenda voor het koor en andere werken [317]. Van Franciscus Welle (†1504), Livinus Zoet (†1526) en Michael van Kasselberg (†1528) is enkel geweten dat ze veel kopieerden, maar niet welke werken[318]. Johannes Pauli van Delft (†1508) staat vermeld als kopiist en boekbinder. Petrus Beerinx (†1501), Andre van Doornik (†1507), Jan Oors (†1510) en Jan Lelloe (†1525) ten slotte, waren kopiisten van werken van de kerkvaders en vrome literatuur[319]. Lelloe stond verder nog bekend als corrector en novicenmeester. Uit de 16de eeuw zijn nog verschillende kopiisten gekend. Deze schreven hetzelfde genre werken als hun collega's in de vorige eeuw. Een volledige opsomming van hun namen en hun werken

zou ons hier echter te ver leiden.

B. Auteurs

Van groot belang voor de reconstructie van het Hernse scriptorium in de Late Middeleeuwen is de interessante groep auteurs die de Hernse kartuis in de 15de eeuw rijk was. Ook deze komen uitgebreid aan bod in de kroniek en in de aanvullingen van Pede.

“Klein van gestalte maar groot in de letteren (*Vir admodum parvae staturae sed magnae valde litteraturae*)” is de mooie beschrijving van auteur Gerard Haghen van Breda door kroniek schrijver Beeltsens. Na waarschijnlijk eerst in Leuven te hebben afgestudeerd (1426), legde hij in 1429 zijn professie af in het Kartuizerklooster te Herne. Vermoedelijk leefde en werkte hij er als kopiist en auteur tot zijn dood in 1465. Pede vermeldt volgende geschriften van zijn hand: *Vita Domini nostri Jesu Christi* (in verzen), *De sacro altaris sacramento*, *Tractatus super Psalmum 67*, *De religiosorum professione*, *De septem horis canonicis*, *Regulae Carthusiensis stabilatio puerilis*, waarin op een breedvoerige wijze tegen een theologieprofessor wordt betoogd dat de Kartuizers statuten maar geen regel hebben en ten slotte *Beati misericordes*, een compilatie van bijbel- en kerkvaderteksten betreffende de “*misericordia*”[\[320\]](#). Deze laatste tekst is nog steeds bewaard in de versie van de autograaf van Gerard Haghen, Brussel KB 21852.[\[321\]](#)

De Aalstenaar Laurens van Musschezele (+1477) was vóór zijn intrede ca. 1433 in het Kartuizerklooster te Herne rector van de kapittelscholen in zijn geboortestad geweest. Hij stond als een begaafde spraakkunstenaar aangeschreven. Tussen 1437-1445 was hij prior[\[322\]](#) van Herne alwaar hij als vicaris in 1477 overleed. Uit een getuigenis van kopiist Joducus van der Cleynen over de indrukwekkende celbezoeken van Laurens van Musschezele blijkt zijn grote invloed en spirituele uitstraling over de Hernse monniken[\[323\]](#). Ook buiten het klooster was hij een zeer gezocht raadgever en geestelijk vader, onder meer voor Margareta van York.

Zijn voornaamste werk is het traktaat *De parvulo et agno*, ontstaan uit de devote oefeningen die in het koorofficie werden gehouden. Du Moustier omschrijft het als een moeilijk voorschrift voor de dagelijkse koorzang. Het is bewaard in Brussel KB 5628-37, mogelijk een autograaf, en in de Grande Chartreuse, n° D. I, 1020.[\[324\]](#) Verder schreef L. van Musschezele nog: *De amore silentii et solitudinis*, een geliefd kartuizeronderwerp, *De Divinis horis*[\[325\]](#), een weinig originele compilatie van Cisterciënzerlegenden om de monniken tot meer devotie in het koor aan te zetten, *De rosasea corona* en *Tractatus de sertulo seu rosariolo Domini nostri Jesu Christi*[\[326\]](#).

Van Musschezeles opvolger als prior, Hendrik van Loen (+1481), was eveneens bedrijvig als auteur. Reeds vóór zijn intrede had hij een opmerkelijke carrière te Leuven achter de rug. Hij behaalde als één van de eersten aan de pas in zijn

geboortestad opgerichte universiteit (°1425) de graad van magister artium en een baccaloreaat in de theologie. In 1437 werd hij universiteitsrector om vier jaar later zijn universitaire loopbaan op te geven en in te treden bij de Kartuziers te Herne, alwaar hij van 1445 tot 1456 als prior actief was. Volgens Pede bracht hij bij zijn intrede verschillende manuscripten mee uit Leuven, wat de monniken aanzette tot kopieer- en intellectuele arbeid[327]. Zelf was hij de auteur van enkele psalmencommentaren (*In psalmos Davidicos*, *Super duas psalterii quinquagenas* en *Super tertiam psalmodum*), een boek over de ethiek van Aristoteles (*In ethicorum Aristotelis libros*) en de *Sermones aperiens mysteria scripturarum*, over de mysterieuze, heilzame werking van het schrijven[328].

Willem Apse van Breda is de volgende grote auteur in dit rijtje. Hij studeerde in 1429 aan de universiteit van Leuven, profeste in 1430 in het klooster te Herne en was prior van Brugge tussen 1462-1465. Nadien keerde hij terug naar Herne en overleed er in 1471[329]. Pede vermeldt volgende geschriften van zijn hand: *Tractatus elegantissimus ad semper candidam coeli reginam*, een verhandeling in gebedsvorm gericht tot de onbevleete Koningin des Hemels; *Opusculum de vera pace*, opgedragen aan de Brugse Kartuzier Hugo van Wercouden (†1492); *Opus super genesim*; *Tractatus super oratione dominica* (in verzen), opgedragen aan de prior van de Kartuziers te Herne; *Psalterium et canticum canticorum*; *Speculum* over de naam van Maria; *De officio Marthae*, over het officie van de oversten als instructie voor geestelijke dochters, en zeer verzorgde *Epistolae*, waaronder een brief opgedragen aan Maria van Oss, abdis van de Birgittinessen te Dendermonde. Van geen enkel werk zijn er handschriften bewaard. Volgens Beeltsens was Apse naast een geleerd man ook een uitstekende boekbinder en bewerkte hij hout in de openlucht[330].

Met Gerard Haghen van Breda, Laurens van Musschezele, Hendrik van Loen en Willem Apse van Breda hebben we allicht de vier grootste Hernse auteurs uit de vijftiende eeuw opgesomd. Waren bovendien actief als auteur in deze eeuw: Jan van Wieze (†1488), Jan Knibber (†1473) en natuurlijk kroniekschrijver Arnold Beeltsens (†1490). Jan van Wieze was een deskundige in godgeleerdheid die in totaal slechts enkele jaren te Herne verbleef. Hij schreef een negental geestelijke traktaten: *De notitia Dei*, *De amore Dei*, *De honore Dei*, *De fide christiana*, *De sacramento altaris*, *De conceptione Sanctae Mariae*, *De natura et lapsu hominis*, *De repartitione lapsus* en *De gaudio hominis*[331].

Jan Knibber van Edingen schreef volgens Pede een prachtige brief aan zijn broer Nicasius, kloosterling van Groenendaal en omstreeks 1460 zielenherder van de reguliere kanunnikessenabdij Sint-Trudo bij Brugge[332]. De brief bevat lange geestelijke instructies over de plichten van de zielenherder en is bewaard in Parijs, bibliotheek Mazarine, nr. 1097 (III, 4318)[333].

Tot slot vermelden we nog Arnold Beeltsens. Zoals gezegd schreef hij het eerste deel

van de *Cronica domus Capellae*. Hoewel deze kroniek als kloosterhistoriografie inhoudelijk en stilistisch duidelijk haar beperkingen kent, mag niet vergeten worden dat ze tot op de dag van vandaag fungeert als dé belangrijkste bron voor de vroegste geschiedenis van het Hernse klooster[334].

C. Overige scriptoriumactiviteiten

De scriptoriumactiviteiten uit de 15de eeuw beperkten zich niet tot de in de Hernse kronieken vermelde kopiïsten en auteurs. De herziening van de eerste kroniek van het Kartuizerklooster Scheut, het *Liber Foundationes*, toont immers aan dat er in de 15de eeuw te Herne ook voor de buitenwereld werd geschreven. Op vraag van het klooster te Scheut, dat werd opgericht vanuit Herne, schreef Gerard Van den Brielle omstreeks 1457 te Herne een vierdelige bijbel[335]. Over de kopiïst Van den Brielle is verder niets geweten. Hij staat niet vermeld in de kroniek van Herne. Hem identificeren met Gerard Haghen van Breda, hiervoor een uitstekend kopiïst en auteur genoemd, is een mogelijkheid. Zijn Hollandse afkomst, zijn voornaam Gerard en de tijdsperiode – Haghen stierf in 1465 – pleiten in het voordeel. Het achterlaten van een titulatuur (o.a. *monachus, frater, dominus*) bij de vermelding van 'Gerardo Brilis' vormt dan weer een tegenargument.

Onder het prioraat van Jan van Etterbeke (van 1495 tot zijn sterfdatum 1500) vond er zich een omgekeerde transactie plaats, namelijk vanuit de buitenwereld naar Herne toe. Van Etterbeke liet uit de naburige Benedictijnerabdij van Saint-Ghislain twee monniken overkomen om de broeders te Herne in kalligrafie, te onderrichten[336]. Voor hun komst is slechts één Hernse Kartuizer gekend die als miniaturist de Hernse handschriften van fraaie kapitalen voorzag, namelijk Judocus Hinckaert. Hij was weliswaar overwegend actief in de 16de eeuw (van 1592 tot zijn dood in 1556)[337]. Verder zijn nog twee anonieme getuigen van de schrijfactiviteiten in de Hernse kartuis van de 15de eeuw bewaard. In 1433 werd een traktaat gekopieerd van Hendrik van Goesfeld over de geloften van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid (*de tribus votis*), samen met de *Sermones decem de decem praeceptis decalogi* van ascetisch schrijver en Kartuizer Gerard van Schiedam (+1442) over tien geboden die model stonden voor de levenswandel van de leken. Beide teksten zijn bewaard in handschrift KB 5029-30.[338] Een tweede handschrift dat uit de 15de eeuw stamt en meer dan waarschijnlijk in Herne werd gekopieerd, bevat het Commentaar op de Brieven van Paulus door de heilige Bruno (+1101), oprichter van de Kartuizerorde. Het is bewaard in Brussel KB 158.[339]

Tot slot vermelden we nog de administratieve producten uit het Hernse scriptorium van de 15de eeuw. Naast de obituaria in Parijs BA 1124 en een tweedelig cartularium (zie noot 342) zijn de belangrijkste overlevering van de Hernse administratie de rekeningen van de prior die tussen 1483 en 1492 werden bijgehouden (zie onder, 3.4.2.).

D. Samenvatting en conclusie

De belangrijkste vaststelling die we over de Herne scriptoriumactiviteiten van de 15de eeuw kunnen maken, is het overweldigende karakter ervan. Een paar cijfers die tot de verbeelding spreken: in de door Beeltsens opgestelde monnikenlijst uit het jaar 1487 waren er van de 21 Kartuziers te Herne maar liefst 8 als kopiïst en 1 als auteur (Beeltsens zelf) actief[340]. In totaal kennen we uit de 15de eeuw de namen van 20 kopiïsten (21 met Gerard Van den Brielle), 7 auteurs en 1 miniaturist. Verschillenden onder hen waren bovendien uitstekende boekbinders. Van geen enkel Kartuizerklooster uit de Nederlanden van die eeuw is zo'n indrukwekkend aantal scriptoriumproducenten bij naam gekend. Rekenen we daar nog eens de twee Benedictijner kalligrafen uit Sain-Ghislain bij dan bekomen we een totaalaantal van 31 scriptoriumproducenten in het Herne Kartuizerklooster van de 15de eeuw!

Op de geproduceerde handschriften hebben we minder zicht. De verdwijning van vier boekenlijsten die bij de inventarisatie in 1782-1783 werden opgesteld, betekent zonder meer een gemis voor ons onderzoek[341]. Het lijdt – gezien de talrijke kopiïsten – echter geen twijfel dat er een groot aantal handschriften werd vervaardigd in de 15de eeuw. Dit mag, zeker in een tijd van opkomend humanisme en de verbreiding van de boekdrukkunst sinds 1480, niet onderschat worden.

Een tweede vaststelling is dat verschillende eminente persoonlijkheiden uit de 15de eeuw – in het bijzonder Laurens van Musschezele en Hendrik van Loen – de kartuis van Herne hebben gekozen om er een vroom leven te leiden én hun kennis door te geven in hun geschriften. Verschillende 15de eeuwse auteurs en kopiïsten hadden zelfs een universitair diploma op zak.

De typologie van de 15de eeuwse Herne-handschriften is weinig verrassend. In vergelijking met de 14de eeuw zijn er twee markante verschillen. Ten eerste is er geen spoor van Middelnederlandse teksten. Een vreemde vaststelling daar we in de vorige eeuw spraken van een werkcollectief Middelnederlandse teksten[342]. Een tweede onderscheid is dat we voor de 15de eeuw kennis hebben van een groot aantal liturgische werken dat in Herne werd gekopieerd. De kroniek vermeldt verschillende antifonaria, enkele sermoenen, gradualen en één brevier, twee psalteria, één diurnale en één homiliarium.

Verder komen naast de vanzelfsprekende werken van kerkvaders Hiëronymus (*Liber Esdrae*) en Cassianus (*Collationes*) ook mystieke traktaten van ordegenoten als Hendrik van Goesfeld en Gerard van Schiedam voor. Deze typisch geestelijke thematiek die de Kartuizer moest aanzetten tot devotie en ascese, vormt ook het hoofdonderwerp van het oeuvre van de Herne-auteurs. Hun talrijke traktaten en sermoenen zijn dan ook opgevat als gebedsoefeningen voor ascese en contemplatie (cfr. *De parvulo et agno* van Laurens van Musschezele) of zetten aan tot Christus- of Mariadevotie (cfr. *Vita Domini nostri Jesu Christi* van Gerard Haghen)[343].

Iets minder vanzelfsprekend zijn de paar gekopieerde werken van scholastieke

auteurs als Thomas van Aquino, Vincent van Beauvais en Raynerius van Pisa. Helemaal uniek voor de op mystieke theologie gefixeerde Kartuziers is de vijftiende-eeuwse kroniek van Beeltsens.

We mogen concluderen dat in de cellen van het 15de eeuwse Hernse Kartuizerklooster de literaire activiteiten een heel belangrijke rol hebben gespeeld. Waar in de vorige eeuw nog sprake was van een werkcollectief dat gedragen werd door een paar voortrekkers van de Middelnederlandse taal – denk maar aan de Tweede Partie-kopiist en de bijbelvertaler – mag voor de 15de eeuw gerust gesproken worden van een algemene interesse en liefde voor het boek. Het overweldigende kopiistenkorps, de keuze voor het Latijn en de compositie van een groot aantal mystieke werken in de 15de eeuw verraden duidelijk een conservatieve reflex naar oude Kartuizerobservaties als de literair-apostolische taak, eruditie, contemplatie en vroomheid.

3.4. Artistieke vormgeving

3.4.1. Van het scriptorium over de kloosterbibliotheek naar het archief

In tegenstelling tot de namen van de 15de-eeuwse scriptoriumproducenten is het aantal overgeleverde handschriften uit deze periode ondermaats. Na de inventarisatie en de samenstelling van de boekenlijsten in 1782-1783 werd een groot deel van de 850 boeken naar Brussel getransporteerd om er verkocht te worden. Een gering aantal kwam in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel terecht.

Volgens onze reconstructie zijn uit de 15de eeuw slechts zes handschriften bewaard die volledig in Herne werden geproduceerd – behalve het 15de-eeuws obituarium de administratieve handschriften hier niet meegerekend[344]. Hiervan vermeldt KB 7215-16 de naam van kopiist Egidius de Bapaume als afschrijver en KB 4971-73 deze van Pierre Brassart. Er zijn bovendien enkele handschriften bewaard die door monniken in de 15de eeuw werden meegebracht bij hun intrede te Herne. De Koninklijke Bibliotheek bevat zo nog drie handschriften die door Hendrik van Loen werden geschonken en één dat Jan Knibber gaf[345]. Volgens de kroniek schonken ook Jan Peeters van Delft en Frederik Brandt bij hun intrede verschillende boeken [346]. Eén van de handschriften die Jan Peeters schonk en deels kopieerde, is nog steeds bewaard in Brussel KB 14069-88.

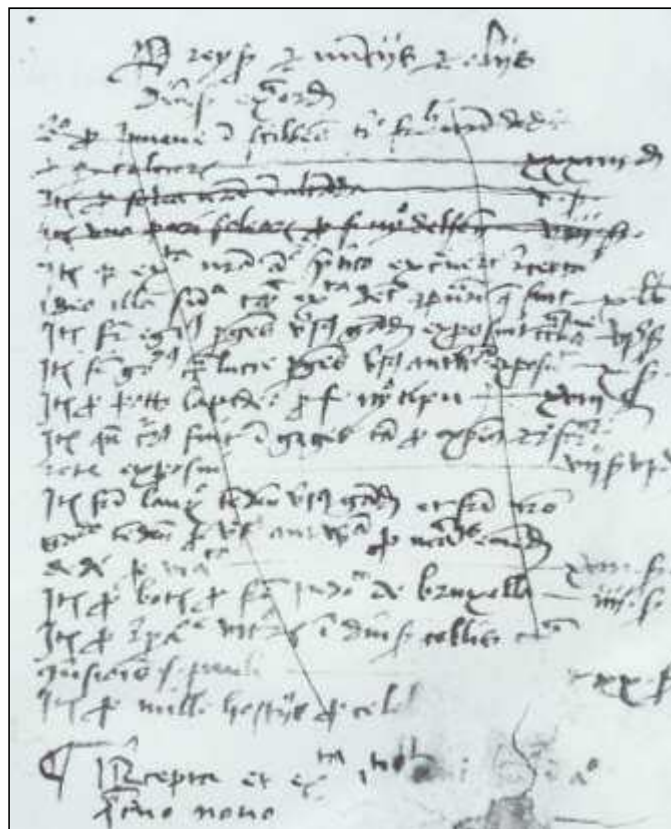
Uit de 14de eeuw zijn nog verschillende Hernse producten bewaard[347]. Ze kwamen in de 14de en 15de eeuw vooral in Rooklooster terecht en kenden hun eindbestemming voornamelijk in de Brusselse Koninklijke Bibliotheek (KB 1351-72, 1805-08, 2499-510, 2849-51, 2877-78, 2905-09, 3091, 3093-95 en 21536-40). Twee in Brussel bewaarde handschriften behoorden ervoor tot de Benedictinessenconvent Vorst (KB 394-98 en KB 2458). Verder zijn drie handschriften bewaard in de Österreichische Nationalbibliothek te Wenen (ÖNB Cod. 13.708, SN 65 en SN 12.857), één in de

Bibliothèque de l’Arsenal te Parijs (BA 1124)[348] en nog één in de Universiteitsbibliotheek te Gent (UB 1374). Uit de bibliotheek van Herne zijn slechts twee handschriften overgeleverd, nu bewaard in Brussel KB 4929-32 en Antwerpen SB B. 417.

Over twee eeuwen gezien is de overlevering van Hernse handschriften uit de Late Middeleeuwen teleurstellend beperkt vergeleken met de grootschalige kopieeractiviteiten uit deze periode. Dit heeft natuurlijk zijn gevolgen voor onze bespreking van de artistieke vormgeving van deze handschriften. We zijn genoodzaakt ons te beperken tot de ons beschikbare informatie. Voor de 15de eeuw zal het dan ook onmogelijk zijn een representatief beeld te scheppen van de toenmalig artistieke vormgeving der handschriften.

3.4.2. Codicologische benadering

Een interessante bron zijn de rekeningen voor de aankoop van materiaal voor de scriptoriumactiviteiten van prior Jasper vander Stoct uit de jaren 1483-1492, bewaard in het RA te Leuven, Brabants kerkarchief nr. 20430². Deze zijn overwegend in het Latijn geschreven met hier en daar ook een Middelnederlandse formulering. De tekst is in een vrij slordig vlugschrift geschreven en bevat veel afkortingen en doorhalingen wat de transcriptie niet heeft bevorderd ([afb. 24](#)).

Afbeelding 24: voorbeeld van een rekening (pagina 52)

Toch hebben we ons een beeld kunnen vormen van de aankopen en uitgaven die werden verricht. Naast de vele aalmoezen voor armen (*elemoses pauperibus*) en verschillende bedragen aan schuldeisers vermelden de rekeningen vooral de aankopen van allerlei soorten voedingsmiddelen (vissen, fruit, brood, boter, melk, olijven, tarwe, graan, rogge, wijn, zout en galnoten), houten schoenen, zeep, vazen, transport van goederen, enz.

Belangrijk voor de codicologische benadering van de handschriften zijn de vele uitgaven met wisselende bedragen aan vellen perkament en leer, zeemvellen en dierenvellen. Eén rekening vermeldt zelfs de aankoop van "*corregia papira*" of rein papier. De aankopen van kalk voor de bereiding van het perkament waren eveneens een frequente gebeurtenis. Ten slotte geven we nog mee dat ten tijde van Jasper vander Stoct waarschijnlijk ook betaald werd voor het inbinden van boeken. Eén rekening heeft immers aan dat een bedrag moest worden geschonken aan een boekbinder (*per ligatore*).

Voor de overige codicologische kenmerken van de Hernse handschriften baseren we ons op de overgeleverde handschriften zelf. Het formaat van deze handschriften valt op door haar beperkte omvang. Het overgrote deel van de overgeleverde handschriften is zelfs kleiner dan een huidig pocketboek (ca. 19 cm.). Enkel KB 394-98, een codex die bestemd was voor de Benedictinessen van Vorst, Parijs BA 1124 met de twee 15de-eeuwse obituaria en Brussel KB 158 meten hoger dan 30 centimeter. Het kleinste Herne-handschrift is slechts 10,3 cm. hoog (KB 3091).

Uitgezonderd het vijftiende-eeuwse handschrift KB 4971-73 dat uit perkament én papier is vervaardigd, was de basisstof voor de overgeleverde handschriften perkament. Dit was vaak van inferieure kwaliteit, getuige de uitsparingen of verkleuringen als gevolg van de oneffenheden aan de randen van de huid (vb. Gent UB 1374). De meeste vellen werden - na te zijn gesneden, schoongemaakt en geschuurd - gevouwen in katernen van vier of vijf bifolia (*quaterniones* of *quiniones*). Wenen ÖNB SN 12.857 bestaat uit erg ongebruikelijk dikke katernen van zeven en acht dubbelbladen. De liniëring van de Middelnederlands handschriften gebeurde uitsluitend met loodstift.

De schrijfstijl van de Middelnederlandse codices betreft een *textualis* in zijn verschillende uitvoeringen, *formata*, *libraria* en *currens*. De meeste kopiïsten gebruikten een redelijk goed verzorgde *textualis*. Het schrift van de Tweede Partiekopiïst was een *textualis* van matige kwaliteit met veel afkortingen. De Necrologiumkopiïst kon verschillende schrijfstijlen aan: van een verzorgde *textualis formata* (Brussel KB 2485, *afb. 25, zie onder*) tot een zeer onzuivere *textualis* die veel wegheeft van een *cursiva* (Wenen ÖNB SN 12.858). De obituaria uit de 15de eeuw (Parijs BA 1124) zijn geschreven in een *hybrida*, een soort tussensoort die in de Nederlanden pas na ca. 1425 werd gebruikt[349].

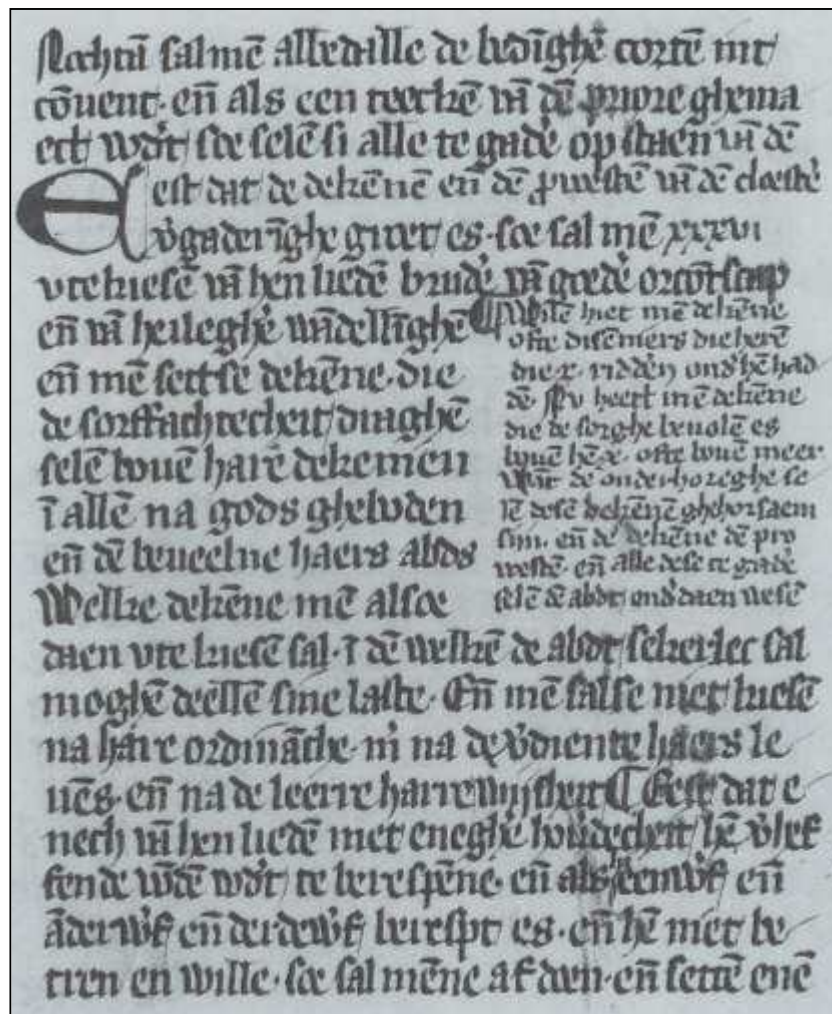
Enkel KB 2485, 2877-78 en 158 zijn nog voorzien van hun oorspronkelijke boekband. Opmerkelijke kenmerken aan de band van KB 2485 zijn het gebruik van blank leer, de omvlochten kapitalen en de riemsluiting. Bij 2877-78 vallen de blindstempelingen met "*godefridus scriptor me fecit*" op beide platten op[350]. KB 158 bevat resten van koperen sloten. De overige handschriften kennen ofwel een moderne boekband ofwel een 15de-eeuwse bruine leren band met strijkijzerlijnen en blindstempelingen. Naar de gewoonte van de streek lagen de Hernse handschriften meer dan waarschijnlijk op hun achterplat[351].

3.4.3. Decoratieve benadering

De strengheid die de Kartuziers in hun dagelijks leven vooropstelden, uitte zich ook in hun handschriften. Principes als eenzaamheid, armoede, afzondering en vroomheid vertaalden zich in de soberheid van hun afschriften.

De eenvoud van de Middelnederlandse Hernse teksten mag dus allerminst verbazen (*afb. 25*). Typerend is de eerste vermelding in de kroniek van een miniaturist, Jodocus Hinckaert, pas in het jaar 1492. Ook de komst van twee leermeesters en specialisten inzake kalligrafie en versiering van handschriften op het einde van de 15de eeuw toont aan dat de Hernse kopiïsten van "*artem pulchre scribendi* [de kunst van het schoon schrijven]" weinig kaas hadden gegeten[352].

De versiering van de overgeleverde Hernse handschriften was zoals gezegd navenant. Enkel het rubriceren was een algemeen gebruik bij de productie van de Middelnederlandse handschriften. Dit bestond doorgaans uit het aanbrengen van de rubrieken, de initialen en de lombarden in rode inkt. Het 14de-eeuwse handschrift Antwerpen SB B. 417 en het 15de-eeuwse handschrift KB 7215-16 bezitten naast rode ook blauwe initialen. Wat naar esthetische normen nog het meest "in het oog springt" zijn de twee initialen met penwerk te vinden in KB 394-98, f. 77r, en KB 2877-78, f. 1r. De totale afwezigheid van gehistorieerde initialen en miniaturen ten slotte, beklemtoont nogmaals de drastische weigering van decoratie bij de Hernse Kartuziers.

Afbeelding 25: Typisch sober Kartuizerschrift, Brussel KB 2485, f. 31r. Oudst bewaarde afschrift van Regula Benedicti in de vertaling van de Bijbelvertaler, gekopieerd door Necrologium-kopiïst in verzorgde textualis (glossen in textualis libraria).

3.5. Getuigenissen uit het scriptorium

In dit hoofdstuk bundelen we de meest interessante en voelbare gegevens met betrekking tot de Hernse scriptoriumactiviteiten. Aldus proberen we een beeld te krijgen van de motivering, bekommernissen en werkomstandigheden van de kopiïst. Jammer genoeg is over dit boeiende aspect heel weinig informatie overgeleverd.

Dat het kopiëren van handschriften een zware maar nobele taak was, werd reeds vele malen benadrukt. Vaak werden monniken dan ook beloond voor hun arbeid, zo ook in Herne. Kopiïst Antonius Moens kopieerde vele liturgische werken en werd voor zijn ijverige arbeid verschillende malen passend beloond met een extra portie voedsel en wijn:

“Et propter assiduos scriptitandi labores suos habuit gratiam tam in cibo quam in vino frequenter”. [353]

Prior Laurens van Musschezele liet zijn broeders degelijker voedsel verschaffen opdat ze met des te meer lust en kracht zouden werken:

“Pitancias fratrum et portiones bonas volebat esse et competentes, ut eo robustius ferventiusque laborarent meliusque valerent”.[\[354\]](#)

In een vierregelig versje uit de eerste helft van de 15de eeuw – overgeleverd in KB 14069-88, f. 28v. – zingt de Hernse kopiïst Jan Peeters de lof over het schrijven. Hij weet dat degenen die schrijven, en dus uitstekend zien, dicht bij God leven. Peeters is zich bovendien bewust van de ijdelheid die de kopiïst, als mens van vlees en bloed, niet vreemd was. Hij verheerlijkt dan ook het moment waarop een tekst volledig is afgeschreven, omdat vanaf dan het werk geprezen kan worden. Om diezelfde reden vergelijkt Peeters het begin van het kopieerwerk met sterven:

*Hic qui me scripsit cum Christo vivere gliscit,
Lauda scriptorem donec videris meliorem.
Laus est finire, pudor est incepta perire,
Laus in fine datur quia res a fine probatur.*[\[355\]](#)

De *Sermones aperiens mysteria scripturarum* van auteur en prior Hendrik van Loen openbaarde niet enkel het mysterie van het schrijven, maar moest bovendien de monniken aanzetten tot meer ijver, hen bevrijden van vergetelheid en beter onderlegde scribenten van hen maken[\[356\]](#).

De uit Herne overgeleverde handschriften dragen allen een eigendomsmerk. Verschillende 14de-eeuwse Middelnederlandse codices vermelden de naam van Rooklooster als eigenaar. Deze uit de 15de-eeuw hebben een Herns eigendomsmerk. We gaven reeds aan dat deze bezittersmerken de trots van de eigenaar en de waarde van het boek moesten onderstrepen, maar ook de dieven ervan moesten weerhouden te stelen. Verder konden ze ook dienen als oproep om voor de kopiïst te bidden (*orate pro eo*). De twee Hernse handschriften, waarvan we de kopiïst bij naam kennen, dragen namelijk zo'n eigendomsmerk[\[357\]](#).

De enkele getuigenissen over de Hernse scriptoriumactiviteiten bevestigen het beeld dat we in ons Deel 1 hebben geschetst. Schrijven was een danig zware arbeid dat beloningen voor het werk van de kopiïst niet uitbleven. Het einde van een afschrift betekende bijgevolg een zucht van verlichting, eens te meer daar de kopiïst zich aan lof op zijn werk en gebeden voor zichzelf kon gaan verwachten. De kostbare handschriften werden dan ook niet van een eigendomsmerk ontzien. Schrijven had bovendien een diepere spirituele betekenis daar men meende hierdoor dichter bij God

te leven.

BESLUIT

Alvorens de bekomen resultaten in een comparatief kader op te nemen, zetten we deze nog eens bondig en overzichtelijk op een rij.

Uit de beschikbare informatie is alvast gebleken dat de Cisterciënzers van Ter Doest en de Kartuziers te Herne in de Late Middeleeuwen op zijn minst gezegd noemenswaardige literaire scriptoriumactiviteiten hebben verricht.

Ter Doest was als dochterabdij van Ten Duinen vanaf haar stichting ingeschakeld in een literair netwerk. Er werden bovendien reeds van in den beginne boeken afgeschreven. De grootste bloeiperiode van het scriptorium lag – parallel met de algemene bloei – in de dertiende eeuw. De verschillende handschriften die uit het scriptorium zijn overgeleverd komen typologisch sterk overeen met de algemene Cisterciënzerinteresse en vallen bij wijlen op door hun esthetische afwerking.

Herne kende als Kartuizerklooster eveneens een grootschalige boekenproductie. Uit onze reconstructie is duidelijk gebleken dat dit scriptorium een evolutie kende waarbij de veertiende eeuw gekenmerkt werd door een werkcollectief dat gespecialiseerd was in de productie van Middelnederlandse teksten en de vijftiende eeuw overspoeld werd door verschillende scriptoriumproducenten van Latijnse teksten. Gezien de vele kopiïsten zijn in Herne vele handschriften gekopieerd. Uit de beperkte overlevering ervan is wel gebleken dat de Hernse Kartuizer wars stond tegenover allerhande artistieke uitspattingen.

Nu de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne kort zijn opgefrist, kunnen we overgaan tot een synthese waarbij de verschillende aspecten van de beide scriptoria in hun context zullen worden geplaatst en met elkaar zullen worden vergeleken.

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

[163] HUYGHEBAERT, N., "L'abbaye de Ter Doest à Lissewege", in: *Monasticon Belge*, III: Province de Flandre Occidentale, vol. 2, pp. 321-322.

[164] DELVAUX, H., «Chartreuse de Herinnes», in: *Monasticon Belge*, dl. IV, Province de Brabant, p. 1429-1452.

[165] VAN DE PUTTE, F., *Inventaire des chartes, bulles pontificale, privilèges et documents divers de la Bibliothèque du Séminaire épiscopal de Bruges*.

[166] BEELTENS, A. en AMMONIUS, J., *Chronica domus Capellae Beatissimae semper Virginis Mariae Ordinis Cartusiensis, Diocesis Cameracensis, iuxta Angiam*, LAMALLE, E.

(ed.).

[167] VAN DE PUTTE, F. en CARTON, C., *Chronique de l'abbaye de Ter Doest*.

[168] De kroniek vermeldt dat 'Thosan' staat voor Toussaint. De Capella Thosan betekent dus de kapel voor alle heiligen. Thosan veranderde later in Doest.

[169] Zie VAN DE PUTTE, *Inventaire des chartes*.

[170] Dendooven schat de oppervlakte van de gronden van Ter Doest omstreeks 1200 rond de 4.000 ha, DENDOOVEN, L., *De abdij Ter Doest te Lissewege*, s.p.

[171] De kroniek van Ter Doest vermeldt dat onder Jan III Stefaan (1274-1279) verschillende *officinae* voor lekenbroeders werden gebouwd. Hiermee identificeerden verschillende auteurs de tiendenschuur. Meer waarschijnlijk werd de gotische schuur vroeger, ergens in het midden van de dertiende eeuw, gebouwd. DENDOOVEN, *Ter Doest*, s.p.

[172] VAN DE PUTTE, *Inventaire des chartes*.

[173] VAN DE PUTTE, *Inventaire des chartes*.

[174] DENDOOVEN, *Ter Doest*, s.p.

[175] DENDOOVEN, *Ter Doest*, s.p.

[176] VAN DE PUTTE en CARTON, *Chronique de l'abbaye de Ter Doest*.

[177] Nog volgens de kroniek was de kerk 123 meter lang en 68 meter breed, had het gebouw 3 beuken en was het gewelf ondersteund door 20 zuilen.

[178] Volgens G.I. Lieftinck heeft het er alle schijn van dat men in Ter Doest over een paar schrijfcellen beschikte voor het allernoodzakelijkste schrijfwerk (liturgische geschriften, lectuur voor de *Lectio Divina* en de administratie). De aanwezigheid van een 'echt atelier voor kalligrafisch werk' reeds op het einde van de 12de eeuw wordt door Lieftinck als onwaarschijnlijk geacht, daar kalligrafische werkstukken niet in Ter Doest werden geschreven maar enkel werden geschonken, LIEFTINCK, *De libri en scriptura*, pp. 26-27. In het volgende hoofdstuk zullen we echter zien dat Ter Doest wel degelijk in staat was deze handschriften te kopiëren, wat dan weer in het voordeel pleit van een grote scriptoriumruimte of atelier.

[179] LIEFTINCK, G.I., *De libri en scriptoria der Westvlaamse Cisterciënser-abdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12de en 13de eeuw en de betrekkingen tot het atelier van de kapittelschool van Sint-Donatiaan te Brugge*, 1953, 96 p.

[180] Dit weten we door het eigendomsmerk van St. 65 "*Liber sancte Marie Thosan si quis abstulerit anathema sit Ex dono domini hugonis canonici sancti donatiani*" en St. 71 "*Liber sancte Marie de Thosan, quem dedit dominus Hugo, canonicus sancti Donatiani*".

[181] Volgens N. Geirnaert staat het enkel vast dat de twee delen van St. 71 in de eerste helft van de 13de eeuw in Sint-Donaas werden ingebonden. A. Hoste meent, net als Lieftinck, dat ook St. 65 in Sint-Donaas is ingebonden. HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 52.

[182] HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 52.

[183] *Liber Sancte Marie de Thosan ex dono domini Joseph decani sancti Donationi in Brugis. si quis abstulerit vel folium deciderit. seu decurtaverit Anathema sit AMEN.*

[184] Het gaat hier over vier delen Augustinus' *Enarrationes in Psalmos* Gs. 16/196, 17/195, 18/194, 19/193; en verder nog St. 140-142, St. 400-401, Gs. 119/197 en St. 393.

[185] LIEFTINCK, *De librijen en scriptoria*, p. 17.

[186] BONDÉELLE-SOUCHIER, «Trésor des moines», pp. 69-70.

[187] ZALUSKA, *L' enluminure*, p. 63.

[188] In een onderzoek van Prof. R. De Keyser naar het individueel en collectief boekenbezit bij de kanunniken van het Sint-Donaaskapittel te Brugge zijn er slechts aanwijzingen voor een privé-bibliotheek vanaf 1350. A. Dewitte kon een bibliotheekslijst publiceren uit 1274, afkomstig uit Sint-Donaas en 136 nummers bevattend. Hij heeft verder door nauwkeurig archiefwerk de eerste scriptores van Sint-Donaas gevonden in 1251 en 1271; daarna ontbreekt ernstig materiaal tot 1354. HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 53.

[189] PREVENIER, W., *De oorkonden der graven van Vlaanderen: 1191-aanvang 1206*, I, p. 127.

[190] Uit de twaalfde eeuw stamt St. 184, geschonken door Hugo de Beer, deken van Sint-Donaas ("*Ex dono domini hugonis decani Brugensis. cognomento ursi*"). De andere schenkingen komen uit de volle 13^e eeuw: Gs. 1/2, geschonken door Franco van Maldegem, proost van Sint-Donaas ("*Domini franconis de maldeghem prepositi S Donatiani in Brugis*"); St. 43 en 45, het eerste geschonken door de machtige proost Willem van Henegouwen ("*Ex dono domini Willelmi prepositi sancti donatani in brugis*"), het tweede door grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij van Spermalie, Egidius van Bredene ("*Ex dono domini egidii de spaermaelgen prepositi sancti petri duacensis canonici beati donaciani brugensis*"); St. 61, geschonken door Johannes Iodemaers, kanunnik en cantor van Sint-Donaas ("*Ex dono magistri iohannis dicti lodemare canonici et cantoris beati donatiani in brugis*"); St. 76, geschenk van Gerardus van Oostkamp ("*Ex doni [sic] domini gerardi de orscamp*"); Gs. 11/11 en waarschijnlijk ook St. 178 en 199 (doch is hier geen schenker vermeld), geschonken door Egidius Bonin, deken van Sint-Donaas (Gs. 11/11: "*Ex dono magistri egidij dicti bonin pie memorie decani sancti donatiani in brugis*").

[191] De aanwezigheid van eigendomsmerken in Ter Doest overtuigt Lieftinck in zijn mening dat de handschriften vóór en niet in Ter Doest werden vervaardigd (p. 45). Als we deze bewering echter doortrekken dan moeten we bij elk handschrift ons de vraag gaan stellen of het eigendomsmerk wel overeenkomt met de plaats van herkomst. Een volgens ons totaal verkeerde vraagstelling daar het eigendomsmerk meestal aangebracht wordt om de plaats van herkomst aan te duiden.

[192] Omdat St. 193 veel verwantschap vertoont met Troyes, Bibl. Munic. 1178, dat uit Clairvaux stamt, meent Lieftinck zelfs dat de legger van Clairvaux afkomstig kan geweest zijn, LIEFTINCK, *De librijen en scriptoria*, p. 41.

[193] Het handschrift moet volgens Lieftinck geschreven zijn tussen 1198 en 1216, LIEFTINCK, *De librijen en scriptoria*, p. 39.

[194] Voor de gelijkenissen zullen de leggers uit Ten Duinen verantwoordelijk zijn geweest. De vormelijke overeenkomsten liggen vooral in het schrift en de manier van liniëren.

[195] We hebben het hier over de acht handschriften die vóór 1257 – de dood van schenker Johannes Iodemaers (St. 61) – werden geschonken en die zeven verschillende schenkers van het Sint-Donatiaankapittel vermelden (St. 43, 61, 65, 71, 76, 78, 184 en Gs. 1/2)

[196] Zo zijn St. 43 en Gs.1/2 wellicht te Parijs geschreven. St. 43 omwille van zijn eenvoud die doet denken aan de stijl van de Parijse universiteiten, Gs. 12 te oordelen naar de inhoudstafel, waarin de boeken zijn gerangschikt volgens de Parijse volgorde. LIEFTINCK, *De librijen en scriptoria*, p. 29. Handschrift St. 57 (ca. 1210) is dan weer afkomstig uit een Engels scriptorium.

[197] HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 66.

[198] HUYGHEBAERT, N., Ter Doest ou l'Eeckhout, in: *Revue Bénédictine*, 78, pp. 310-318.

[199] Dit weten we dankzij een oorkonde uit 1291 waarin Gervasius zijn beslissing liet registreren en waarin alle door hem geschonken boeken werden opgesomd, VAN DE PUTTE, *Inventaire des chartes*, s.p.

[200] DEROLEZ, A., *Corpus Catalogorum Belgii. De middeleeuwse bibliotheekcatalogi der Zuiderlijke Nederlanden*, 1: Provincie West-Vlaanderen, pp. 86-87.

[201] Het gaat hier over handschriften St. 238, 239, 240 en 241, HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 24.

[202] Met 'bibliotheek' bedoelen we hier alle in de abdij aanwezige boeken. Verschillende handschriften werden immers buiten de bibliotheek bewaard: ze waren bestemd voor de eredienst in de kerk of voor de refterlezing.

[203] VANDAMME, L., en GEIRNAERT, N., "Cisterciënzerbibliotheken in het middeleeuwse Vlaanderen: handschriften uit de abdijen Ten Duinen, Ter Doest en Clairmarais", in: BUSINE, L., en VANDAMME, L., *Besloten wereld, open boeken: middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, s.p.

[204] Het Monasticon Belge houdt het bij 175 codices (150 St., 21 Gs. en 4 elders). A. Hoste meent er slechts 155 aan Ter Doest te mogen toeschrijven (125 St., 23 Gs. en 7 elders). Zie HUYGHEBAERT, N., "L'abbaye de Ter Doest à Lissewege", in: *Monasticon Belge*, III: Province de Flandre Occidentale, vol. 2, pp. 321-322 en HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p.21.

[205] Het geglosseerde Matteüsevangelie (ca. 1210, St. 57) dat Adam, monnik van Ter Doest, aan de abdijsbibliotheek afstond, is afkomstig uit een Engels scriptorium, VANDAMME en GEIRNAERT, "Cisterciënzerbibliotheken", s.p.

[206] Er is wel nog een handschrift bewaard van een voorname vriend uit de onmiddellijke omgeving van de aartsbisschop. Het betreft de fijnzinnige Jan van

Salisbury (+1176), wiens *Policraticus* in een handschrift voorkomt, geschreven te Parijs in 1326 en daar aangekocht door Jan vander Weyden (*Johannes de Pascuis*), monnik van Ter Doest. Dit *Policraticus* was opgedragen aan Salisbury's vriend Thomas Becket, HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 26.

[207] Het laatste deel hiervan is echter verloren gegaan. De eerste vier delen zijn alle bewaard in het Grootseminarie 16/196, 17/195, 18/194, 19/193)

[208] HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 16.

[209] Dit handschrift, gedateerd 1484, bevat een commentaar van Hiëronymus op de profeet Jesaja. De kopiïst, Anton De Deckere, is bij naam gekend door het eigendomsmerk. Opdrachtgever was abt Keddekin, onderaan op f. 2r geknielid voor zijn eigen wapenschild afgebeeld met zijn Renaissance-abtstaf tussen zijn gevouwen handen. Helemaal rechts van de abt is een monnik geknielid waarvan algemeen wordt verondersteld dat het kopiïst Anton zelf is (*zie afbeelding 14, bijlage nr. 4*).

Afbeelding 14: Abt Keddekin van Ter Doest met wapenschild, St. 35 (1484)

[210] Zie voor Clairmarais, COTTINEAU, *Répertoire*, col. 797-798.

[211] VANDAMME en GEIRNAERT, "Cisterciënzerbibliotheken", s.p.

[212] In dit uniek 15de-eeuws Missaal prijkt op f.9v weerom het wapen van abt Keddekin. Vermoedelijk liet de abt ook dit handschrift uitvoeren door Anton De Deckere.

[213] HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 25.

[214] VANDAMME en GEIRNAERT, "Cisterciënzerbibliotheken", s.p.

[215] Volgens Lieftinck gaat het om hoofse minnedichten, zie LIEFTINCK, G.I., Twee dertiende eeuwse minnedichten in een handschrift van Ter Doest, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, LXII, pp. 135-139.

[216] Sommigen schrijven dit gedicht toe aan een monnik uit Clairvaux. N. Huyghebaert beweert dat het door iemand van Ter Doest werd opgesteld. Men vindt hetzelfde gedicht bovendien nog terug in handschriften te Auxerre en Brussel, geschreven circa 1400, HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 23.

[217] Van de handschriften uit het scriptorium van Ter Doest vallen vooral de Psalmcommentaren van Augustinus op door hun groot formaat.

[218] In de 13de een 14de eeuw had men echter een zekere voorkeur voor katernen met een groter aantal dubbelbladen. Zo bestaat St. 251 uit katernen van zes

dubbelbladen. DEROLEZ, A., "De wereld van het middeleeuwse boek: een codicologische benadering", in: BUSINE, L., en VANDAMME, L., *Besloten wereld, open boeken: middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, s.p.

[219] Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 45.

[220] Ondanks het ontbreken van informatie wat betreft de precieze herkomst van dit handschrift (Ter Doest of Ten Duinen) mogen we hier aannemen dat dit 12de-eeuws handschrift in typische vroeg-Cisterciënzerstijl geen uitzondering was in de het scriptorium van Ter Doest en dat dus wel meerdere handschriften uit de vroege periode zich kenmerkten door deze sobere stijl.

[221] We kunnen dit mogelijkwijs beschouwen als een voorloper van het '*esprit cistercien*' waarover Zaluska het had (zie boven, Deel I). Volgens M. Smeyers en B. Cadron kan men duidelijk diverse handen onderscheiden in de vier volumes van deze codex: de verluchter die in de eerste twee delen met dekkende verf werkt, is niet dezelfde als degene die de initialen in penwerk uitvoert. In beide laatste volumes verschijnt nog een andere artiest. De door hem uitgevoerde aanvangsletters zijn nog soberder opgevat en het rankwerk vertoont een filigraanachtig karakter, SMEYERS, M., en CARDON, B., Vier eeuwen Vlaamse miniatuurkunst in handschriften uit het Grootseminarie te Brugge, in: A. DENAUX en E. VANDENBERGHE, *De Duinenabdij (1626-1796) en het Grootseminarie (1833-1983) te Brugge. Bewoners/ Gebouwen/ Kunstpatrimonium*, p. 141.

[222] Deze monsterachtige wezens worden bij voorkeur geschilderd met de horizontale randlijsten als basislijn. Ze tonen ons bij voorkeur de 'verkeerde wereld' en taferelen waarin maatschappij- en Kerkkritiek duidelijk tot uiting komt, maar ook scènes uit het dagelijks leven (St. 251 en Gs. 13/142 en 54/100). DEROLEZ, "Codicologische benadering", s.p.

[223] BEERNAERT, BUSINE e.a., *Open boeken*, p. 21.

[224] HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 48.

[225] Slechts één kunstenaar die niet afkomstig was uit Ter Doest is bij naam gekend. Het gaat om Willem de Predio (Willem van Acker), die verantwoordelijk was voor de verluchting van vier handschriften met de *Pantheologia* welke door abt Keddekin werden aangekocht (St. 238, 239, 240, 241). Een argument voor het toeschrijven van de verluchting van de handschriften van Ter Doest aan verluchters *extra muros* is dit allerm minst, daar deze handschriften immers volledig aangekocht werden en geen product zijn van het eigen scriptorium.

[226] Zo is deel drie van de Bijbel van Ter Doest (5/191) ondertekend met '*Hunc librum scripsit frater Henricus conversus beate Marie professus in thosam*'.
[227] Volgens A. De Poorter zou het woord 'scriptor' de Latijnse vorm van de familienaam De Schrijver kunnen voorstellen en wordt hier dus Hendrik de Schrijver bedoeld. Ons lijkt de vermelding van 'scriptor' vóór 'monachus' eerder een nadruk op de belangrijke functie die Henricus heeft bekleed in het scriptorium van Ter Doest. DE POORTER, A., Quelques notes sur l'obituaire de l'abbaye de Ter Doest, in: *Annales de la*

Société d' Emulation de Bruges, LXIV, p. 12.

[228] HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 66.

[229] Zie DE POORTER, A., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Publique de la Ville de Bruges*, p. 11 en HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, pp. 57-58.

[230] Hij beëindigde de *Vita Christi* van Ludolf van Saksen (Gs. 120/159) op 23 maart 1474 en op 11 juli 1481 schreef hij het tweede deel van *het Speculum Historiale* van Vincent van Beauvais (Gs. 160/4). Hij was vermoedelijk ook de kopiist van het handschrift Gs. 121/158 dat het derde en vierde deel van de *Vita Christi* bevat. HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 66.

[231] Het expliciet van dit handschrift luidt: «*explicit ordinarium Cisterciensium scriptum per fratrem Anthonium Rogiers professum in capella thosana*», VAN DEN GHEYN, J., *Catalogue des manuscrites de la Bibliothèque Royale*, VI, p. 176.

[232] De kopiist wilde een werk leveren waarin zijn persoonlijkheid niet tot uitdrukking kwam. Het afleveren van een goed product met keurig gevormde letters was belangrijker dan het ontwikkelen van een persoonlijk handschrift, MILIS, *Hemelse monniken*, p. 134.

[233] HOSTE, *De handschriften van Ter Doest*, p. 23.

[234] HUYGHEBAERT, «L'abbaye de Ter Doest», p. 342.

[235] Zie hiervoor VAN MIERLO, J., Een reeks valsche kronieken van Christophe Butkens, in: *Analecta Praemonstratensia*, II, pp. 60-81 en pp. 113-118.

[236] Dit werd overgenomen door DENDOOVEN, *Ter Doest*, s.p.: "Torfinn zou uit Scandinavië zijn gekomen alwaar hij de laatste helft van de dertiende eeuw bisschop was van de stad Hamar in Noorwegen. Het verhaal wil dat Torfinn na onenigheid met de landsedelen en de Kerk het land uit werd verbannen, schipbreuk leed bij de Vlaamse kust en in 1283 aankwam op Ter Doest waar hij op 8 januari 1284 stierf en begraven werd. De tragische levensloop van Torfinn werd vervolgens door Walter van Mude vastgelegd in een elegische lofzang over zijn leven".

[237] HUYGHEBAERT, «L'abbaye de Ter Doest», p. 322.

[238] GUIGO I, "Coutumes", XVIII 3-4.

[239] BEELTENS, A. en AMMONIUS, J., *Chronica domus Capellae Beatissimae semper Virginis Mariae Ordinis Cartusiensis, Diocesis Cameracensis, iuxta Angiam*, LAMALLE, E. (ed.), *Chronique de la chartreuse de la Chapelle à Hérinnes-lez-Enghien*

[240] SCHRIJE, *Prosopografische studie*, p. 59.

[241] Zie de 'Legende van de twee kloosters' in LAMALLE, *Chronique*, p. 10.

[242] LAMALLE, *Chronique*, pp. 23-24.

[243] Men zorgde ervoor dat deze gronden, door aankoop of ruil, in de nabijheid van het klooster lagen. Hierdoor kon het propositum van eenzaamheid beter gerespecteerd worden. SCHRIJE, *Prosopografische studie*, p. 67.

[244] *Anno Domini 1381 vel parum postea, propter guerras flandrenses quae duraverunt septem annis, conventus huius domus fugit Bruxellas*, LAMALLE, *Chronique*, p. 36 en *Credo quod quando conventus noster fugit Bruxellas, singularis*

amicus huius domus Ludovicus Anton per se vel per alios eos ibi sustentavit, LAMALLE, *Chronique*, p. 37 en *Item quemque fecimus transitum per Bruxellas semper habuimus hospitium apud eundem et aliae personae ordinis nostri propter affectum praecipuum quem habuit ad domum nostram, large ministrans necessaria corporis omnibus nobis*, LAMALLE, *Chronique*, p. 231.

[245] We volgen hier de indeling zoals voorgeschreven in LAMALLE, *Chronique*.

[246] Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. 1163, f. 67r (uitsnede).

[247] Voor een gelijkaardig voorbeeld van een Kartuizer schrijvend in zijn cel, zie *afb. 20, bijlage nr. 7*.

Afbeelding 20: Een Kartuizer, schrijvend in zijn cel

[248] De kroniek vermeldt immers de financiering van de cel voor de *sacrista* door Maria van Rethel, die mede aan de basis lag van de stichting van Herne: "*Haec [Maria] fuit magna benefactrix huius domus, nam curavit fieri cellam sacristae...*", LAMALLE,

Chronique, p. 29.

[249] Volgens het necrologium liet Joannes d'Arras 13 cellen bouwen. Verder werden volgens de kroniek onder het prioraat van Laurentius, onder wie een accuut tekort was aan cellen, en Arnoldus Kaerman respectievelijk vier cellen en één cel gebouwd. Ook Joannes van Montignies zou enkele cellen hebben gebouwd. LAMALLE, *Chronique*, p. 46.

[250] LAMALLE, *Chronique*, pp. 88-89.

[251] SCHRIJE, *Prosopografische studie*, p. 299.

[252] Zie STIENNON, «Chartreuse de Liège», p. 58; GUMBERT, "Over kartuizerbibliotheken", p. 167 en ook DE BACKER, C., Wat is er gebeurd met de boeken van de kartuize Monnikenhuizen bij Arnhem?, in: GRUIJS, A. (ed.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven*, pp. 27-36, waarin beweerd wordt dat boekenschenken (in de eerste plaats liturgische en de bijbel) door zowel andere kartuizen als benefactores, de eerste kern van het boekenbezit van de kartuize Monnikhuizen hebben gevormd.

[253] De Kartuziers legden van oudsher grote nadruk op ruim voldoende inkomsten uit bezit: geen klooster werd tot de orde toegelaten vóór de dotatie het levensonderhoud van het vereiste aantal monniken verzekerde; men wilde nooit afhankelijk zijn van inkomsten uit arbeid, en daarmee van de buitenwereld. GUMBERT, "Over Kartuizerbibliotheken", p. 163.

[254] LAMALLE, *Chronique*, p. 29

[255] LAMALLE, *Chronique*, p. 18

[256] LAMALLE, *Chronique*, p. 29

[257] Men verwachtte bijvoorbeeld dat de monniken in kwestie de weldoeners en hun familie in hun gebeden indachtig waren. SCHRIJE, *Prosopografische studie*, p. 102.

[258] KWAKKEL, *Die dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuziers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*.

[259] We verwijzen hier terug naar Deel I waarin we Kwakkels stelling over de laatmiddeleeuwse scriptoriumactiviteiten in vraag hebben gesteld.

[260] Rooklooster nam, na zes jaar als optrek voor kluizenaars te hebben gediend, in 1374 de Regel van Augustinus aan. Rooklooster werd een priorij gelegen in het Zoniënwoud, even buiten Brussel, nabij het dorp Oudergem. Zie vooral, «Prieuré du Rouge-Cloître, à Audenberghe», in: *Monasticon Belge*, IV: Province de Brabant, 4, pp. 1089-1115.

[261] Deze Middelnederlandse boekenlijst van omstreeks 1400 en overgeleverd uit Rooklooster is bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel, 1351-72, f. 1v.

[262] KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, pp. 13-53.

[263] De kopiïst wordt door Kwakkel genoemd naar zijn meest omvangrijke en bekendste afschrift, de Tweede Partij van de Spiegel historiael (Wenen ÖNB Cod. 13.708, f. 33r-205v).

[264] KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, pp. 55-86.

[265] Onder deze codicologische redenen verstaat Kwakkel de aanwijzingen dat twee kopiïsten binnen dezelfde productie-eenheid (= deel van een codex) het werk verdeelden. Zo gebeurde het bijvoorbeeld dat een tweetal dezelfde tekst overschreef of dat één van hen als corrector van de gekopieerde tekst van de andere optrad, KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, pp. 56-61.

[266] Deze naamgeving is gebaseerd op de paleografische identificatie dat de hand van *Der minnen gaert* in Brussel KB 3093-95 (een deel van een codex waaraan ook de Tweede Partie-kopiïst heeft gewerkt) dezelfde is als die van het necrologium van Herne in Brussel KB 21536-40.

[267] Het gaat hier over het necrologium van Herne (KB 21536-40), het oudste Middelnederlandse afschrift van de Regel van Benedictus (KB 2485) en een kapittelhandschrift van de Benedictinessen van Vorst (KB 394-98), KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, pp. 72-85.

[268] Voor het traditionele beeld van Hernse scriptoriumactiviteiten zie 3.1.3.: 'De overige scriptoriumactiviteiten 1350-1400'.

[269] KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, pp. 112-136.

[270] Een mooi voorbeeld van de onderlinge afspraken bij de productie van handschriften is een gemeenschappelijk correctieteken, door Kwakkel de 'correctie-d' genoemd. Bovendien geeft Kwakkel enkele aanwijzingen die erop zouden wijzen dat bij de werkverdeling rekening werd gehouden met de expertise van de individuele bewoner. Als dit inderdaad zo was dan mogen we spreken van het kopiïstencollectief als een goed geoliede machine, KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, pp. 121-136.

[271] Voor meer informatie over Gerard van Santen zie hoofdstuk 3.3.1.

[272] "*Deze drie daghen ofte die tijt dat deze religiose here bi ons luden was dochte ons alte cort, want elkerlic die met hem sprac oft bi hem was, mochts yet ghebetert werden*", DHOEVE, A., "Jan van Ruusbroec bij de kartuizers te Herne", in: *Oude land van Edingen en Omliggende*, VI, 1, pp. 1-12.

[273] Eén ervan bevindt zich te Brussel, KB 3416-24 en wordt gedateerd in 1461, het andere afschrift werd geschreven in 1480 en wordt bewaard in Gent, RUG 693, DHOEVE, "Jan van Ruusbroec", p. 11.

[274] O' SHERIDAN, M.P., "Une tentative malheureuse de Ruysbroeck", in: *Revue belge d'histoire*, I, pp. 120-122 en DHOEVE, "Jan van Ruusbroec", pp. 7-8.

[275] "*Ende hier bi heb ic, broeder Gheraert, vander sartroysen oerden van onser vrouwen huys ter capellen bi herne, ...*", DE VREESE, W., "Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec", in: *Het Belfort*, X, 2, p. 13.

[276] Voorheen werd door sommige auteurs beweerd dat 'broeder Gheraert' te identificeren was met Gerard Hagen van Breda (†1465) of met Gerard van Delft. Deze beide monniken leefden echter in de eerste helft van de 15de eeuw en kunnen dus onmogelijk het verblijf van Ruusbroec in Herne hebben meegemaakt. SCHRIJE, *Prosopografische studie*, p. 96.

[277] LAMALLE, *Chronique*, p. 26.

[278] In zijn proloog schrijft Gerard immers dat de bewoners van Herne verschillende teksten van Ruusbroec verwierven en kopieerden (*bewervet ende bescreven*): "*Ende alsoe wi twee ofte wi drie hem [Ruusbroec] besiden toespraken van desen boeken [werken van Ruusbroec], ende wi seiden dat wise al bewervet ende bescreven hadden, scheen hijs in sinen geest alsoe ledich staende van ydelre glorien, alsoe ofte hise nie ghemaect en hadde*, DE VREESE, "Bijdragen", p. 13.

[279] Voor meer informatie hierover zie, COUN, T., *De Middelnederlandse vertaling van de "Regula Sancti Benedicti"*, 2dln., Leuven, 1976. (Doctoraatsverhandeling).

[280] SCHRIJE, *Prosopografische studie*, p. 98

[281] DE BRUIN, C.C., *De Delftse Bijbel in het licht der Historie*, 1997.

[282] COUN, *Regula Sancti Benedicti*.

[283] K. Stoker en T. Verbije houden het bij Herne als de 'vermoedelijke verblijfplaats' van de Bijbelvertaler, STOOKER, K., en VERBIJE, T., *Collecties op orde: Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*, p. 248. K. Schije meent de bijbelvertaler in Herne te lokaliseren zonder hem evenwel met een (gekende) monnik van Herne te kunnen vereenzelvigen, SCHRIJE, *Prosopografische studie*, pp. 98-100. Kwakkel ten slotte neemt COUNS hypothese volledig als waar over, KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p. 73.

[284] We vermeldden reeds dat Lodewijk Thonis van 1381 tot ongeveer 1384 in een van zijn Brusselse huizen onderdak bood aan de Hernse kartuizers. Bovendien werden verschillende leden van zowel de familie Thonis als de familie Taye in de obituaria van Herne herdacht. In het oudst bewaarde obituarium van Herne (KB 21536-40) troffen we Inghelbert Taye en zijn vrouw (p. 35) en Hamelric Taye en zijn vrouw (p. 38) aan, VAN DEN GHEYN, J., «Note sur quelques manuscrits de la Chartreuse de Hérinnes-lez-Enghien conservés à la Bibliothèque royale de Bruxelles», in: *Annales du cercle archéologique d'Enghien*, VI, p. 35 en 38.

[285] Zie Brussel, KB 2485.

[286] KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p.40, SCHRIJE, *Prosopografische studie*, p. 99.

[287] KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p. 142.

[288] Er is slechts één handschrift bewaard dat voor een Brusselse opdrachtgever werd gekopieerd, namelijk Brussel KB 2485 dat in 1373 werd aangelegd voor Lodewijk Thonis. Verder maakt Kwakkel gewag van twee mogelijke Herne-handschriften, die uiteindelijk terecht kwamen in de bibliotheek van Rooklooster, maar waarvan duidelijk is dat ze in tweede instantie in het bezit waren van een Brusselse privé-bezitter (Brussel KB 2979 en Parijs BA 8224).

[289] Wat is Vlaanderen begot? Stoker verbije

[290] BEELTENS, A. en AMMONIUS, J., *Chronica domus Capellae Beatissimae semper Virginis Mariae Ordinis Cartusiensis, Diocesis Cameracensis, iuxta Angiam*.

[291] LAMALLE, *Chronique*, p. 26 en 27.

[292] S. Vanderputten kwam bij zijn kwantitatieve toepassing in de studie van Middeleeuwse kloosterhistoriografie (case-study, Herne) tot dezelfde vaststelling:

“Het wordt al snel duidelijk dat hij [Beeltsens] bijzonder weinig te vertellen heeft over de generaties die volgen op de stichting, en in zijn relaas wordt dan ook snel overgegaan tot de beschrijving van het verleden uit de laatste twee à drie generaties”, VANDERPUTTEN, S., “Kwantitatieve toepassing in de studie van kloosterhistoriografie. Een case-study voor de gemeenschappen Herne en Scheut in de vijftiende eeuw”, in: *Tweede studiedag Belgische kloostergeschiedenis. Algemeen Rijksarchief, 7 juni 2000. Akten*, pp. 103-124.

[293] De precieze migratie van de Hernse handschriften naar Rooklooster is nog niet volledig achterhaald. Kwakkel beweert dat verschillende lokale producten van de kartuis in de boekerij van de Brusselse handelaar Godevaert de Bloc lagen toen die in 1383 failliet ging en zijn eigendommen werden verworven door de regulieren van Rooklooster. Toch meent Kwakkel dat ook via andere wegen Hernse handschriften in Rooklooster terecht kwamen. KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p. 182.

[294] Zie LAMALLE, *Chronique*.

[295] «*Hic scripsit etiam originales libros de redditibus quos haec domus possidebat tunc temporis. Correxit etiam biblia et fuit egregius scriptor. Multos pulchros libros scripsit et etiam cantuales infirmarius huius domus habet duos libros eius manu conscriptos.*» en «*Ipse erat expertus in tribus linguis*», LAMALLE, *Chronique*, p. 26 en 27.

[296] De acht handschriften die de Tweede Partie-kopiist volledig of ten dele kopieerde zijn: Brussel KB 1805-08, 2849-51, 2905-09, 3093-95; Gent UB 1374; Wenen ÖNB Cod. 13.708, ÖNB SN 65, ÖNB SN 12.857. De gecorrigeerde handschriften, waarvan niet zeker is dat de hoofdtekst in Herne werd gekopieerd, zijn: Brussel KB 2979; Parijs BM 920 en Sint-Petersburg AW O 256. KWAKKEL, *Die Dietsch boeke*, p. 90.

[297] Het *Spiegel historiael* was oorspronkelijk van Jacob van Maerlant (†circa 1300), naar het voorbeeld van de *Speculum historiale*, een wereldgeschiedenis van de schepping tot ongeveer 1250, van Vincent van Beauvais. Philip Utenbroeken bewerkte de ‘Tweede Partie’ van het vijfdelige *Spiegel historiael* (1300) en Lodewijk van Velthem maakte de onvoltooide Vierde en Vijfde Partie van dit reuzenwerk af (1315-1316).

[298] KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p. 68.

[299] Het necrologium van Herne vormt het laatste deel (f. 191-221) van Brussel KB 21536-40 en is uitgegeven door VAN DEN GHEYN, “Note sur quelques manuscrits”, pp. 31-42. KB 21536-40 bevat naast het necrologium drie Latijnse teksten die werden aangelegd in de twaalfde eeuw: het *Martyrologium van Usuardus* (f. 1-102), de Brieven van Paulus (f. 103-165) en de Canonieke brieven (f. 166-190), zie KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p. 74.

[300] KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, pp. 115-117.

[301] VAN DEN GHEYN, J., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, II, pp. 150-151.

[302] VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, II, pp. 164-165.

[303] Zie voor de vertalingen van de Bijbelvertaler, HENDRICKX, F., *De kartuizers en hun klooster te Zelem*, pp. 249-251; KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, pp. 139-142; STOOKER en VERBIJE, *Collecties op orde*, pp. 249-254.

[304] DEMIL, A., *Catalogue des manuscrits des bibliothèques de Belgique*, V, Anvers, pp. 29-31.

[305] VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, II, p. 381.

[306] LAMALLE, *Chronique*, p. 21.

[307] Het colofon van dit handschrift gaat als volgt: «*Iste liber pertinet ad domum Capelle beatae Marie ordinis Cartusiensis prope Angiam, qui scriptus est manu fratris Petri Brassart de Ath*».VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, III, pp. 319-320.

[308] «*Circa idem tempus obiit dominus Henricus de Traiecto [Utrecht], monachus huius domus ac quondam vicarius qui scripsit missale ante sancte Ionnem et duo volumina vitae Iesu Ludolphi, qui fuit vir venerabilis vitae,*» LAMALLE, *Chronique*, p. 52.

[309] «*qui scripsit hic multos pulchros libros: id est tres magnos antiphonarios qui sunt antiquiores modo in choro; unum graduale, item breviarium preciosum prioris et etiam procuratoris ut puto, unum psalterium, unum diurnale, et alium parvum librum pro tempore diurno in ecclesia, et alia forte multa quae nos latent,*» LAMALLE, *Chronique*, p. 56.

[310] LAMALLE, *Chronique*, p. 56.

[311] «*Qui scripsit valde multos libros, praecipue paros et aliquos magnos, de libris sancti Thomae et missale unum et gradualia tria et notulavit unum magnum antiphonarium et alia quae mihi iam non constant*» , LAMALLE, *Chronique*, p. 60.

[312] KB 7215-16, VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, VI, p. 178.

[313] PEDE, B., *Series Monachorum*, p. 24.

[314] "*Iste circiter 40 annis in ordine fuit et scripsit multos libros, scilicet Speculum historiale quator voluminibus, Pantheologiam totam in uno volumine, concordantias maiores uno volumine, secundam secundae S. Thomae, Thomam super Isaiam*", LAMALLE, *Chronique*, p. 64.

[315] LAMALLE, *Chronique*, p. 112.

[316] «*Transcripsit autem sermonem quemdam incerti auctoris, qui solet in refectorio in Coena Domini, item libros Esdrae 1 et 2, et alia quaedam devota*», LAMALLE, *Chronique*, p. 95.

[317] «*Sciebat etiam bene scribere et aliquos relquit nobis libros sua manu transcriptos, sermonem de praesentatione beatae Mariae Virginis Christiparae in templo praesentatae, et agendam unam quae solet in choro haberi in usu, et alia quaedam devota*», LAMALLE, *Chronique*, pp. 95-96.

[318] LAMALLE, *Chronique*, p. 114 en 126.

[319] DELVAUX, H., «Chartreuse de Herinnes», in: *Monasticon Belge*, dl. IV, Province de Brabant, p. 1433.

[320] PEDE, *Series Monachorum*, p. 24: «*Scripsit praeter alia multa Vitam D.N. Iesu*

*Christi insigni rythmo, de Sacro quoque Sacramento altaris suaviter modulatus est, necnon et super Psalmo 67° qui incipit Exurgat Deus et dissipentur inimici eius, nobilem edidit tractatum. Porro et alium conscripsit librum quem vocant (inquit Dorlandus) Beati misericordes. Quin et Ionnes Bunderius affirmat illum de religiosorum professione nonnulla esse commentatum, necnon et septem horis canonicis quae manuscripta alibi adservari ait. Habemus in hac domo manuscriptum eis sive tractatum inscriptum Generalis ordinis D. Francisco quem vocant Stabilitationem puerilem, in quo defendit ordinem cartuseinsem contra illum rodentes». Zie LAMALLE, *Chronique*, p. 65.*

[321] VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, III, p. 366.

[322] Bij de Kartuziers vervangde de prior de functie van de abt.

[323] "*Sed quoties Pater Laurentius visitandi gratia veniebat ad me in cellam sermonibus suis et exhortationibus sic me erexit, stabilit et confortavit, ut posteaquam fuit in cella mea, per duas hebdomadas mihi gratiam Dei sentirem adesse. Eram siquidem pronior ad modestiam, proclivior ad pietam, promptior ad fraternam dilectionem, ferventior in precibus, subtilior in divinorum complationem, et in cunctis observationis ordinis publicis et privatis alacrior.*" LAMALLE, *Chronique*, pp. 96-97.

[324] DU MOUSTIER, B., "Het tractaat "De parvulo et agno" van de kartuizer Laurentius van Musschezele", in: *Ons Geestelijk Erf*, 26, pp. 203-211.

[325] Dit werkje is bewaard in Brussel, KB 5628-5637, f. 239-242, VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, III, p. 37.

[326] LAMALLE, *Chronique*, p. 119.

[327] PEDE, *Series Monachorum*, p. 29, in LAMALLE, *Chronique*, p. 144.

[328] Hierover meer in hoofdstuk 3.5.: 'Getuigenissen uit het scriptorium van Herne'.

[329] SCHRIJJE, *Prosopografische studie*, p. 137.

[330] "*Hic fuit vir magnae scientia et egregius librorum ligator atque operarius in aere et lignis,*" LAMALLE, *Chronique*, p. 68.

[331] PEDE, *Series Monachorum*, pp. 54-56.

[332] PEDE, *Series Monachorum*, p. 27,: "*Doctus erat ille vir, quod videre est ex pulcherrima epistola missa fratri suo D. Nicasio Knibber religioso Viridis Vallis facto pastori ad S. Trudonem prope Brugas, cuius copia est in libro manuscripto bibliothecae prioris in hac domo B. signato*".

[333] LAMALLE, *Chronique*, p. 72.

[334] Voor de inhoudelijke beperkingen, zie VANDERPUTTEN, "Kwantitatieve toepassing", pp. 103-124.

[335] "*Et postmodum in Augusto conventum fuit cum Gerardo Brilis qui scripsit in domo Capelle [Herne] ... quod scriberet bibliam nostram secundum conventionem tunc factam ut patet in registro prioris*", *Liber Foundationes*, f. 32, in: PIL, A., *Het middeleeuws scriptorium en de kloosterbibliotheek der kartuziers te Scheut bij Brussel*, p. 46.

[336] "*...ideo cum a priore nostro adducti fuissent duo monachi de monasterio S.*

gisleni scientes eleganter scribere, intra paucos dies didicit ab eis artem pulchre sribendi", LAMALLE, *Chronique*, p. 95.

[337] LAMALLE, *Chronique*, p. 110 en 143.

[338] VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, III, p. 320.

[339] We schrijven dit handschrift toe aan Herne omwille van het eigendomsmerk dat "*Carthusiae Capellae*" vermeldt. VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, I, p. 156.

[340] LAMALLE, *Chronique*, pp. 89-90.

[341] Vier verschillende lijsten van boeken die het klooster op het moment van de afschaffing in 1783 bezat zijn verdwenen. H. Delvaux heeft ze in de jaren '70 nochtans nog kunnen raadplegen voor zijn bijdrage over de Hernse kartuis in het Monasticon Belge. Na samenstelling bekwam hij een nieuwe lijst van 469 titels, verdeeld over 730 boeken. DELVAUX, «Chartreuse de Hérinnes», pp. 1432-1433. Volgens J. De Grauwe bevonden zich naar de inventaris onder Jozef II in 1782 en 1783 echter 850 boeken in Herne, waarvan verschillende op de cellen van de monniken. Voor een overzicht van de typologie van deze boeken, zie DE GRAUWE, J., *Historia Cartusiana Belgica*, p. 29.

[342] De kennis van het Middelnederlands ging echter niet verloren. Getuige hiervan het tweedelige cartularium dat opgesteld is in de 15de eeuw. Het eerste deel is bewaard in het R.A. Leuven, Brabants Kerkarchief 14.206⁶, en bevat honderd akten van 1212 tot 1436 die ingeleid zijn door een Middelnederlandse inhoudstafel, die op zijn beurt uitgegeven is door VAN DEN GHEYN, "Note sur quelques manuscrits", pp. 29-30. Het tweede deel van het cartularium wordt in de British Library bewaard onder het nummer 25056¹² en bevat in totaal 304 akten, gedateerd tussen 1309 en 1439, die naast het Frans en Latijn vooral in het Middelnederlands zijn geschreven.

[343] AXTERS, S., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. III: De Moderne Devotie*, pp. 212-214.

[344] Dit zijn KB 158 met de Commentaar op de Brieven van Paulus door Bruno de Kartuiser, KB 4971-73 met de traktaten van Henri van Goesveld en Henri van Vrimach, KB 5029-30 met het *Tractatus de tribus votis* van Van Goesveld en de *Sermones decem de decem praeceptis decalogi* van Gerard van Schiedam, KB 7215-16, met Cassianus' *Collationes* en *De ordine cisterciense*, KB 21852 met de autograaf van *Beati Misericordis* van de hand van Gerard Haghen en Parijs BA 1124 met twee 15de-eeuws obituaria. Er zijn daarnaast nog in drie andere handschriften afschriften uit het Hernse scriptorium bewaard. KB 14069-88 is een verzamelhandschrift dat enkele teksten bevat die door de Hernse Kartuiser Jan Peeters van Delft werden gekopieerd. KB 5628-37 bevat met *De parvulo et agno* mogelijk een autograaf van auteur Laurens van Musschezele.

[345] DELVAUX, «Chartreuse de Hérinnes», p. 1432.

[346] LAMALLE, *Chronique*, p. 58 en 161.

[347] Niet elk van deze zogezegde Hernse producten werd volledig in Herne aangelegd. Zo werden de eerste drie productie-eenheden van KB 21536-40 geschreven in de 12de eeuw en werd dus enkel het laatste deel in de Hernse kartuis geschreven

door de Necrologium-kopiist.

[348] Dit handschrift bevat naast beide 15de-eeuwse obituaria ook stroken van een 14de-eeuws antifonarium van de hand van de Necrologium-kopiist (zie boven).

[349] KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, pp. 65-74.

[350] De boekband van KB 2877-78 werd vervaardigd door een Brusselse librarius en door boekbinder Godevaert de Bloc – vandaar zijn naam op voor- en achterplat. KWAKKEL, *Die Dietsche boeke*, p. 218.

[351] Een mogelijke aanwijzing hiervoor is de inscriptie op het perkamenten schutblad dat op het voorplat van Antwerpen SB B. 417 werd geplakt en Herne als bezitter vermeldt: *Liber domus Capellae beate semper virginis Marie Ordinis Carthusiani Juxta Angiam in herins. E.K.J.*”. Voor het streekgebonden leggen van de boeken, zie GUMBERT, J.P., “Hoe lagen de boeken in de Nederlandse bibliotheken op het einde van der Middeleeuwen?”, in: GRUIJS, A. (ed.), *Codex in context. Studies over codicologie, katuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven*, pp. 91-103.

[352] Bij kopiist Jan van Vlaanderen wierp de komst van beide monniken uit St.-Ghislain duidelijk zijn vruchten af: “*et litteras quidem pulchre pingebat et formabat, orthographiae tamen haudquaquam faciebat satis*”. LAMALLE, *Chronique*, p. 95.

[353] LAMALLE, *Chronique*, p. 112.

[354] LAMALLE, *Chronique*, p. 196.

[355] VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, III, p. 339.

[356] «*Sermones insuper laudatissimos quos mysteria Scripturarum aperiens, cordis intima movens, magno animarum fructu impigre declamaverat, ab oblivionis iniuria liberavit eos ad posterum usum docte copiosque scribens sed et alia non pauca*», LAMALLE, *Chronique*, p. 205.

[357] Het eigendomsmerk van KB 4971-73 luidt: “*scriptum per fratrem Petrum Brassart et finitum anno Domini.M°.CCCC°.XVI°. feria sexta post Martini ipso die Bricitii mense novembri, in domo Capelle beate Marie propre Anghiam ordinis Carthusiensis. Orate pro eo*”. Dat van KB 7215-16 gaat als volgt: “*Per fratrum Egidium de Bapalmis scriptus in domo capellae beatae Mariae virginis ordinis carthusiensis et finitus in profesto sancti Augustini episcopi anno Domini M°CCCC°xxxix° sub fratre Laurentio de Alosto priore. Orate propter Deum pro eo*”. VAN DEN GHEYN, *Catalogue*, III, p. 319-20 en 178.

Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne. (Thijs Ameye)

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

DEEL III. TWEE VLAAMSE SCRIPTORIA: EEN COMPARATIEVE SYNTHESE

Het was geenszins onze bedoeling om Deel II uitsluitend als een voorbereidend geheel op Deel III te beschouwen. Laat het immers duidelijk zijn dat de reconstructies van de scriptoria van Ter Doest en Herne op zichzelf een interessante bijdrage vormen tot de kennis van hun literaire productie in de Late Middeleeuwen. Toch kunnen we niet ontkennen dat een opsomming en beschrijving van de bekomen resultaten zonder deze te plaatsen in zijn contextuele achtergrond – zoals we deze geschetst hebben in Deel I – en zonder naar de ‘grote lijnen’ te zoeken, te kort schiet. Het zijn immers deze ‘grote lijnen’ en contextuele achtergrond van de scriptoria van Ter Doest en Herne die in dit deel centraal staan. Hierbij komt nog de extra dimensie van het comparatief perspectief. In plaats van twee aparte overzichten zullen we voor onze synthese van beide scriptoria immers de vergelijkende methode toepassen. Dit zal ongetwijfeld leiden tot een beter inzicht en een ruimere visie.

In Deel II hebben we ons gewaagd aan een reconstructie van twee Vlaamse scriptoria uit de Late Middeleeuwen (1175-ca.1500). Het woord ‘reconstructie’ was in die zin correct gekozen daar één van onze doelstellingen de ruimtelijke invulling van deze scriptoria betrof. Net als in Deel I stelden we bij de bespreking van de scriptoriumruimtes van Ter Doest en Herne echter vast dat we weinig sluitende beweringen hier omtrent konden doen. Desalniettemin lijkt de hypothese van een monnikenzaal – een gebruikelijk ruimte bij de Cisterciënzers waarin naast literaire activiteiten ook andere werkzaamheden konden plaatsvinden – voor Ter Doest ons de meest aannemelijke optie. Voor Herne zijn er, vooral uit iconografische hoek, genoeg aanwijzingen dat de scriptoriumactiviteiten in de monnikencellen gebeurde. De bouw van verschillende nieuwe cellen in de 15de eeuw deed het totaal aantal immers ver boven de vooropgestelde 13 cellen stijgen. Hoe meer cellen er waren hoe meer potentiële scriptoriumruimte en hoe meer er dus kon worden geschreven. Een vaststelling die perfect aansluit bij de aanwezigheid van de vele scriptoriumproducenten en de heersende bloeiperiode in het Hernse klooster van de 15de eeuw.

Zo beperkt onze kennis is van de precieze ruimtelijke invulling van de scriptoria van Ter Doest en Herne zo uitgebreid is de overgeleverde informatie over de literaire activiteiten van deze kloosters. Reeds hoger gaven we aan dat deze informatie

ongelijk verdeeld is over beide kloosters. Waar we voor Ter Doest onze reconstructie van het scriptorium vooral moesten baseren op de overgeleverde handschriften, was voor Herne in de eerste plaats de kloosterhistoriografie van belang. Het onderscheid in orde waartoe beide kloosters behoorden, de tijdspanne in de Late Middeleeuwen waarin beide scriptoria actief waren en het verschil – kwantitatief en inhoudelijk – van de overgeleverde informatie over hun literaire activiteiten staan de relevantie van een vergelijking daarom niet in de weg. In het kader van ons onderzoek naar de gecontesteerde monastieke boekenproductie in de Late Middeleeuwen in Vlaanderen (zie Deel I) hebben we immers weloverwogen gekozen voor Ter Doest en Herne vanwege hun overeenkomstige eigenschap, namelijk de grootschalige productie van handschriften.

Deze productie van handschriften was één manier voor een klooster om aan boeken te geraken. Gezien het feit dat de aanwezigheid van een degelijk uitgerust en werkzaam scriptorium direct na de stichting onmogelijk was, moesten de eerste essentiële boeken op een andere manier verkregen worden. Zowel Ter Doest als Herne werden in hun begindagen dan ook voorzien van schenkingen. Ter Doest kon hierbij rekenen op de steun van moederabdij Ten Duinen terwijl voor Herne eerder een systeem van individuele schenkingen door weldoeners mag verondersteld worden.

In de daaropvolgende periode van consolidatie zien we – in tegenstelling tot in Ter Doest – weinig aanzetten tot noemenswaardige literaire activiteiten in de Hernse kartuis. Herne bleef dan vermoedelijk ook vanaf haar stichting in 1314 tot omstreeks 1350 voor een groot deel afhankelijk van de buitenwereld voor de aanwas van haar bibliotheek. In Ter Doest gingen de zaken daarentegen in een stroomversnelling. Eens er een noodzakelijke basis boeken verkregen was, begon Ter Doest met de uitbouw en inrichting van een goed uitgerust scriptorium. De sponsoring van handschriften door kanunniken van het Sint-Donaaskapittel en de levering van leggers door Ten Duinen getuigen daarenboven van een netwerk waarin niet enkel kennis werd uitgewisseld maar waarin onder meer ook abten werden ingeschakeld (zie abt Haket, Deel II).

Het is bewonderenswaardig hoe snel de monniken in Ter Doest na het ontstaan van de abdij in 1174 met de productie van prachtig uitgevoerde handschriften zijn begonnen. In Herne kunnen we van een grootschalige boekenproductie vóór 1350 geen gewag maken. Wanneer we het recent verrichte onderzoek van Kwakkel naar de productie van Middelnederlandse handschriften buiten beschouwing laten, resten ons als enige belanghebbende getuigen van de Hernse scriptoriumactiviteiten uit de 14de eeuw het vertaalwerk van de Bijbelvertaler en de kopieerarbeid, de zogenoemde *Prologhe* en de getuigenis van Gerard van Santen over het kopiëren van de werken van Jan van Ruusbroec. Sinds '*Die dietsche boeke die ons toebehoeren*' van Kwakkel zijn hierbij de activiteiten van een tiental niet nader geïdentificeerde Hernse monniken aan het licht gekomen. Na het verwerken van de traditionele kennis en de recente ontdekkingen kunnen we besluiten dat in de periode 1350-1400 te Herne een werkcollectief actief

was, gespecialiseerd in het produceren van Middelnederlandse teksten. De meest productiefste onder hen, de Tweede Partie-kopiïst en de Necrologium-kopiïst, namen verschillende functies – rubriceren, corrigeren, kopiëren – op zich en gingen met verschillende andere Hernse kopiïsten samenwerken. In hoeverre de levering van handschriften aan Brusselse leken éénmalig of – vooral dan tijdens het verblijf van de Hernse Kartuziers te Brussel – gebruikelijk was, moet nog verder worden onderzocht. Wel staat vast dat Herne in de tweede helft van de 14de eeuw een baanbrekende rol heeft gespeeld in de verspreiding van geestelijke Middelnederlandse teksten en dat het Hernse scriptorium na een moeizame start een bedrijfsmatigheid bereikte waar geen ander Vlaams Kartuizerklooster in die tijd kon aan tippen.

Ondertussen was in de tweede helft van de 14de eeuw de boekenproductie in Ter Doest al op zijn retour. De scriptoriumactiviteiten, die reeds kort na de stichting waren opgezet, kenden er een grote bloei tot ca. 1300. Zowel wat betreft hun aantal, hun artistieke kwaliteiten en hun typologische verscheidenheid overtreffen de handschriften van vóór 1300 deze uit de eeuwen daarna. Veel heeft dan ook te maken met het algemene welvaartspeil in Ter Doest alwaar zich vanaf 1300 een negatieve spiraal inzette waar de abdij nooit helemaal uit zou raken. De crisis was echter een algemeen maatschappelijk fenomeen dat grote delen van Europa vanaf ca. 1300 tot ca. 1450 teisterde. Ook het Kartuizerklooster te Herne was onderhevig aan externe troebelen. Dat de Hernse boekenproductie in tegenstelling tot deze van Ter Doest minder of zelfs géén invloed heeft ondervonden van de sociaal-economische en demografische recessie mag toegeschreven worden aan de grotere drang naar afzondering van de Hernse Kartuziers en hun wegblijven uit het economische circuit. Waar de Cisterciënzers van Ter Doest zich in de 13de eeuw als belangrijke handelspartner van onder meer Engeland, Duitsland en Scandinavië hadden opgeworpen, bleef de belangrijkste bron van inkomsten bij de Hernse Kartuziers lange tijd de schenkingen van weldoeners[358].

De welvaartspiek die het Hernse Kartuizerklooster in de 15de eeuw meemaakte mag dan ook niet verwonderen. Op het vlak van de intellectueel-literaire activiteiten leidde dit tot ongeziene prestaties. Het aantal kopiïsten en auteurs dat de Hernse kartuis in de 15de eeuw bewoonde, spreekt zonder meer tot de verbeelding. De universitaire vorming van vele monniken en de terugkeer naar Latijnse teksten wijzen bovendien op het hoge intellectuele peil dat kaderde in een algemene conservatieve reflex naar oude Kartuizerobservanties. In tegenstelling tot Ter Doest, dat op het einde van de 15de eeuw moeiteloos de overstap maakte naar het gedrukte boek, bleef de handschriftenproductie in Herne tot in de 16de eeuw onverminderd.

Met Gerard van Santen uit de 14de eeuw komen we voor Herne op een totaal aantal van 22 geïdentificeerde kopiïsten en 8 bij naam gekende auteurs uit de Late Middeleeuwen. Ter vergelijking kennen we uit Ter Doest voor de periode 1175 tot 1500 slechts van 14 kopiïsten en van 3 auteurs (Willem de Smidt, Walter van Mude en

Jacobus Egidii) met zekerheid hun naam. Het ontbreken van de namen van kopiïsten mag nochtans niet verwonderen. De anonimiteit van de kunstenaar – waaronder ook de kopiïst – werd tijdens de Middeleeuwen immers nooit in vraag gesteld. Ook bij Cisterciënzers en Kartuziers gold dit principe[359]. Met de intrede van het humanistische gedachtegoed vanaf de 15de eeuw werd stilaan ook de producent, en niet enkel zijn product, eindelijk meer gewaardeerd.

Afgaande op het aantal overgeleverde handschriften is de verhouding Herne – Ter Doest omgekeerd evenredig met het aantal bij naam gekende kopiïsten en auteurs. Zo zijn er uit het scriptoriumruimte van Ter Doest meer dan 100 handschriften bewaard terwijl de schrijfcellen van Herne slechts een 25-tal codices hebben overgeleverd. Anders dan de Hernse handschriften zijn de handschriften van Ter Doest reeds door menig specialist grondig bestudeerd vanuit codicologische, miniatuurhistorische en paleografische benaderingen[360]. Met de tentoonstelling 'Besloten wereld, open boeken' naar aanleiding van Brugge cultuurstad van Europa 2002 werden de handschriftencollecties van Ter Doest, Ten Duinen en Clairmarais bovendien recentelijk aan een onderzoek onderworpen en aan het publiek tentoongesteld[361]. Het onderzoek naar de Hernse literaire productie staat daarentegen nog in zijn kinderschoenen. Dankzij Kwakkel is reeds een totaal nieuw beeld gevormd van de Hernse scriptoriumactiviteiten in de tweede helft van de 14de eeuw. Maar sinds en zelfs vóór het toeschrijven van een grote collectie 14de-eeuwse handschriften aan Herne is de lokale boekenproductie uit de Late Middeleeuwen aan geen enkel voortgezet onderzoek onderworpen. Met onze reconstructie van het laatmiddeleeuwse scriptorium te Herne is hier verandering in gekomen. Toch zijn we van mening dat er – in navolging van de gedetailleerde studie van Kwakkel – in de toekomst nog meer handschriften kunnen en zullen worden toegeschreven aan de Hernse kartuis.

Wat betreft de typologische benadering van de Hernse handschriften heeft de informatie in de kronieken het geringe aantal overgeleverde handschriften grotendeels gecompenseerd. Over twee eeuwen heen is de grootste vaststelling die we omtrent de inhoud van de Hernse handschriften kunnen doen weinig verrassend: de typologie van de Hernse handschriften blinkt uit in haar typische Kartuizerkarakter. Zowel de Middelnederlandse teksten uit de 14de eeuw als de Latijnse teksten passen in de Kartuzervroomheid die doordrongen was van contemplatieve overweging en mystieke theologie. Naast de vanzelfsprekende bijbelteksten en –commentaren van de kerkvaders en de liturgische handschriften (opvallend geconcentreerd in de 15de eeuw), treffen we dan ook verschillende teksten van mystieke auteurs, waaronder Jan van Ruusbroec en Hadewijch, en van Kartuzerauteurs als Hendrik van Goesfeld aan. Typerend zijn bovendien de vele geestelijke traktaten en sermoenen die de 15de-eeuwse auteurs hebben opgesteld en die aanzetten tot gebedsoefening en devotie. De enkele gekopieerde werken van scholastieke auteurs als Thomas van Aquino en Vincent van Beauvais vormen een zeldzame uitzondering op de op zuiver religieuze

thematiek gerichte Hernse handschriften.

Een identieke vaststelling kunnen we doen over de typologie der handschriften uit Ter Doest: ze werden geschreven in een karakteristiek Cisterciënzerscriptorium. Ondanks het geringe aantal 12de-eeuwse werken van Cisterciënzerauteurs – dit omdat waarschijnlijk vele van hun afgeschreven teksten verloren zijn gegaan – ging de interesse van de kopiïst in Ter Doest vooral uit naar christelijke werken. De bijbel (commentaren), liturgische handschriften en kerkvaders (met voorop de werken van Augustinus, verspreid over niet minder dan 13 handschriften) in de eerste plaats maar tevens de heiligenlevens en successchrijvers uit andere ordes (Hugo van St. Victor en Ludolf van Saksen) waren heel geliefd. De niet-christelijke, laat staan de niet-religieuze werken, waren traditioneel ondervertegenwoordigd en werden overwegend aangekocht of door student-monniken uit Parijs meegebracht. Opvallend was de overheersende, gemeenschappelijke cultuur van de *latinitas*, gekenmerkt door de uitsluitend Latijnse afschriften. Toen Herne omstreeks 1360 reeds druk de Middelnederlandse teksten van Jan van Ruusbroec kopieerde, vroeg Ter Doest onder abt De Smidt (+1385) een Latijnse vertaling aan van dezelfde auteur. Algemeen merken we bij zowel de Hernse Kartuziers als de Cisterciënzers van Ter Doest dus een conservatieve keuze – conform de interessesfeer van de orde en de eigen noden – voor het genre teksten dat werd gekopieerd.

Conformiteit binnen de orde is ook merkbaar in de artistieke vormgeving van de handschriften. Een dergelijke uniformiteit hebben we vooral bij de Hernse producten kunnen onderkennen[362]. Deze zijn overwegend klein van formaat, kennen – uitzonderingen niet te na gesproken – een verzorgde *textualis* en zijn zo goed als onversierd. Over de vormgeving van de Hernse handschriften hebben we echter niet meer dan enkele algemene vaststellingen kunnen doen.

Dankzij de bewaarde handschriftencollectie kregen we een beter zicht op de codicologische en decoratieve eigenschappen van de handschriften van Ter Doest. Algemeen stelden we vast dat reeds snel werd overgeschakeld van de typische, sobere Cisterciënzerhandschriften in de 12de eeuw naar rijk gedecoreerde handschriften vanaf ca. 1200. In hoeverre de verluchting van de handschriften in het scriptorium van Ter Doest zelf gebeurde of eerder het werk was van professionele ateliers en verluchters *extra muros* is nog niet geheel duidelijk. Toch menen we dat de producenten van Ter Doest over de nodige expertise zullen hebben beschikt voor de aanbrengh van de nodige initiaalornamentiek en randversiering. Niet enkel qua versiering maar ook qua formaat vormen de handschriften van Ter Doest een groot verschil met deze van Herne. De meest codices uit het scriptorium van Ter Doest vallen immers op door hun monumentale afmetingen. Ook het schrift, een uiterst verzorgde *textualis*, overtreft over het algemeen dat van de Hernse handschriften. Het moge bijgevolg duidelijk zijn dat de Kartuziers van Herne eerder de nadruk hebben gelegd op de soberheid en uniformiteit van de handschriften, terwijl de Cisterciënzers van Ter Doest wat betreft

de artistieke vormgeving ook en vooral esthetische waarden hebben vooropgesteld.

Een laatste aspect in onze reconstructie van de scriptoria van Herne en Ter Doest bundelden we onder de titel "Getuigenissen uit het scriptorium". Hierbij was het vooral de bedoeling ons een beeld te vormen van de 'werksfeer', met name van de motivering van de producent en de specifieke werkomstandigheden. Niettegenstaande de schaarse informatie die we voor beide kloosters hierover hebben kunnen achterhalen, konden we toch enkele treffende parallellen trekken met onze beschrijving van de werkomstandigheden en de dieperliggende betekenis van het schrijven in Deel I. De hoofdnoot hieruit is dat schrijfarbeid in het Cisterciënzer- en Kartuizerscriptorium werd aanzien als een fysiek lastige maar vooral uiterst nobele taak. Daar het schrijven een godsvruchtige daad was en het boek desgevallend als heilig offer werd beschouwd, zag menig monnik uit Ter Doest en Herne de spirituele waarde van deze arbeid als hoofdmotivering om handschriften te kopiëren.

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

[358] Eens de grote schenkingen die tot de oprichting van de Hernse kartuis leidden voorbij waren, overleefde het klooster in de 14de eeuw voornamelijk dankzij de talrijke, kleinere giften van boeren uit de streek. In de 15de eeuw kwamen de schenkingen van meer gefortuneerde burgers uit stedelijk milieus. Als gevolg lag niet enkel het aantal maar was ook de waarde van de giften hoger. SCHRIJE, *Herne*, p. 157.

[359] BONDÉELLE, "Trésor des moines", p. 71: «*Rares sont les scribes* [Cisterciënzers en Kartuizers] *qui nous ont laissé leurs noms, surtout avant le XVe siècle*».

[360] Aan een benadering waarbij het scriptorium, met name de plaats waar de handschriften werden geproduceerd, als uitgangspunt wordt genomen waagde zich tot hier toe niemand.

[361] Zie hiervoor BUSINE, L., en VANDAMME, L., *Besloten wereld, open boeken: middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, 191p.

[362] Er waren verschillende werkjes, die de Kartuizers moesten helpen bij het bereiken van deze uniformiteit. Het bekendste hiervan was het *Opus Pacis* van Oswald van Corda, uit het begin der 15de eeuw. GUMBERT, "Over Kartuizerbibliotheken", p. 164.

Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne. (Thijs Ameye)

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

ALGEMEEN BESLUIT

De reconstructie van het middeleeuwse scriptorium (Deel I) en haar toepassing op twee Vlaamse kloosterscriptoria uit de Late Middeleeuwen (Deel II en Deel II) hebben een duidelijk beeld gevormd van wat vóór deze verhandeling nog ongedefinieerd en onvoldoende bestudeerd was. Daar we eerder naar volledigheid dan naar een detailstudie hebben gestreefd was de benadering van het scriptorium als containerbegrip onvermijdelijk. Haar vele facetten kunnen we reduceren tot drie doorslaggevende aspecten die het onderzoek naar het scriptorium hebben bepaald.

Een eerste aspect is de ruimte-invulling van het scriptorium. We zagen dat deze geenszins mag veralgemeend worden tot een grote werkruimte in het kloostergebouw. Veeleer stelden we vast dat het scriptorium als ruimte doorheen de Middeleeuwen geen vaste plaats kende in het klooster. Vaak gebeurde de schrijfarbeid zelfs in een kleine individuele cel, zoals bij de Kartuziers van Herne. De Cisterciënzers hadden eerder een voorkeur voor het installeren van een scriptorium in een multifunctionele zaal. De mogelijkheid van een monnikenzaal in Ter Doest wijst in deze richting.

Een tweede aspect hebben we de spirituele waarde ofwel de symbolische functie van het scriptorium genoemd. Niet alleen had de spirituele betekenisgeving van het schrijven en van de handschriften een doorslaggevende rol in het succes van het kloosterscriptorium in de Middeleeuwen, ze gold bovendien, op een lager niveau, als motivering voor de monnik om zich in te laten met literaire activiteiten. De getuigenissen hier omtrent uit de scriptoria van Ter Doest en Herne spreken zonder meer boekdelen.

Het derde en belangrijkste aspect in onze reconstructie van het scriptorium was haar literaire functie. In deze betekenis stond het scriptorium gelijk aan een literair productiecentrum waarin de werkzame monniken als producenten en de handschriften als producten werden beschouwd. Meestal kennen we het scriptorium van een abdij immers nog enkel via haar overgeleverde handschriften. Dit is zeker het geval voor het scriptorium van Ter Doest dat een groot aantal handschriften overleverde. Uit Herne daarentegen zijn vooral de actieve producenten uit de Late Middeleeuwen gekend. Toch hebben we voor beide scriptoria kunnen concluderen dat de typologie en de artistieke vormgeving van de geproduceerde handschriften grote overeenkomsten vertoonden met de traditie die zowel voor de Cisterciënzers van Ter Doest als voor de Kartuziers van Herne gangbaar was. Een belangrijke vaststelling was bovendien dat beide scriptoria uit de Late Middeleeuwen wel degelijk een grootschalige boekenproductie hebben gekend en dat – verwijzend naar de stelling van Kwakkel

(Deel I) – het 'archetypische beeld van het scriptorium' dus niet enkel van toepassing is op de Hoge Middeleeuwen.

Wat de specifieke literaire activiteiten van Ter Doest en Herne betreft, benadrukken we andermaal de bewonderenswaardige productie van fraaie handschriften van ca. 1200 tot 1300 in Ter Doest. Na 1300 werden nog steeds handschriften gekopieerd maar het scriptorium had niet meer de allure van de dertiende eeuw. Het Hernse scriptorium van 1350 tot 1400 onthouden we vooral als een bolwerk van Middelnederlandse teksten, zowel wat betreft het vertalen uit het Latijn als het kopiëren ervan. In de 15de eeuw breidde het aantal scriptoriumproducenten – waaronder ook een belangrijk aantal auteurs – zich danig uit en werden hoofdzakelijk weer Latijnse teksten opgesteld en gekopieerd. Als verklaring voor de opvallende klemtoonverschuiving in het Hernse scriptorium omstreeks 1400, hebben we de conservatieve reflex naar oude Kartuizerobservaties naar voor geschoven. Toch menen we dat verder onderzoek naar het rijke middeleeuwse scriptorium van Herne in staat moet zijn nog wat meer duidelijkheid te scheppen omtrent de literaire productie van dit klooster.

*Hunc librum scripsit Thijs Ameye. Si quis eum abstulerit
vel folium ex eo detruncaverit anathema sit.*

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne. (Thijs Ameye)

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

BIBLIOGRAFIE

1. Bronnen

A. Onuitgegeven bronnen

- Archief Grootseminarie Brugge:

Fonds Duinen-Doest: *Charters*, 1106-1499 (2420nrs.), gedeeltelijk, zeer summier en weinig nauwkeurig geïnterpreteerd door F. VAN DE PUTTE, *Inventaire des chartes, bulles pontificales, privilèges et documents Divers de la Bibliothèque du Séminaire épiscopal de Bruges*, Brugge, 1857.

Handschriftenfonds: *Codices Dunenses*, waarvan de door abt Carolus de Visch opgestelde handschriftencatalogus in 1641 werd gepubliceerd door A. SANDERUS, *Bibliotheca Belgica Manuscripta*, Rijsel, 1641-1643. Tot de Bibliotheca Dunensis behoorden sedert de Unie van de Duinenabdij met de abdij van Ter Doest (1627) ook de codices van deze abdij. Van deze codices Thosani zijn er 23 bewaard in het archief van het Grootseminarie (Gs.) Brugge. In het bijzonder: Gs. 4/1, Gs. 5/195, Gs. 49/12, Gs. 16/196, Gs. 17/195, Gs. 18/194, Gs. 19/193, Gs. 20/192, Gs. 119/ 197 en Gs. 160/4.

- Archief Stadsbibliotheek Brugge:

Handschriftenfonds: *Codices Dunenses*, waarvan maximum 150 codices Thosani. Van dit fonds verscheen in 1934 een catalogus: A. DE POORTER, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Publique de la ville de Bruges*, Gembloux-Paris, 1934. In het bijzonder: St. 6, 7, 13, 18, 35, 55, 65, 71, 74, 78, 108, 112, 113, 114, 150, 218, 244, 251, 257 en 418.

- Rijksarchief Leuven:

Brabants Kerkarchief: Nr. 20430: Rekeningen van de prior (1483-1492)

- **Archief Koninklijke Bibliotheek Brussel:**

Handschriftenfonds: Dit fonds bevat verschillende Hernse handschriften en één handschrift van Ter Doest en is gecatalogiseerd door J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue Des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Brussel, 1906.

In het bijzonder: KB 158, KB 2485, KB II 2758, KB 394-98, KB 1351-72, KB 2499-510, KB 2877-78, KB 4971-73
KB 7215-16, KB 14069-88 en KB 21536-40.

- **Archief Universiteitsbibliotheek Gent:**

Handschrift 1374

B. Uitgegeven bronnen

- BEELTSSENS, A. en AMMONIUS, J, *Chronica domus Capellae Beatissimae semper Virginis Mariae Ordinis Cartusiensis, Diocesis Cameracensis, iuxta Angiam*. LAMALLE, E. (ed.), Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, Leuven, 1932.
- *Liber ordinis Sancti Victoiris Parisiensis*, JOCQUÉ, L. en MILIS, L. (ed.), Turnhout-Brepols, 1984, LXXXV.
- *Les Ecclesiastica Officia. Cisterciens du XIIème siècle*, CHOISSELET, S.D. en VERNET, F.P. (ed.), La Documentation cistercienne, vol. 22, Reiningue, 1987.
- *De Regel van Sint-Benedictus*, vertaald door Vincent Hunink, Amsterdam, 2000.
- GUIGO I, *Consuetudines*, in: *Guigues Ier; introduction, texte critique, traduction et notes par un Chartreux*, Cerf, Paris, 1984.
- *Privata Anniversaria*, VAN DEN GHEYN, J. (ed.), *Annales du cercle archéologique d'Enghien*, VI, 1907, pp. 32-42.

2. Literatuur

- AUBERT, M., *L'architecture cistercienne en France*, Éducatons d'art et d'histoire, Paris, 1947, 2 vol.
- ARNOULD, A., Visual Arts, Western Christian: Book Arts before the Renaissance, in: JOHNSTON, W.M. (ed.), *Encyclopedia of Monasticism*, vol. 2, p. 1374.
- AXTERS, S., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden, III, De Moderne Devotie*, Antwerpen, De Sikkel, 1956.
- AXTERS, S., "De Nederlandsche scriptoria", in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, Vereniging voor wetenschap, Gent, V, 2, 1940, pp. 67-77.
- BEERNAERT, B., BUSINE, L., e.a. (red.), *Besloten wereld, open boeken*.

Middeleeuwse handschriften, Lannoo, Tielt, 2002.

- BILLIET, R., *Toponymie van Herne*, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Reeks VI. – Nr. 75, Gent, 1955.
- BONDÉELLE-SOUCHIER, A., «Trésor des moines. Les Chartreux, les Cisterciens et leurs livres», in: *Histoire des bibliothèques françaises. 1: Les bibliothèques médiévales: VIe siècle – 1530*, VERNET, A. (dir.), Promodis, Paris, 1989, pp.68-80.
- BUSINE, L., en VANDAMME, L., *Besloten wereld, open boeken: middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Lannoo, Tielt, 2002.
- CASSIDY-WELCH, M., *Monastic spaces and their meanings: thirteenth-century English cistercian monasteries*, Turnhout, Brepols, XIV, 2001.
- CLARK, J.W., *The care of books : an essay on the development of libraries and their fittings, from the earliest times to the end of the eighteenth century*, Cambridge, Cambridge university press, 1901, XVIII.
- *Cistercian Ideals and Reality*, ed. J. R. SOMMERFELDT, VII, 1978.
- COOMANS , T., *L'abbaye de Villers-en-Brabant : construction, configuration et signification d'une abbaye cistercienne gothique*, Racine, Brussel, 2000.
- DE BACKER, C., Wat is er gebeurd met de boeken van de kartuize Monnikenhuizen bij Arnhem?, in: GRUIJS, A. (ed.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven*, pp. 27-36.
- DE GRAUWE, J., Historia Cartusiana Belgica, in: *Analecta Cartusiana*, 51, 1985.
- DE HAMEL, C., *Scribes and illuminators*, University of Toronto, Toronto, 1992.
- DELVAUX, H., Chartreuse de Herinnes, in: *Monasticon Belge*, dl. IV, Province de Brabant, Liège, 1972, pp. 1429-1456.
- DE MEYER, A. en DE SMET, J.M., *Guigo's "Consuetudines" van de eerste kartuizers*. MKVA. Klasse der letteren, XIII, nr. 6. Brussel, 1951.
- DENDOOVEN, L., *De abdij Ter Doest te Lissewege*, Groot Ter Doest, Lissewege-Brugge, 1990.
- DE POORTER, A., «Quelques notes sur l'obituaire de l'abbaye de Ter Doest», in: *Annales de la Société d' Emulation de Bruges*, LXIV, 1914, pp. 5-18.
- DE POORTER, A., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Publique de la Ville de Bruges*, Gembloux-Paris, 1934.
- DERMUL, A., *Catalogue des manuscrits de la bibliothèques de la ville d'Anvers*, Duculot-Gembloux, 1939.
- DEROLEZ, A., *Corpus Catalogorum Belgii. De middeleeuwse bibliotheekscatalogi der Zuiderlijke Nederlanden*, 1: Provincie West-Vlaanderen, Brussel, 1966, pp. 80-93.
- DEROLEZ, A., "De wereld van het middeleeuwse boek: een codicologische benadering", in: BUSINE, L., en VANDAMME, L., *Besloten wereld, open boeken: middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Lannoo, Tielt, 2002.
- DE ROOVER, F. E., "The Scriptorium", in: THOMPSON, J. W. (ed.) *The medieval*

library, New York (N.Y.) : Hafner, 1967. VIII, 702 p.

- DE VREESE, W., "Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec", in: *Het Belfort*, X, 1895, 2, pp. 6-20.
- DHOEVE, A., "Jan van Ruusbroec bij de kartuizers te Herne", in: *Oude land van Edingen en Omliggende*, VI, 1978, 1, pp. 1-12.
- DIMIER, A.M., *L'art cistercien: France*, Zodiaque, Parijs, 1962.
- DU CANGE DUFRESNE, C., *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Collège de France, Paris, 1943.
- DU MOUSTIER, B., "Het tractaat "De parvulo et agno" van de kartuizer Laurentius van Musschezele", in: *Ons Geestelijk Erf*, 26, 1952, pp. 203-211.
- GILCHRIST, R., *Contemplation and action: the other monasticism*, London, Leicester University Press, XV, 1995.
- GRUIJS, A., *Codex in context: studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven*, 1985.
- GUMBERT, J.P., "Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden", in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden voor 1600*, Vereniging van archivariissen en bibliothecarissen van België, Brussel, 1974, pp. 159-186.
- GUMBERT, J.P., "Buch und Buchführung Egmonder Bücher unter Abt Jan de Weent (1381-1404)", in: *Sources for the history of mediaval books and libraries*, ed. SCHLUSEMANN, R., HERMANS, J., e.a., Forsten, Groningen, 1997, XXIII.
- GUMBERT, J.P., *The Dutch and their books in the manuscript age*, The Panizzi Lectures, Londen, 1990.
- HENDRICKX, F., *De Kartuizers en hun klooster te Zelem*. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde, 1084-1984, Diest, 1984.
- HOSTE, A., *De handschriften van Ter Doest*, Beernem, De Windroos, 1993.
- HOSTE, A., *De glans van Citeaux in de Nederlanden: 900 jaar cisterciënzerabdijen 1098 - 1988*, Stichting kunstboek, Brugge, 1997.
- HUYGHEBAERT, N., "Ter Doest ou l'Eeckhout", in: *Revue Bénédictine*, 78, 1968, pp. 310-318.
- HUYGHEBAERT, N., "L'abbaye de Ter Doest à Lissewege", in: *Monasticon Belge*, III: Province de Flandre Occidentale, vol. 2, 1966, pp. 321-322.
- KNOWLES, D., *Toewijding en dienst: geschiedenis van het monnikenleven*, vertaald door H. Wagemans, Meulenhoff, Amsterdam, 1986.
- KWAKKEL, E., *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren: de kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*, Peeters, Leuven, 2002.
- LONGÈRE, J., *L'abbaye parisienne de Saint-Victor au moyen âge*, Brepols, Parijs-Turnhout, 1991.
- LAMALLE, E., *Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Hérinnes-lez-Enghien*, Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique, Leuven, 1932.
- LAWRENCE, A., "English Cistercian manuscripts of the twelfth century", in:

- NORTON, C., en PARK, D. (ed.), *Cistercian Art and Architecture in the British Isles*, pp. 284-294.
- LAWRENCE, C.H., *Medieval Monasticism. Forms of religious life in Western Europe in the Middle Ages*, London, 1984.
  - LE GOFF, J., *De cultuur van middeleeuws Europa*. Amsterdam, 1987.
  - LEHMANN, P., "Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern", in: *Miscellanea F. Ehrle*, V, Rome, 1924, pp. 364-389.
  - LEKAI, L. J., "Ideals and Reality in Early Cistercian Life and Legislation", in: J. R. SOMMERFELDT (ed.), *Cistercian Ideals and Reality*, Cistercian Publications, Michigan, 1978, pp. 4-29.
  - LESNE, E., «Histoire de la propriété ecclésiastique en France, Tome III. L'inventaire de la propriété: églises et trésors des églises du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle», in: *Mémoires et travaux des Fac. Cathol. de Lille*, XLVI, 1936.
  - LESNE, E., «Histoire de la propriété ecclésiastique en France, Tome IV. Les livres, scriptoria et bibliothèques du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle», in: *Mémoires et travaux des Fac. Cathol. de Lille*, XLVI, Lille, 1938.
  - LIEFTINCK, G. I., *De librijen en scriptoria der West-Vlaamse Cisterciënzer abdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12de-13de eeuw en de betrekkingen tot het atelier van de kapittelschool van Sint-Donatiaan te Brugge*, Paleis der Academiën, Brussel, 1953.
  - LIEFTINCK, G. I., "Twee dertiende eeuwse minnedichten in een handschrift van Ter Doest", in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, LXII, Leiden, 1954, pp. 135-139.
  - MAITLAND, *The Dark Ages*, John Hodges, Londen, 1890.
  - MEINSMA, K.O., *Middeleeuwse bibliotheken*, Meinsma, Zutphen, 1903.
  - MILIS, L.J.R., *Hemelse monniken, aardse mensen*, Antwerpen-Baarn, 1992.
  - MILIS, L.J.R.(dir.), *La chrétienté des origines à la fin du Moyen Age*, Editions Belin, Paris, 1998.
  - MURET, P., *Kerkarchief van Brabant. 2: Abdijen, priorijen en kartuizen*, vertaald door R. Doms, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 2001.
  - OLIVER, J., "Worship of the Word: some gothic Nonnenbücher in their devotional context", in: SMITH, L., & TAYLOR, J., (red.), *Woman and the book. Assessing the visual evidence*, Londen, 1996, pp. 106-122.
  - PARKES, M.B. en WATSON, A.G. (ed.), *Medieval Scribes, manuscripts and libraries. Essays presented to N.R. Ker*, London, 1978.
  - PIL, A., *Het middeleeuwse scriptorium en de kloosterbibliotheek der kartuizers te Scheut bij Brussel*. Licentiaatverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, dept. Geschiedenis, 1951.
  - PREVENIER, W., *De oorkonden der graven van Vlaanderen: 1191-aanvang 1206*, Palais des Académies, Brussel, 3 v., 1964.

- SANDERUS, A., *Bibliotheca Belgica Manuscripta*, Rijssel, 1641-1643.
- SAVAGE, E. A., *Old English libraries : the making, collection, and use of books during the Middle Ages*. London : Methuen, 1911. XV.
- SCHOLTENS, H.J.J., "De literaire nalatenschap van de Kartuziers in de Nederlanden", in: *Ons Geestelijk Erf*, XXV, 1951, pp. 9-43.
- SCHOLTENS, H.J.J., "Iets over de aanleg van boekerijen bij de Kartuziers", in: *Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen*, Nijhoff, 's Gravenhage, 1949, pp. 372-388.
- SCHRIJE, K., *Het Kartuizerklooster van Herne (1314-1534). Een Prosopografische studie*, Edingen, 1997.
- SMEYERS, M., en CARDON, B., "Vier eeuwen Vlaamse miniatuurkunst in handschriften uit het Grootseminarie te Brugge", in: A. DENAUX en E. VANDENBERGHE, *De Duinenabdij (1626-1796) en het Grootseminarie (1833-1983) te Brugge. Bewoners/ Gebouwen/ Kunstpatrimonium*, Lannoo, Tielt, 1984, pp 137-188.
- STIENNON, J., «La bibliothèque et le scriptorium de la Chartreuse de Liège», in: *Chronique archéologique du pays de Liège*, XXXVII, 1942, pp. 52-64.
- STIENNON, J., *Paléographie du Moyen Age*, Colin, Paris, 1973.
- STOOKER, K. en VERBIJE, T., *Collecties op orde: Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*, Peeters, Leuven, 1997.
- VANDAMME, L., en GEIRNAERT, N., "Cisterciënzerbibliotheken in het middeleeuwse Vlaanderen: handschriften uit de abdijen Ten Duinen, Ter Doest en Clairmarais", in: BUSINE, L., en VANDAMME, L., *Besloten wereld, open boeken: middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Lannoo, Tielt, 2002.
- VAN DEN GHEYN, J., «Note sur quelques manuscrits de la Chartreuse d' Hérinnes-lez-Enghien conservés à la Bibliothèque royale de Bruxelles», in: *Annales du cercle archéologique d'Enghien*, VI, Enghien, 1907, pp. 27-42.
- VAN DEN GHEYN, J., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, VI dl., Brussel, 1906.
- VANDERPUTTEN, S., "Kwantitatieve toepassing in de studie van kloosterhistoriografie. Een case-study voor de gemeenschappen Herne en Scheut in de vijftiende eeuw", in: *Tweede studiedag Belgische kloostergeschiedenis. Algemeen Rijksarchief, 7 juni 2000. Akten*, Brussel, 2001, pp. 103-124.
- VAN MIERLO, J., "Een reeks valsche kronieken van Christophe Butkens", in: *Analecta Praemonstratensia*, II, Tongerlo, 1926, pp. 60-81 en pp. 113-118.
- WATTENBACH, W., *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Hirzel, Leipzig, 1896.
- WAYEMBERGH, K.L., "Kort overzicht der geschiedenis van het Kartuizerklooster te Herne", in: *Eigen Schoon*, I, 65-70, Merchtem, 1911.
- ZALUSKA, Y., *L'enluminure et le scriptorium de Cîteaux au XIIe siècle*, Commentarii cistercienses, Cîteaux, 1989.

VERANTWOORDING AFBEELDINGEN

Afbeelding 1: karakteristiek Cisterciënzer kloosterplan (bijlage nr. 1)

In: CHOISSELET, S.D. en VERNET, F.P. (ed.), *Les Ecclesiastica Officia. Cisterciens du XIIème siècle.*

Afbeelding 2: kloosterplan van Sankt-Gallen (bijlage nr. 2)

In: ROGIERS, J., AUBERT, R. en KNOWLES, M.D., *Geschiedenis van de kerk*, Paul Brand, Hilversum-Antwerpen, 1963-1974.

Afbeelding 3: het scriptorium van Birkenhead Priory

In: SAVAGE, E. A., *Old English libraries : the making, collection, and use of books during the Middle Ages.* London : Methuen, 1911. XV.

Afbeelding 4: kopiïsten aan het werk in de scriptoriumruimte van San Salvador de Tavara

In: STIENNON, J., *Paléographie du Moyen Age*, Colin, Paris, 1973.

Afbeelding 5: de salle des moines van Fontenay

In: AUBERT, M., *L'architecture cistercienne en France*, Éducatons d'art et d'histoire, Paris, 1947, 2 vol.

Afbeelding 6: een rij carrels in de zuidelijke kloostergang te Gloucester

In: CLARK, J.W., *The care of books : an essay on the development of libraries and their fittings, from the earliest times to the end of the eighteenth century*, Cambridge, Cambridge university press, 1901, XVIII.

Afbeelding 7: grondplan Cîteaux

In: CLARK, J.W., *The care of books : an essay on the development of libraries and their fittings, from the earliest times to the end of the eighteenth century*, Cambridge, Cambridge university press, 1901, XVIII.

Afbeelding 8: bibliotheek met écritoires

In: CLARK, J.W., *The care of books : an essay on the development of libraries and their fittings, from the earliest times to the end of the eighteenth century*, Cambridge, Cambridge university press, 1901, XVIII.

Afbeelding 9: interieur van een Kartuizercel in de Grande Chartreuse

In: STIENNON, J., *Paléographie du Moyen Age*, Colin, Paris, 1973.

Afbeelding 10: twee kopiïsten aan het werk in de abdij van Echternach

In: ROGIERS, J., AUBERT, R. en KNOWLES, M.D., *Geschiedenis van de kerk*, Paul Brand, Hilversum-Antwerpen, 1963-1974.

Afbeelding 11: Jean Miélot aan het werk

In: [internet] <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/scriptorium.asp>

Afbeelding 12: de tiendenschuur van Ter Doest bij kunstlicht

In: DENDOOVEN, L., *De abdij Ter Doest te Lissewege*, Groot Ter Doest, Lissewege-Brugge, 1990.

Afbeelding 13: de abdij van Ten Duinen door Pieter Pourbus (fragment)

In: BEERNAERT, B., BUSINE, L., e.a. (red.), *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften*, Lannoo, Tielt, 2002.

Afbeelding 14: Abt Keddekin van Ter Doest met wapenschild, St. 35 (1484) (bijlage nr. 4)

In: VANDAMME, L., VAN ROYEN, H., e.a., *Lissewege & Ter Doest*, VVV Lissewege v.z.w., 2003.

Afbeelding 15: handschrift St. 113 van Ter Doest met fenestra op het achterplat

In: BEERNAERT, B., BUSINE, L., e.a. (red.), *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften*, Lannoo, Tielt, 2002.

Afbeelding 16: Handschrift St. 257 met Augustinus' *Sermones*, eind 12de eeuw (bijlage nr. 5)

In: BEERNAERT, B., BUSINE, L., e.a. (red.), *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften*, Lannoo, Tielt, 2002.

Afbeelding 17: Handschrift Gs. 16/198 met Augustinus' *Ennarationes in Psalmos*, ca. 1200

(bijlage nr. 6)

In: BEERNAERT, B., BUSINE, L., e.a. (red.), *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften*, Lannoo, Tielt, 2002.

Afbeelding 18: bizarre en realistische marginalia in St. 251

In: BEERNAERT, B., BUSINE, L., e.a. (red.), *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften*, Lannoo, Tielt, 2002.

Afbeelding 19: Kartouizer schrijvend in zijn cel

In: SCHOLTENS, H.J.J., "Iets over de aanleg van boekerijen bij de

Kartuizers", in: *Huldeboek Pater Dr. Bonaventura Kruitwagen*, Nijhoff, 's Gravenhage, 1949, pp. 372-388.

Afbeelding 20: een Kartuizer, schrijvend in zijn cel (bijlage nr. 7)

In: HENDRICKX, F., *De Kartuizers en hun klooster te Zelem*. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde, 1084-1984, Diest, 1984.

Afbeelding 21: bewoners van Herne van 1340 tot 1534 (bijlage nr. 8)

In: SCHRIJJE, K., *Het Kartuizerklooster van Herne (1314-1534). Een Prosopografische studie*, Edingen, 1997.

Afbeelding 22: het Kartuizerklooster Herne in 1760

In: *Cliché Eigen Schoon & De Brabander*, Koninklijk geschied- en oudheidkundig genootschap van Vlaams Brabant, Algemeen Rijksarchief Brussel, Cartes et plans, nr. 1023.

Afbeelding 23: Parijs BA 1124, f. 65v. (fragment), 15de eeus necrologium met stroken

perkament afkomstig van een antifonarium

In: KWAKKEL, E., *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren: de kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*, Peeters, Leuven, 2002.

Afbeelding 24: voorbeeld van een rekening (pagina 52)

In: RA te Leuven, Brabants kerkarchief nr. 20430²

Afbeelding 25: Typisch sober Kartuizerschrift, Brussel KB 2485, f. 31r. Oudst bewaarde afschrift van *Regula Benedicti* in de vertaling van de Bijbelvertaler, gekopieerd door Necrologium-kopiist in verzorgde *textualis* (glossen in *textualis libraria*).

In: KWAKKEL, E., *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren: de kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*, Peeters, Leuven, 2002.

LIJST VAN AFKORTINGEN

- St.: Stadsbibliotheek Biekorf, Brugge
- Gs.: Grootseminarie, Brugge

- **KB: Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel**
- **ÖNB: Österreichische Nationalbibliothek, Wenen**
- **SN: Series Nova**
- **BA: Bibliothèque de l'Arsenal, Parijs**
- **UB: Universiteitsbibliotheek, Gent**
- **RA: Rijksarchief, Leuven**

[home](#) [lijst](#) [scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne. (Thijs Ameye)

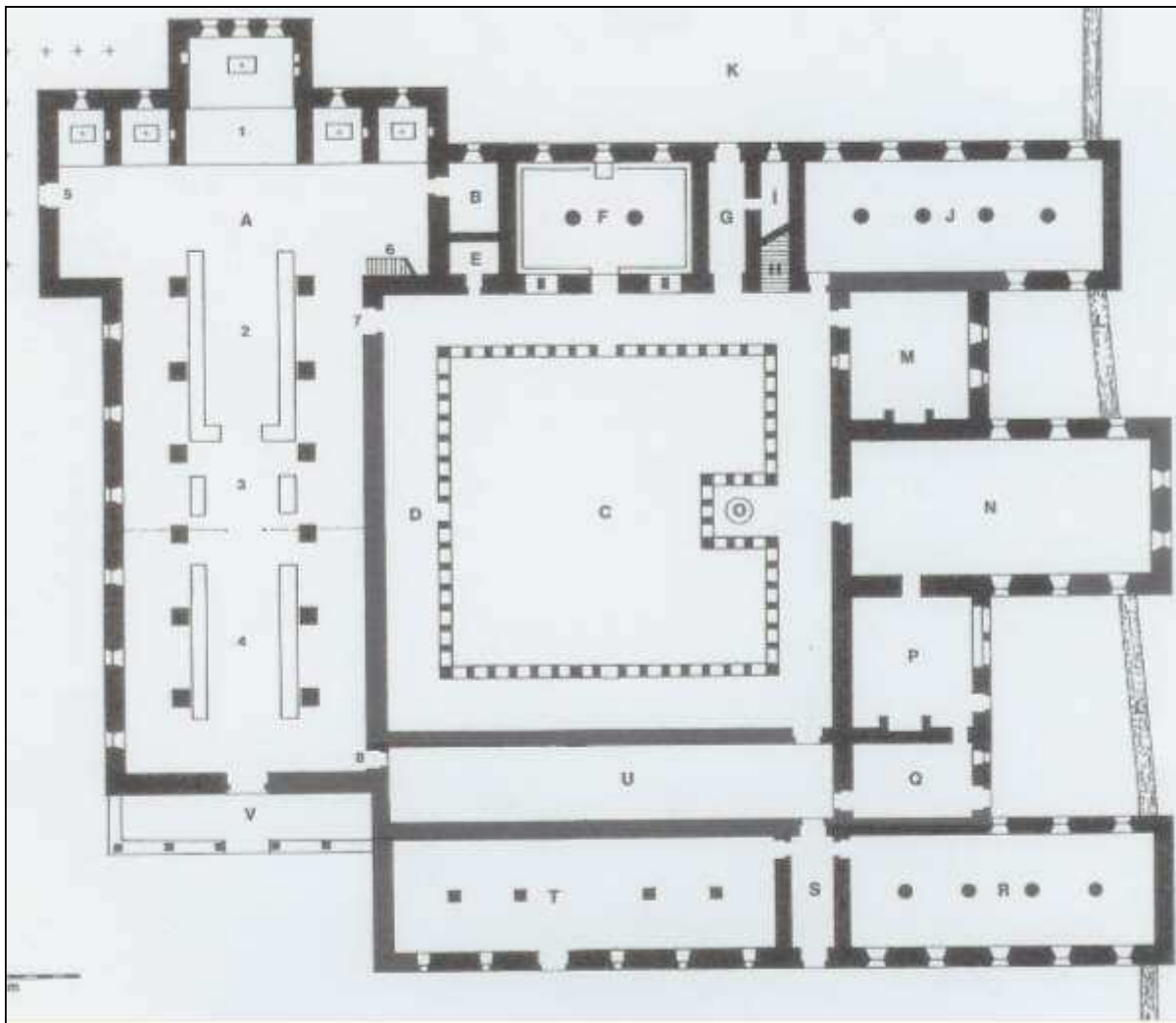
[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

BIJLAGEN

Inhoud:

1. Karakteristiek Cisterciënzer kloosterplan (afb. 1)
2. Kloosterplan van Sankt-Gallen (afb. 2)
3. Boekenlijst uit de bibliotheek van Ter Doest (13de eeuw)
4. Abt Keddekin van Ter Doest met wapenschild, St. 35 (1484) (afb. 14)
5. Handschrift St. 257 met Augustinus' *Sermones*, eind 12de eeuw (afb. 16)
6. Handschrift Gs. 16/198 met Augustinus' *Ennarationes in Psalmos*, ca. 1200 (afb. 17)
7. Een Kartuizer, schrijvend in zijn cel (afb. 20)
8. Bewoners van Herne van 1390 tot 1534 (afb. 21)

1. Karakteristiek Cisterciënzer kloosterplan

- A. Kerk**
- B. Sacristie**
- C. Binnenplaats van het klooster**
- D. Kloostergang**
- E. Bibliotheek**
- F. Kapittelzaal**
- G. Auditorium**
- H. Trap naar de slaapzaal**
- I. Lokaal onder de trap**
- J. Monnikenzaal**
- K. Tuin**
- L. Waterkanaal**
- M. Calefactorium**
- N. Eetzaal**
- O. Lavatorium**
- P. Keuken**
- Q. Auditorium van de lekenbroeders**
- R. Eetzaal van de lekenbroeders**

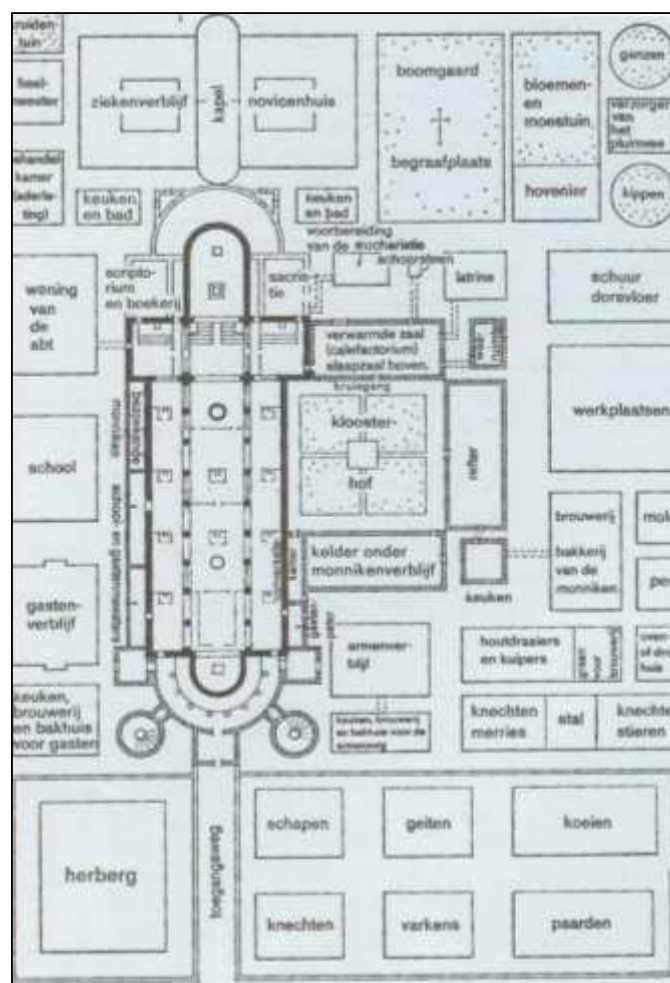
S. Doorgang en ingang van het klooster

T. Opslagplaats

U. Gang van de lekenbroeders

V. Voorportaal van de kerk

2. Kloosterplan van Sankt-Gallen

3. Boekenlijst uit de bibliotheek van Ter Doest (13de eeuw)

Deze catalogus telt 25 handschriften en komt voor in St. 55.

1. Expositio super Apocalypsim
2. Vita S. Mariae Magdalena
3. Excertiones magistri Petri de septem verbis Domini
4. Miracula S. Thomae archiepiscopi
5. Aurora
6. Psalterium dimidium

7. Epistulae Pauli duae
8. Tituli psalmoreum
9. Diversorum excerpta
10. Anselmus de xiv beatitudinibus
11. Epistula fratris Geroch ad sanctum Bernardum
12. Boetius de consolatione et Hugo de volucris
13. Elucidarius
14. Miracula ex dialogo sancti Gregorii
15. Translatio sancti Bartholomei
16. Epistulae Pauli glossatae
17. Meditationes sancti Anselmi et alia opuscula
18. Alter elucidarius
19. Hilarius de compoto lunae
20. Alter libellus de compotot
21. Episcopus Camaeracensis super Cantica
22. Psalterium gloriosae Virginis Mariae
23. Glosa cuiusdam super Cantica Canticorum
24. Psalterium parvum
25. Apocalypsis et notulae super Cantica

4. Abt Keddekin van Ter Doest met wapenschild, St. 35 (1484)

5. Handschrift St. 257 met Augustinus' Sermones, eind 12de eeuw

Dit handschrift toont de strenge eenvoud van de vroege Cisterciënzerhandschriften en is mogelijk een product uit het scriptorium van Ter Doest.

6. Handschrift Gs. 16/196 met Augustinus' Enarrationes in Psalmos, ca. 1200

De Cisterciënzers van Ter Doest gingen handig om met het voorschrift enkel sobere handschriften te produceren, met verluchting in één kleur (zie unciaalletters 'eatus vir qui').

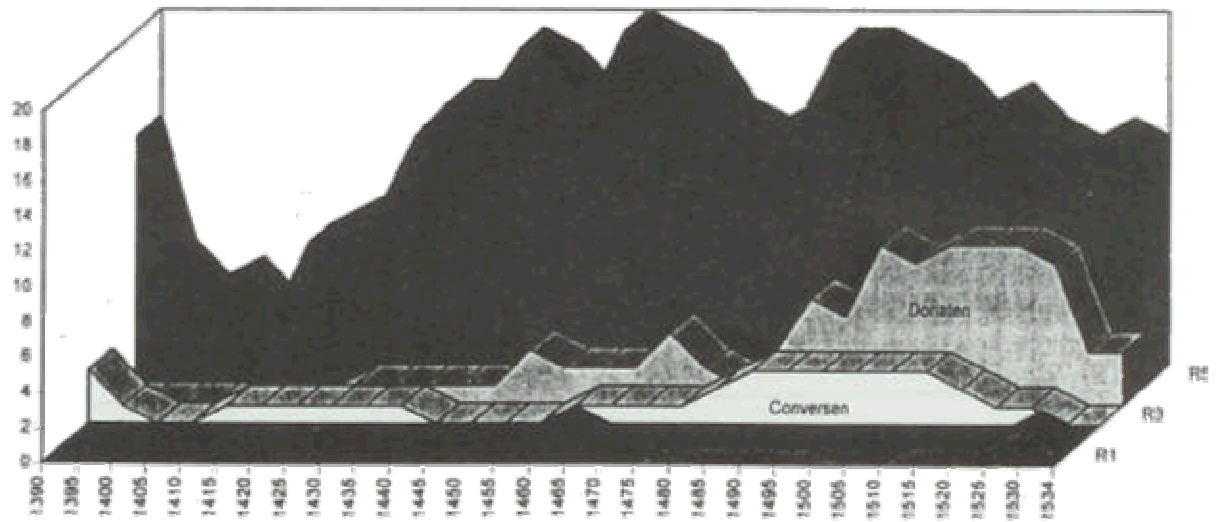

7. Een Kartuizer, schrijvend in zijn cel

8. Bewoners van Herne van 1390 tot 1534

De zwarte grafiek toont het aantal monniken, de grijze grafiek het aantal donaten en de witte grafiek het aantal lekenbroeders.

[home](#) [lijst scripties](#) [inhoud](#) [vorige](#) [volgende](#)

